

Anton Derks
Mark Elchardus
Ignace Glorieux
Koen Pelleriaux

Werkloosheid ... wordt vervolgd

De reïntegratie van langdurig werklozen : Een longitudinale analyse

Federale Diensten voor
Wetenschappelijke, Technische
en Culturele Aangelegenheden

Werkloosheid ... wordt vervolgd

De reïntegratie van langdurig werklozen : Een longitudinale analyse

Anton Derks

Mark Elchardus

Ignace Glorieux

Koen Pelleriaux

(Aspirant van het N.F.W.O.)

*Voor al onze respondenten die met een
gulle gift van tijd dit onderzoek
hebben mogelijk gemaakt - nogmaals
dank.*

INHOUDSTAFEL

INHOUDSTAFEL	5
LIJST VAN TABELLEN.....	9
LIJST VAN FIGUREN	11
VOORWOORD	13
DEEL ÉÉN : DE CONTINUÏTEIT EN DE ZELFBESTENDIGING VAN WERKLOOSHEID.....	15
HOOFDSTUK I: ONDERZOEKSOPZET EN PROBLEEMSTELLING.....	17
<i>I.A. Inleiding.....</i>	<i>17</i>
<i>I.B. Onderzoeksopzet.....</i>	<i>18</i>
<i>I.C. Sociaal-economische specificiteit van de onderzoeksbevolking van werkloze en tewerkgestelde mannen.....</i>	<i>20</i>
<i>I.D. Negen jaar beroepsloopbaan</i>	<i>21</i>
<i>I.E. Probleemstelling.....</i>	<i>26</i>
HOOFDSTUK II: DE ZELFBESTENDIGING VAN WERKLOOSHEID	35
<i>II.A. Inleiding</i>	<i>35</i>
II.A.1. Onderzoeksproblematiek	35
II.A.2. Opbouw van de analyse	36
<i>II.B. Betrokkenheid op de arbeidsmarkt.....</i>	<i>38</i>
II.B.1. Hypothesen uit de literatuur.....	38
II.B.2. Werkloosheid en arbeidsmarktbetrokkenheid.....	38
II.B.2.a. Inschatting van de kansen op werk	39
II.B.2.b. Zoekgedrag	39
II.B.2.c. Cursussen en opleidingen	39
II.B.2.d. Offerbereidheid.....	40
II.B.2.e. Houding tegenover werk.....	41
II.B.3. Arbeidsmarkt-betrokkenheid en de kansen op reïntegratie	41
II.B.3.a. Inschatting van de kansen op werk	42
II.B.3.b. Zoekgedrag	42
II.B.3.c. Cursussen en opleidingen	42
II.B.3.d. Offerbereidheid.....	43
II.B.3.e. Houding tegenover werk.....	43
II.B.4. Evaluatie	44
<i>II.C. Sociale isolatie</i>	<i>46</i>
II.C.1. Hypothesen uit de literatuur.....	46
II.C.2. Werkloosheid en sociale isolatie.....	47
II.C.2.a. Evolutie sociale netwerk	47
II.C.2.b. Sociale participatie	48
II.C.3. Sociale integratie en de kansen op tewerkstelling.....	49
II.C.3.a. Sociale netwerk.....	49
II.C.4. Evaluatie	50
<i>II.D. Leefgewoonten en attitudes.....</i>	<i>51</i>
II.D.1. Leefgewoonten en attitudes van werklozen	52
II.D.1.a. Tijdsstructurering en -beleving.....	52
II.D.1.b. Mediaconsumptie	52
II.D.1.c. Toekomstperspectieven	53
II.D.1.d. Algemeen geluk.....	53

II.D.2. Leefgewoonten en attitudes en de kansen op tewerkstelling.....	53
II.D.2.a. Tijdsstructurering en -beleving	53
II.D.2.b. Mediaconsumptie.....	54
II.D.2.c. Toekomstperspectieven.....	54
II.D.2.c. Algemeen geluk	55
II.D.3. Evaluatie	55
II.E. Arbeidsmarktsegmentatie	56
II.E.1. Ongelijke kansen op vast werk	57
II.E.2. Precaire statuten en herintegratie op de arbeidsmarkt	57
II.E.3. Evaluatie.....	58
II.F. Naar een globaal model	58
II.F.1. Het eindmodel	58
II.F.2. Eindevaluatie	63
HOOFDSTUK III: UITZONDERLIJKE LEVENSLOPEN	67
III.A. Sociale, culturele en familiale achtergrond	67
III.A.1. Instellingen: “altijd rode saucis”	68
III.A.2. Vaders: “...die had ons laten zitten”	69
III.A.3. De schoolloopbanen: “dat is een zwarte put geweest... daar ben ik in afgedaald”	70
III.B. Gezondheid, sociale vaardigheden en leeftijd.....	71
III.B.1. Sukkelen met de gezondheid.....	71
III.B.2. Sociale vaardigheden en psychologische problemen	71
III.B.3. Ouder Worden: “als het dan toch allemaal nieuw is, waarom dan niet beginnen met jonge mensen?”	72
III.C. Aan de werkloosheid ontsnappen.....	74
III.C.1. De leraars van Flower Power	75
III.C.2. Positief denken.....	77
DEEL TWEE : DE BLIJVENDE GEVOLGEN VAN WERKLOOSHEID.....	81
HOOFDSTUK IV: HOUDINGEN EN LEVENSWIJZE NA HERTEWERKSTELLING.....	83
VI.A. Inleiding	83
IV.B. Het Latente Deprivatie Model van Marie Jahoda.....	84
IV.C. Simultane en blijvende effecten van werkloosheid: enkele methodologische opmerkingen	88
IV.D. Analyse van de simultane en blijvende effecten van de werkloosheid.....	90
IV.D.1. Het structureren van de tijd	90
IV.D.1.a. Tijdsstructuren en tijdsbesteding.....	90
IV.D.1.b. Toekomstperspectieven	93
IV.D.2. Sociale contacten en sociale participatie	95
IV.D.2.a. Sociale contacten.....	95
IV.D.2.b. Sociale participatie	98
IV.D.3. Betrokkenheid op het collectieve en sociale zingeving	100
IV.D.4. De betekenis van werk.....	103
IV.D.5. Arbeid maakt de mens gelukkig	105
IV.E. Een tussenbalans	106
IV.F. Het geschonden zelfbeeld van de ex-werkloze.....	108
IV.G. Besluit	109
HOOFDSTUK V: DE SCHOOLLOOPBAAN EN DE ATTITUDES VAN DE KINDEREN VAN WERKLOZEN.	113
V.A. Werkloosheid en schoolloopbaan	113
V.B. Werkloosheid en schoolprestaties.....	117
V.C. Jongeren en de cultuur van sociale degradatie.....	121
V.C.1. Lidmaatschap van subculturen	124

V.C.2. Werkloosheid van de vader en racisme van de kinderen	125
V.C.3. Werkloosheid van de vader en utilitair individualisme van de kinderen	128
V.C.4. Besluit.....	130
DEEL DRIE : INTERPRETATIE EN BESLUITEN	133
HOOFDSTUK VI: LEVEN MET WERKLOOSHEID.....	135
<i>VI.A. Inleiding</i>	135
<i>VI.B. De onbestaande rol</i>	136
<i>VI.C. Onze respondenten als limietgroep</i>	138
<i>VI.D. Rolloosheid</i>	138
<i>VI.E. Strategieën om te leven met rolloosheid</i>	143
VI.E.1. Een alternatieve rol : De ziekerrol	144
VI.E.2. Een tweede alternatief : De huishoudersrol	146
VI.E.3. Betekenisverschuiving van taken.....	148
<i>VI.F. Individualisering van de schuld</i>	150
<i>VI.G. Op zoek naar een collectief verhaal</i>	152
VI.G.1. Werkloosheid als collectief probleem?	152
VI.G.2. Een werklozen-identiteit?.....	154
VI.G.3. Oplossingen voor werkloosheid?	157
<i>VI.H. Naar een politieke verklaring van de werkloosheid?</i>	159
HOOFDSTUK VII: CONCLUSIES EN BELEIDSIMPLICATIES	163
<i>VII.A. 9 jaar uit het leven gegrepen</i>	163
<i>VII.B. Blijvend op de sukkel</i>	163
VII.B.1. Eerder voorbestemdheid dan zelfbestending	164
VII.B.2. Het relatieve belang van opleidingen en zoekgedrag	165
VII.B.3. De rol van tijdsbesteding, sociale participatie en gezinsrelaties.....	166
<i>VII.C. Werkloosheid laat blijvende sporen na op de betrokkene, het gezin en de samenleving</i>	168
VII.C.1. Het geschokte vertrouwen van de ex-werkloze	168
VII.C.2. Slechtere schoolresultaten bij de kinderen	170
VII.C.3. De cultuur van sociale degradatie	171
SYNTHÈSE: CONCLUSIONS ET IMPLICATIONS POLITIQUES	173
<i>VIII.A. Neuf ans pris sur le vif</i>	173
<i>VIII.B. La poisse perpétuelle</i>	173
VIII.B.1. Plutôt détermination qu'auto-perpétuation	174
VIII.B.2. L'importance relative des formations et de la stratégie de recherche d'emploi	175
VIII.B.3. Le rôle de l'emploi du temps, de la participation sociale et des relations familiales	176
VIII.C.1. La confiance ébranlée de l'ancien chômeur	178
VIII.C.2. Conséquences permanentes chez les enfants	180
VIII.C.3. La culture de la dégradation sociale	181
BIJLAGEN	183
BIJLAGE 1: TECHNISCHE FICHE VAN HET VELDWERK	185
<i>B1.A. Het opsporen van de adressen</i>	185
<i>B1.B. Enquêteurs</i>	185
<i>B1.C. Training van enquêteurs</i>	185
<i>B1.D. Het afnemen van de interviews</i>	186
<i>B1.E. Non-responsanalyse</i>	187
B1.E.1. Kwantitatieve analyse	187
B1.E.2. Kwalitatieve beschrijving	189
B1.E.3. Besluit	190

WERKLOOSHEID ... WORDT VERVOLGD

BIJLAGE 2: TECHNISCHE TOELICHTING BIJ DE STRUCTURELE MODELLEN	191
<i>B2.A. Het AMOS programma</i>	191
<i>B2.B. Het Spearman model</i>	191
<i>B2.C. Het geaggregeerd model</i>	193
<i>B2.D. Het gammamodel</i>	194
<i>B2.E. Het prox-model</i>	196
BIJLAGE 3: DE GEBRUIKTE SAMENGESTELDE VARIABELEN.....	199
<i>B3.A. Sociaal economische status (S.E.S.)</i>	199
<i>B3.B. Economische situatie van de respondenten in '93</i>	200
<i>B3.C. Individualisme</i>	201
<i>B3.D. Racismeschaal</i>	202
<i>B3.E. Wendymuziek</i>	203
<i>B3.F. De "Dyadic Adjustment Scale" (DAS)</i>	203
BIBLIOGRAFIE.....	207

LIJST VAN TABELLEN

<i>Tabel 1.1 : Vergelijking van onze onderzoeksgroep TOR '84 met Vlaanderen en met de leeftijdgenoten.</i>	21
<i>Tabel 1.2 : Gemiddeld aantal maanden per jaar dat elke groep gewerkt heeft</i>	25
<i>Tabel 2.1: Overzichtstabel betrokkenheid op de arbeidsmarkt</i>	44
<i>Tabel 2.2: Overzichtstabel sociale isolatie en integratie</i>	50
<i>Tabel 2.3: Overzichtstabel leefgewoonten en attitudes</i>	56
<i>Tabel 2.4 : Arbeidscontracten (1985-1993) naar tewerkstellingssituatie in 1984</i>	57
<i>Tabel 2.5: Percentage gewerkt (1988-1992) binnen de 4 groepen voor de drie eindmodellen</i>	60
<i>Tabel 2.6: Model B: MCA-analyse; percentage gewerkt (1988-1992) naar tewerkstellingstoestand in 1984 en interveniërende variabelen</i>	61
<i>Tabel 2.7: Model C: MCA-analyse; percentage gewerkt (1988-1992) naar tewerkstellingstoestand in 1984, interveniërende variabelen en aard van de statuten</i>	63
<i>Tabel 4.1 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op het structureren van de tijd en de tijdsbesteding</i>	92
<i>Tabel 4.2 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de toekomstperspectieven</i>	94
<i>Tabel 4.3 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op sociale contacten</i>	97
<i>Tabel 4.4 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de sociale participatie</i>	99
<i>Tabel 4.5 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de betrokkenheid op het collectieve en de sociale zingeving</i>	102
<i>Tabel 4.6 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de betekenis van werk</i>	104
<i>Tabel 4.7 : Zelfplaatsing van tewerkgestelden met en tewerkgestelden zonder werkloosheidservaring op een aantal begrippenparen.</i>	109
<i>Tabel 5.1 : Percentage kinderen in schooltype naar werkloosheidsgeschiedenis (groep) van de vader.</i>	116
<i>Tabel 5.2 : Gemiddelde score van de jongeren op de attitudeschalen (0 tot 100) naar de werkloosheidsgeschiedenis van de vader en de schoolachterstand van de jongeren.</i>	123
<i>Tabel 6.1 : Geloof in agenten van verandering in 1993 naar tewerkstellingssituatie in 1984</i>	160
<i>Tabel B1.1 : Afgewerkte interviews per enquêteur</i>	186
<i>Tabel B1.2: Respons naar beroepstoestand in 1984.</i>	187
<i>Tabel B1.3 : Inkomen naar non-respons.</i>	188
<i>Tabel B3.1 : Factorladingen S.E.S. met beroepsgegevens van de moeder</i>	199
<i>Tabel B3.2 : Factorladingen SES zonder beroepsgegevens van de moeder</i>	200
<i>Tabel B3.3 : Ladingen op economische situatie (n=177).</i>	200
<i>Tabel B3.4 : Percentage van de jongeren en de vaders die het eens of helemaal eens is met de indicatoren voor de individualismeschaal.</i>	201
<i>Tabel B3.5 : Percentage jongeren dat akkoord of helemaal akkoord gaat met de items van de racimeschaal. (5-punt likertitems)</i>	202
<i>Tabel B3.6 : Factorladingen voor Wendy-muziek en de gemiddelde appreciatie van de genres.</i>	203
<i>Tabel B3.7: Percentage "altijd eens" of "bijna altijd eens" met de indicatoren van de "Dyadic Adjustment Scale".</i>	205

LIJST VAN FIGUREN

<i>Grafiek 1.1 : Aantal mannelijke werklozen in vier groepen.</i>	24
<i>Grafiek 1.2 : Gemiddeld aantal maanden per jaar werkend</i>	26
<i>Grafiek 1.3 : Globaal model</i>	32
<i>Figuur 2.1: Schematisch overzicht toetsing van de zelfbestendigingsthese</i>	37
<i>Figuur 5.1 : Werkloosheidsgeschiedenis van de vader en de schoolcarrière van de kinderen.</i>	117
<i>Figuur 5.2 : Model voor racisme / ethocentrisme bij de jongeren.</i>	126
<i>Figuur 5.3 : Model voor utilitair individualisme bij de jongeren.</i>	129
<i>Figuur B2.1 : Het Spearman model</i>	193
<i>Figuur B2.2 : Het geaggregeerde model</i>	194
<i>Figuur B2.3 : Het gamma-model</i>	195
<i>Figuur B2.4 : Het proximi-model</i>	197

VOORWOORD

Deze studie bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt nagegaan hoe de sociaal-economische reïntegratie van een steekproef van werklozen uit 1984 is verlopen. Daartoe worden negen jaar levensloop en beroepsloopbaan geanalyseerd. In het tweede deel van de studie wordt onderzocht of werkloosheid ook na een succesrijke herintegratie blijvende sporen nalaat bij de voormalige werklozen en hun kinderen. Deze analyses maken gebruik van een combinatie van kwantitatief, statistisch onderzoek en kwalitatieve methoden, zoals het optekenen van levensverhalen en het diepteinterview. In het derde deel van de studie worden de bevindingen geduid en mogelijke beleidsimplicaties besproken. Dit deel kan door de gehaste lezer die enkel kennis wil nemen van de besluiten, ook afzonderlijk worden geraadpleegd.

Het eerste luik van het hier gerapporteerde longitudinale onderzoek werd uitgevoerd in 1984 en werd toen gesubsidieerd door de Minister van Cultuur Karel Poma. Een aantal van de analyses steunend op het materiaal van 1984 konden worden verricht dank zij de steun van de Onderzoeksraad van de Vrije Universiteit Brussel. Het tweede luik van dit onderzoek werd uitgevoerd in 1993 en gefinancierd door de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden, het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Onderzoeksraad van de Vrije Universiteit Brussel.

Tijdens het onderzoek werden we bijgestaan door een stuurgroep bestaande uit Hans Bonte, Marie-Jeanne De Pauw, Bart Doevenspeck, Fons Leroy, Johan Quintelier, Leen Servranckx, Paul Siperius, Yvette Van Den Bussche, Anne Van Lancker, Rina Vanduffel en Kristel Vos. We houden eraan deze mensen van harte te danken voor hun belangstelling, inzet en bijdrage. Onze dank gaat eveneens naar Michel Huysseune en Dominique Van Rijckeghem voor hun kritische bedenkingen bij de eerste versie van dit rapport. We zijn eveneens dank verschuldigd aan de interviewers en Ann Carton van het Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinieonderzoek. Hun inzet heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de kwaliteit van de verzamelde gegevens. De schuld die we hebben opgelopen tegenover onze respondenten die we meermaals hebben geïnterviewd, die een tijdsbudget hebben bijgehouden en waarvan een aantal ons daarenboven nog heeft ontvangen voor langdurige gesprekken en het optekenen van hun levensverhalen, is zo groot dat een dankwoord niet volstaat. Daarom dragen we dit rapport aan hen op.

DEEL ÉÉN : DE CONTINUÏTEIT EN
DE ZELFBESTENDING VAN
WERKLOOSHEID

HOOFDSTUK I: ONDERZOEKSOPZET EN PROBLEEMSTELLING

I.A. Inleiding

Het gaat terug beter met de economie. Het begrotingsconclaaf van juli '94 werd in één weekend afgerond. Het aantal te besparen miljarden lag merkkelijk lager dan kort voordien nog gevreesd. De economische heropleving schept weer enige perspectieven voor een toename van de tewerkstelling, misschien zelfs enige budgettaire ruimte voor een heus tewerkstellingsbeleid. Bij velen heerst daarom een vooralsnog onzeker, maar toch duidelijk merkbaar gevoel van opwaartse beweging. In het dal waar we nu proberen uit te klauteren, laten we echter een grote illusie achter. Geloven dat economische groei automatisch voldoende tewerkstelling zal scheppen om de werkloosheid betekenisvol te drukken, is niet langer mogelijk. Het ideaal van een maatschappij waarin iedereen via arbeid met de samenleving verbonden is, kan niet meer via louter economische weg worden verwezenlijkt. Dat inzicht maakt het nodig een brede waaier van arbeidscheppende en arbeidherverdelende maatregelen te exploreren. Het maakt het ook zinvol om, in een wat langer en minder dwingend tijdsperspectief, grondig na te denken over een mogelijke heroriëntering van ons samenlevingsmodel, over de plaats van werk en arbeid in ons leven, over de relatie tussen arbeid en inkomen, arbeid en sociale integratie, arbeid en de zin van het leven.

Al die uitermate belangrijke vragen dreigen echter ook het vervelende en hardnekkige feit te verdoezelen dat ondertussen heel wat mensen werkloos zijn. Bij het speuren naar oplossingen voor de werkloosheid en het gedurfd exploreren van nieuwe denkpijles, wordt wel eens vergeten dat zelfs als onze stoutste dromen waarheid worden, de werkloosheid hoogstwaarschijnlijk niet spectaculair zal dalen in het eerstkomende decennium. Soms wordt dat vergeten. We moeten, zo wordt dan bout gesteld, geen werklozenbeleid voeren, maar een tewerkstellingsbeleid; ons vooral niet te veel bekommeren om de werkloosheid, maar alle aandacht en energie steken in tewerkstelling. Dat klinkt mooi, maar is eigenlijk onverantwoord. Dit rapport is geschreven vanuit de overtuiging dat niet alleen tewerkstelling, maar ook werkloosheid aandacht verdient. We moeten niet alleen streven naar een samenleving waarin iedereen een volwaardige kans heeft zich te integreren, maar tevens zoeken naar middelen om de negatieve gevolgen van werkloosheid en een gebrek aan integratie zo beperkt mogelijk te houden.

I.B. Onderzoeksopzet

In deze studie onderzoeken we de wijze waarop werkloosheid de kans op toekomstige tewerkstelling en maatschappelijke integratie beïnvloedt. Verder gaan we na of werkloosheid ook na een gebeurlijke werkhervatting en succesrijke re-integratie, sporen nalaat in het leven en de psyche van de werklozen en hun kinderen. Om dat te kunnen doen, volstaat het niet werklozen op één bepaald moment te observeren, maar is het nodig dezelfde mensen in hun levensloop te volgen.

We hebben een 200-tal mensen, waarvan ongeveer de helft werkloos was in 1984, twee keer geïnterviewd. Een eerste keer in 1984 en opnieuw 9 jaar later, in 1993¹. De interviews in 1984 kaderden in een studie van de tijdsbesteding en de maatschappelijke integratie van werklozen. Deze had tot doel de effecten van kortstondige en langdurige werkloosheid op de tijdsbesteding en de levenswijze zo zorgvuldig mogelijk te beschrijven. Met dat doel voor ogen werd een zeer specifieke onderzoeksbevolking afgebakend: werkloze mannen (die al gewerkt hadden) en tewerkgestelde mannen (die ooit werkloos waren), van Belgische nationaliteit, nederlandssprekend, tussen de 24 en de 37 jaar oud, samenwonend met een echtgenote of partner en met minstens één inwonend kind ten laste. Het was de bedoeling om een groep af te bakenen waarin zoveel mogelijk voor de effecten van etnische oorsprong, taal, leeftijd en tewerkstellingskansen werd gecontroleerd, opdat de effecten van werkloosheid zo zuiver mogelijk zouden kunnen worden gemeten. Daarom werd gekeken naar mensen die zowel een werkloosheids- als een tewerkstellingservaring deelden. Verder werd een groep van mensen beoogd, die zo weinig mogelijk gemarginaliseerd waren, maar waarvan, gegeven hun kenmerken, maatschappelijk wordt verwacht dat ze tewerkgesteld zijn. Daarom werden jongvolwassen mannen met een gezin gekozen. Omdat we slechts over karige onderzoeksmiddelen beschikten, werd de studie beperkt tot één welbepaalde streek, het arrondissement Halle-Vilvoorde. De onderzoekspopulatie (de totale bevolking die aan de gestelde criteria beantwoordde) bevatte 784 mensen. 219 van de mannen in de onderzoeksbevolking waren tewerkgesteld op het ogenblik van het onderzoek in 1984. 229 waren kortstondig (minder dan een jaar) werkloos en 336 waren langdurig (meer dan een jaar) werkloos. Uit die drie groepen werden dan zuiver toevallige steekproeven getrokken. De geselecteerde personen werden twee keer langdurig geïnterviewd en verder werd hen gevraagd een tijdsbestedingsdagboek bij te houden. Na controle op de betrouwbaarheid van de enquête- en de tijdsbudgetgegevens, werden 206 respondenten weerhouden. Van hen waren er 95

¹ TOR '84 verwijst naar het onderzoek van 1984, TOR '93 naar het onderzoek van 1993. Het letterwoord 'TOR' staat voor 'Tempus Omnia Revelat', de naam van onze werkgroep.

tewerkgesteld op het ogenblik van de interviews in 1984, 56 waren kortstondig werkloos en 55 langdurig werkloos. Om de effecten van werkloosheid in kaart te brengen, werden die drie groepen systematisch met elkaar vergeleken².

In 1993 hebben we geprobeerd onze 206 respondenten uit 1984 opnieuw te interviewen. We wilden nagaan hoe hun leven verder is verlopen, of hun werkloosheid tot marginalisering heeft geleid en/of blijvende sporen heeft nagelaten. Drie van de respondenten bleken inmiddels overleden, twee waren vermist. De andere 201 wisten we terug te vinden, weliswaar na enig zoekwerk. Van hen konden we er 177 (88%) opnieuw interviewen. Meer details betreffende het veldwerk, alsook een grondige analyse van de non-respons zijn opgenomen in bijlage 1. Uit die analyse besluiten we dat de respondenten die in 1993 niet opnieuw aan het onderzoek hebben meegewerkt, een iets lager inkomen, een iets onregelmatiger levenswijze en een enigszins meer pessimistische kijk op de toekomst hebben dan de respondenten die wel opnieuw meewerkten. De verschillen zijn echter niet groot en de weigeraars kunnen zeker niet worden omschreven als sterker gemarginaliseerd dan de deelnemers. De globale respons, dat wil zeggen de in 1993 effectief geïnterviewden in vergelijking met alle respondenten uit 1984, is gelijk aan 86%. Voor de groep die in '84 tewerkgesteld was, is dit 91%, voor de kortstondig werklozen 79% en voor de langdurig werklozen 86%.

In een latere fase van het onderzoek werden 20 respondenten nogmaals geïnterviewd. Dit gebeurde niet meer aan de hand van een gesloten vragenlijst, maar volgens het stramien van het langdurig diepte-interview met bijzondere aandacht voor het levensverhaal van de respondent. Deze 'kwalitatieve' informatie bleek in de loop van het onderzoek een heel belangrijke bron van aanvullingen, verduidelijkingen en interpretaties van de kwantitatieve gegevens.

Naast de gebeurlijk blijvende gevolgen van werkloosheid voor de respondenten, wilden we ook nagaan of de werkloosheid van de vader sporen nalaat bij hun kinderen. We besloten mogelijke gevolgen op drie verschillende gebieden te onderzoeken: de schoolresultaten, de sociale participatie van de jongeren en hun culturele preferenties, waarden en houdingen. Terwijl informatie over de schoolresultaten via de ouders kan worden ingewonnen, moet men de jongeren zelf interviewen als men naar hun sociale participatie, waarden en houdingen wil peilen. We selecteerden daartoe de jongeren die in '84 reeds in de onderzochte gezinnen aanwezig waren. Om de groep van jongeren niet te heterogeen te laten worden naar leeftijd werden enkel die jongeren weerhouden die in 1993, op het ogenblik van het interview, ouder waren dan 14 en nog schoolliepen in het

² Voor de technische details van het toenmalig veldwerk verwijzen we naar het onderzoeksrapport : Elchardus, Enhus, Glorieux en Van Rossem, 1984 : 105-111. Additionele informatie is te vinden in Glorieux, 1992.

secundair onderwijs. We veronderstelden dat jongeren vanaf 14 onze enquête zouden kunnen invullen. Voor deze jongeren werd in het gezin een schriftelijk in te vullen vragenlijst en een gefrankeerde omslag achtergelaten. Bovendien kregen de jongeren die de enquête invulden en opstuurden een geschenkenbon van 500 Fr. We ontvingen 94 bruikbare enquêtes³. We kunnen niet zeggen hoeveel enquêtes we hadden moeten krijgen omdat we van de 29 vaders die we niet hebben kunnen interviewen, niet weten hoeveel kinderen ze hebben die aan de gestelde voorwaarden voldoen. De respons van de jongeren die wel gevraagd werden een vragenlijst in te vullen, was bijzonder hoog. Van de enquêtes die door de enquêteurs voor de jongeren werden achtergelaten, werd 91% ingevuld en terug gestuurd.

I.C. Sociaal-economische specificiteit van de onderzoeksbevolking van werkloze en tewerkgestelde mannen

De onderzoeksbevolking is dus zeer strak afgebakend, onder meer geografisch, naar leeftijd, geslacht, gezinssituatie en arbeidsmarktparticipatie. Veralgemeningen van deze groep naar de Vlaamse bevolking in haar geheel, zijn derhalve niet mogelijk. Om onze onderzoeksgroep duidelijker te situeren, vergelijken we hem met een doorsnede van de Vlaamse mannelijke bevolking⁴ en met hun leeftijdgenoten⁵. Beide vergelijkingen zijn opgenomen in tabel 1.1.

Voor Vlaanderen, voor de leeftijdsgroep en voor onze onderzoeksgroep geven we voor de gerapporteerde variabelen telkens het gemiddelde en de standaardafwijking (σ). Een hoge standaardafwijking duidt op een hoge heterogeniteit. Het beroepsprestige is gemeten op een schaal van 0 tot 100 (Elchardus, 1979). De vergelijkingen die we hier maken, houden allemaal verband met de sociaal-economische achtergrond. Onze onderzoeksgroep scoort op elke indicator onder het gemiddelde. De verschillen met de Vlaamse bevolking worden bijzonder groot als we onze respondenten vergelijken met hun leeftijdgenoten. Dat verschil is grotendeels het gevolg van de selectie van mannen die al ooit werkloos waren. De kans op werkloosheid neemt immers toe naarmate de sociaal-

³ Bepaalde enquêtes waren onbruikbaar omdat bij nadere inspectie de voorwaarden om tot de onderzoekspopulatie te behoren niet vervuld waren en niet terwille van een gebrekkige kwaliteit.

⁴ We vergelijken met een representatieve steekproef die getrokken werd in '88. Voor een verslag van het toenmalig veldwerk verwijzen we naar Elchardus en Heyvaert : 1991.

⁵ Omdat de representatieve steekproef getrokken werd in '88 gebruiken we de cohorte als basis voor de vergelijking. Dit zijn de mensen geboren tussen '47 en '60. Ze zijn even oud als onze respondenten maar op het moment van het interview in '88 waren ze dus vier jaar ouder.

economische positie minder gunstig is. Uit de tabel blijkt tevens dat onze onderzoeksgroep, tengevolge de verschillende selectiecriteria, homogener is dan de overeenkomstige leeftijdsgroep.

Tabel 1.1 : Vergelijking van onze onderzoeksgroep TOR '84 met Vlaanderen en met de leeftijdgenoten.

	Vlaanderen		Leeftijdsgroep		TOR84	
	Gem.	σ	Gem.	σ	Gem.	σ
Aantal jaar onderwijs van de respondent vanaf het lager onderwijs.	11.15	2.89	12.03	2.83	10.63	2.79
Proportie afgestudeerd in het technisch- of beroepsonderwijs, of enkel lager onderwijs	0.55	0.50	0.45	0.50	0.69	0.46
Beroepsprestige van de vader	40.10	12.75	40.74	12.57	39.09	10.87
Tot welke leeftijd vader onderwijs volgde	15.27	3.35	15.87	3.03	15.20	2.87
Beroepsprestige van de moeder	35.23	12.30	34.84	12.62	29.36	9.81
Tot welke leeftijd moeder onderwijs volgde	14.77	2.44	15.10	2.01	14.44	1.73
Beroepsprestige van de respondent	41.09	14.03	42.28 ⁶	13.56	37.87	12.39

I.D. Negen jaar beroepsloopbaan

Twee respondenten hebben in de negen jaar die de twee interviews van elkaar scheiden, nooit gewerkt. Beide waren al langdurig werkloos toen ze in 1984 voor de eerste keer werden geïnterviewd. Eén van hen, Sus⁷, verliet op 14 jarige leeftijd de lagere school om te gaan werken. Toen hij in oktober '81 werkloos werd had hij reeds op 6 verschillende plaatsen gewerkt. Hij was toen 31. Sindsdien is hij niet meer aan de slag geraakt. In '84 vertelde hij ons dat hij verwachtte nog wel werk te zullen vinden, maar niet op korte termijn, "*wel binnen de 10 jaar*". Sus

⁶ Omdat het beroepsprestige van de respondent eerder leeftijds- dan generatiegebonden is, geven we hier het gemiddelde en de standaardafwijking van de respondenten met dezelfde leeftijd als onze respondenten in '84, d.w.z. ze waren tussen 24 en 37 jaar oud in '88, ze zijn dus geboren tussen 1951 en 1964.

⁷ Alle namen die we in dit rapport gebruiken zijn fictief. De uitspraken van de respondenten worden zo letterlijk mogelijk weergegeven, maar als het letterlijk citeren de anonimiteit van de respondent in gevaar dreigde te brengen, hebben we het citaat aangepast zonder de betekenis ervan in het gedrang te brengen.

keek toen trouwens nog nauwelijks uit naar werk. Zijn opleidingsniveau is bijzonder laag, hij is licht gehandicapt en heeft bovendien thuis nooit het voorbeeld van een tewerkgestelde ouder gehad. Zijn vader verliet het gezin toen Sus twee was, zijn moeder heeft nooit buitenshuis gewerkt. Wout, de andere man die tussen 1984 en 1993 nooit tewerkgesteld was, heeft het ook zonder vader moeten stellen. Net als Sus is hij daarom al heel jong moeten gaan werken. *“Mijn vader... die had ons laten zitten. Ik moest zo rap mogelijk een inkomen hebben. Van 14 of 13 en een half ben ik gaan werken. In de bouw. Daar vond ge toen gemakkelijk werk. Ze pakten iedereen aan en ge kon verdienen. Het was goed betaald, het was ook zwaar werk. Zwaar werk en goed betaald, in die moment toch. Eerst heb ik, van mijn veertien jaar af, twee jaar in een kaasfabriek gewerkt. Ik ben dan gaan werken bij de metsers en daar heb ik 13 jaar lang gewerkt. Die patron is gestopt omdat hij een hartinfarct heeft gehad. Ik heb toen één dag, ja één dag, zonder werk gezeten. De dag erop kon ik direct terug beginnen. Had ik niet de papieren bij het syndicaat moeten doen, had ik dezelfde dag al ander werk gehad. Toen heb ik terug drie of vier jaar gewerkt. Dat was bij de broer van mijn vorige patron. Die is dan ook gestopt. Die had veel appartementen en gebouwen, maar het ging slecht met de verkoop. Dat was ‘malchance’. Ik ben toen terug zonder werk gevallen. Twee keer werkloos, maar nooit den bon hé. Ik ben ook niet veel ziek geweest. Behalve dat ongeval, maar dat kan iedereen overkomen. Ik weet dat ik mijn werk altijd verzorgd heb. Ja, want de baas had mij graag, anders moogt ge geen dertien jaar blijven. Had hij nog gewerkt, ik had er ook nog gewerkt. En bij die andere waar ik drie jaar gewerkt heb, zou ik ook nog gewerkt hebben. Als ge maar twee werken hebt gehad... er zijn er weinigen die dat kunnen zeggen hé. Alhoewel ik nu al lang aan de dop sta.”* Na een ongeval is Wout een jaar op ziekteverlof geweest. Dit heeft zijn mogelijkheden sterk ondermijnd. Toen hij een herscholingscursus wou volgen werd hij door de arbeidsgeneesheer geweigerd. Na zijn laatste job in de bouw, waar hij ontslagen werd in februari ‘80, heeft Wout geen werk meer gehad. Hij probeerde wel, via interimbureaus en persoonlijke contacten, maar het wilde niet lukken. Hij hoopt nog werk te vinden *“als nachtwaker of als bestuurder van een Clarck, bijvoorbeeld”*. Als dat niet lukt zou hij nog het liefst van al invalide worden verklaard om *“van de moeilijkheden met de werkloosheid af te zijn”*.

Sus en Wout verenigen een aantal karakteristieken die blijkbaar hebben bijgedragen tot hun sociale marginalisering: een zeer laag scholingsniveau, de afwezigheid van de vader bij het opgroeien, een lichte handicap en de nasleep van een ongeluk. Misschien verklaart dat hun uitzonderlijk arbeidsloze levensloop over de laatste negen jaar. Alle andere respondenten, ook degenen die in 1984 langdurig werkloos waren, hebben in die periode minstens tijdelijk gewerkt, op één na zelfs allemaal ooit voltijds. Van de 177 respondenten die we in 1993 opnieuw hebben geïnterviewd, waren er in ‘84 91 werkloos. Bij de bevraging in ‘93 telden we 13 uitkeringsgerechtigd volledig werklozen. Dertien andere respondenten zitten in diverse statuten, voornamelijk deeltijds werkend en op

langdurig ziekteverlof. Op het eerste gezicht lijkt het dus dat de sociale reïntegratie van onze respondenten niet helemaal mislukt is. In '84 was 46% van hen tewerkgesteld, nu, in '93, is 85% voltijds aan de slag.

Dat globale beeld is echter een beetje misleidend. Men kan immers een duidelijke continuïteit in de werkloosheid of de zwakke arbeidsmarktpositie onderkennen. Elf van de dertien respondenten die nu uitkeringsgerechtigd volledig werkloos zijn, waren langdurig werkloos in 1984. Het lijkt dus erg waarschijnlijk dat de loopbanen van de mannen die in '84 langdurig werkloos waren minder gunstig zijn verlopen dan die van de andere respondenten. Om een beeld van de tewerkstellingsgeschiedenis van onze respondenten te schetsen, delen we ze in vier groepen in. Die indeling zullen we in dit onderzoeksverslag herhaaldelijk gebruiken en aanduiden met de term 'groep'. In 1984 werden uit de onderzoeksbevolking drie steekproeven getrokken, één van tewerkgestelden, één van kortstondig werklozen en één van langdurig werklozen. Die indeling wordt nu verfijnd door de eerste groep -de tewerkgestelden- op te delen in twee groepen: enerzijds de respondenten die vóór '84 nauwelijks werkloos waren geweest (in het totaal minder dan zes maanden), anderzijds de respondenten die vóór '84 wel een substantiële periode van werkloosheid hadden gekend (een totale werkloosheidsduur van zes maanden of meer). Dat geeft de volgende opdeling in vier groepen van nagenoeg gelijke omvang:

Groep I : tewerkgestelden in '84, die voordien maximaal 6 maand werkloos waren (n=41)

Groep II : tewerkgestelden in '84, die voordien meer dan 6 maand werkloos waren (n=45)

Groep III : kortstondig werklozen in '84 (n=44)

Groep IV : langdurig werklozen in '84 (n=47)⁸

De tewerkstellingsgeschiedenis van deze groepen tekent zich af tegen de achtergrond van de werkloosheidsgraad in België. Wanneer deze stijgt, hebben de werklozen uit onze onderzoeksbevolking het moeilijker om werk te vinden en lopen de tewerkgestelden een groter risico hun werk te verliezen. Op grafiek 1.1 zijn, voor Vlaanderen, de aantallen uitkeringsgerechtigd volledig werkloze mannen weergegeven tijdens de periode van het onderzoek⁹.

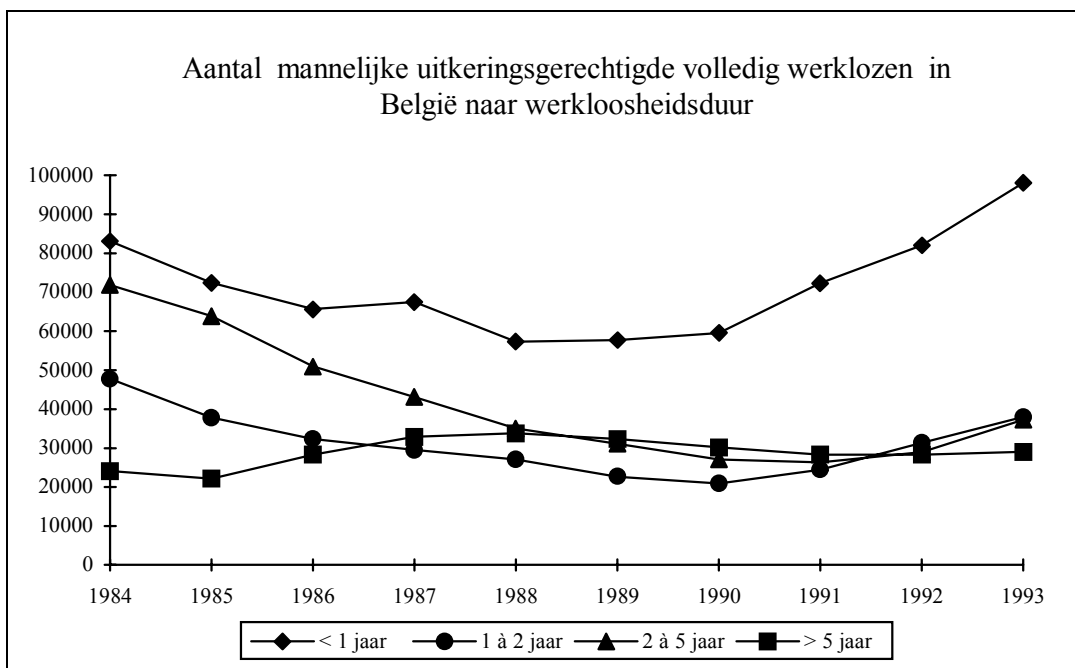
De werkloze mannen in België werden in deze grafiek in vier groepen verdeeld. Een groep die kortstondig werkloos is (minder dan een jaar), een groep die 1 à 2

⁸ Precieze en technische omschrijvingen van de gebruikte samengestelde variabelen worden samengebracht in bijlage 3.

⁹ Cijfers R.V.A, ons verstrekt door het Steunpunt Arbeid, Werkgelegenheid en Vorming.

jaar werkloos is, een groep die 2 à 5 jaar werkloos is en een groep die langer werkloos is. Algemeen genomen vinden we op de grafiek het gekende beeld terug. Na '84 neemt de werkloosheid af. Vanaf 1990 beginnen er snel terug werklozen bij te komen. Het aantal kortstondig werklozen volgt die ontwikkeling als het ware op de voet. De aantallen in de twee middencategorieën zijn al een stuk stabielier over de tijd. Het aantal mensen dat langdurig werkloos is, fluctueert in vergelijking met de andere groepen veel minder. Dit laat vermoeden dat er een groep blijvend werkloze mensen bestaat. Deze grafiek toont het bestaan van zo'n groep echter niet aan. Het gaat immers om een reeks momentopnamen en niet om een beschrijving van de levensloop. We weten daarom niet of het steeds dezelfde mensen zijn die langdurig werkloos zijn.

Grafiek 1.1 : Aantal mannelijke uitkeringsgerechtigde volledig werklozen in vier groepen.

Als we onze onderzoeksbevolking bekijken, stellen we vast dat in de door ons onderzochte bevolking zeer langdurige werkloosheid een randverschijnsel is. We moeten daarbij voor ogen houden dat onze onderzoeksbevolking mensen bevat voor wie de maatschappelijke verwachting te werken bijzonder groot is. Voor die groep is het daarom niet zo relevant te speuren naar een onderklasse die blijvend van arbeid is uitgesloten. De aandacht moet veeleer gaan naar de wijze waarop de werkloosheid de toekomstige tewerkstellingskansen beïnvloedt.

Om een beeld te geven van de beroepsloopbanen van de onderscheiden groepen, berekenden we, voor elk jaar vanaf 1985 tot en met 1992, het aantal maanden dat onze respondenten voltijds tewerkgesteld zijn geweest. Wanneer van een groep

iedereen het hele jaar door gewerkt heeft is de gemiddelde tewerkstellingsduur gelijk aan 12 maanden (zie tabel 1.2 en de bijhorende grafiek).

Tabel 1.2 : Gemiddeld aantal maanden per jaar dat elke groep gewerkt heeft

Jaar	Groep I	Groep II	Groep III	Groep IV	Sig. verschil ¹⁰	Sig SES ¹¹
1985	11.64	11.18	7.98	5.94	0.00	0.01
1986	11.97	11.42	9.86	7.76	0.00	0.03
1987	12.00	11.07	10.84	7.72	0.00	0.05
1988	11.97	10.98	11.23	7.89	0.00	0.69
1989	12.00	11.46	11.34	8.81	0.00	0.78
1990	11.91	11.63	10.64	9.00	0.00	0.52
1991	11.78	11.67	10.36	9.11	0.00	0.84
1992	11.97	11.73	9.93	8.68	0.00	0.45

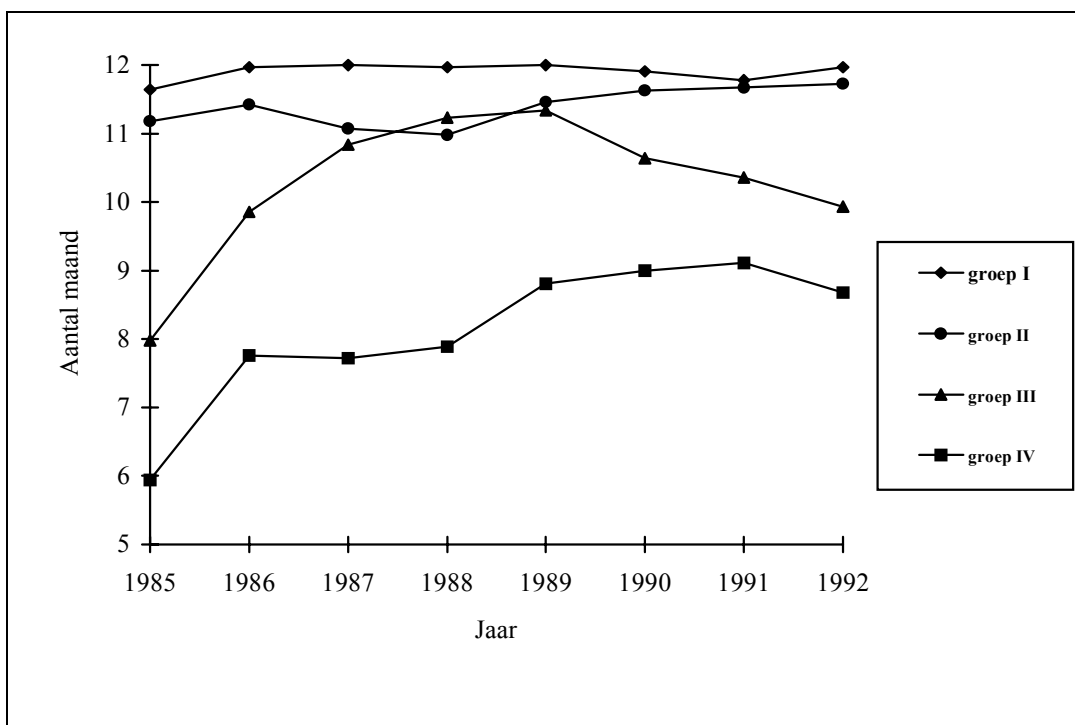
Groep I is bijna de hele tijd aan het werk geweest. Deze groep heeft eigenlijk niets met werkloosheid te maken, evenmin met ziekte of deeltijds werk. Deze respondenten waren in '84 aan het werk, zijn vóór '84 nauwelijks werkloos geweest en zijn in de periode '84-'93 evenmin werkloos geweest. Groep II, die in '84 aan het werk was, maar vóór '84 meer dan 6 maand werkloos is geweest, haalt in de tussenliggende periode ook een hoge tewerkstellingsduur. Voor deze groep is 1988 het dieptepunt. Het gemiddelde aantal maanden per jaar dat voltijds wordt gewerkt, ligt dan nog nipt boven de 11. Maar werkloosheid is in deze groep zeker geen frequent of langdurig verschijnsel. In de tewerkstellingsgeschiedenis van Groep III, kan men duidelijk twee perioden onderkennen. Een eerste periode situeert zich tussen 1985 en 1989. In deze periode klimt de groep op tot een gemiddelde tewerkstellingsduur van boven de 11 maanden. Het selectiecriteria voor deze groep is dat ze in '84 kortstondig werkloos waren. Het is daarom niet zo verbazend dat in het eerste deel van de tussenliggende periode nog een deel van hen werkloos blijft. Maar de werkloosheid uit 1984 verdwijnt geleidelijk. In 1989 werkt deze groep gemiddeld 11,3 maanden. Vanaf het ogenblik dat de globale

¹⁰ Deze kolom geeft de kans weer dat de verschillen tussen de groepen te wijten zijn aan toeval. Wanneer deze kans kleiner is dan 0.05 (5%) gaan we ervan uit dat we met een reëel verschil te maken hebben.

¹¹ Deze kolom geeft de kans weer dat de verschillen tussen de groepen (voor een deel) toe te schrijven zijn verschillen in sociale achtergrond tussen de groepen. Wanneer deze kans groter is dan 0.05 gaan we ervan uit dat sociale achtergrond geen goede verklaring is voor deze verschillen.

werkloosheid in Vlaanderen weer toeneemt, zien we echter ook de tewerkstellingsduur van deze groep weer dalen. De leden van deze groep zijn duidelijk kwetsbaarder dan die van de twee vorige groepen. Zij lopen een groter werkloosheidsrisico en zijn gevoeliger voor veranderingen in de globale tewerkstellingssituatie.¹² Die kwetsbaarheid is nog veel duidelijker als we de tewerkstellingsgeschiedenis van Groep IV bekijken. Slechts in één jaar komt deze groep uit boven een gemiddelde tewerkstellingsduur van 9 maanden. Over de hele periode ligt de tewerkstelling van deze groep lager dan die van de andere groepen en zij daalt nog als in 1989 de globale werkloosheid weer toeneemt.

Grafiek 1.2 : Gemiddeld aantal maanden per jaar werkend

I.E. Probleemstelling

De groepen die werden afgebakend op basis van hun werkloosheidservaring vóór en in 1984, vertonen negen jaar later, in 1993, nog steeds duidelijke onderlinge verschillen op het vlak van de tewerkstelling en het werkloosheidsrisico. Die

¹² De produkt-moment correlaties tussen het gemiddeld aantal maanden per jaar tewerkstelling van onze respondenten en de werkloosheidsgraad voor de Belgische mannen zijn voor de eerste groep -0.39, voor de tweede -0.51, voor de derde -0.75 en voor de vierde -0.91.

blijvend hogere kans op werkloosheid kan aan de invloed van twee reeksen factoren worden toegeschreven. Het is enerzijds mogelijk dat de mensen met een blijvend hoge kans op werkloosheid, relatief stabiele kenmerken hebben die maken dat zij vóór 1984, in 1984 en ook daarna steeds een groter risico lopen werkloos te worden. Het is anderzijds ook mogelijk dat werkloosheid een aantal mensen overkomt als een onvoorspelbaar ongeluk, maar dan gevolgen heeft die leiden tot relatief stabiele kenmerken die het risico vergroten om werkloos te blijven of na een gebeurlijke werkhervatting weer werkloos te worden. In het laatste geval hebben we te maken met een zelfbestendiging van werkloosheid. Die twee verklaringen sluiten elkaar natuurlijk niet uit. Het zal trouwens heel moeilijk blijken ze nauwkeurig van elkaar te onderscheiden. Ons onderzoeksopzet is overigens opgezet om het bestaan van de zelfbestendiging van de werkloosheid te toetsen en het is daartoe dan ook veel beter geschikt dan om na te gaan in welke mate stabiele achtergrondkenmerken het werkloosheidsrisico beïnvloeden. Om dat laatste zorgvuldig te kunnen doen, zouden de metingen van die kenmerken aan de eerste werkloosheidservaring moeten vooraf gaan. Men zou daartoe 3 in plaats van 2 meetpunten moeten hebben. Om onze probleemstelling te specificeren schatten we de continuïteit van de werkloosheid. We controleren daarbij voor de effecten van sociale achtergrond en het opleidingsniveau. In het volgende hoofdstuk onderzoeken we dan in welke mate die continuïteit door zelfbestendigingsmechanismen kan worden verklaard.

Om na te gaan of werkloosheid, los van de invloed van sociale achtergrondkenmerken, de verdere tewerkstellingskansen beïnvloedt, kijken we naar de sociaal-economische situatie van onze respondenten tijdens de laatste vijf jaren (1988-1993). We zagen immers dat de arbeidsmarktpositie van onze respondenten tijdens de eerste jaren na '84, nog heel sterk bepaald wordt door hun situatie in 1984, en dus door de wijze waarop we toen de steekproeven hebben getrokken (zie tabel 1.2). Als we de kansen op sociale reïntegratie willen beoordelen, kijken we daarom best naar hoe de beroepsloopbanen van de respondent zich vier tot negen jaar na de bestudeerde werkloosheidservaringen ontwikkelen. We gebruiken daartoe drie indicatoren van sociaal-economische integratie. (1) De proportie van de tijd die de respondenten tewerkgesteld waren tussen begin 1988 en het moment van het interview in 1993. (2) Voor de respondenten die tewerkgesteld waren op het ogenblik van het interview in '93 wordt het beroepsprestige als indicator van status gebruikt. De beroepen zijn gescoord op een prestigeschaal van 0 tot 100. Zo krijgt bijvoorbeeld een ongeschoolde arbeider een prestige van 18, een maatschappelijk assistent krijgt 56 als score. Respondenten die niet tewerkgesteld waren, scoorden 0. (3) Tenslotte werd ook rekening gehouden met het beschikbare gezinsinkomen in 1993.

De drie indicatoren hangen onderling vrij sterk samen. Men kan ze globaal bekijken als een indicator van sociaal-economische positie¹³. Mensen die daar heel laag op scoren, leven in feite gemarginaliseerd. Voor de verdere analyse beschouwen we de drie indicatoren afzonderlijk, omdat op die manier de gevolgen van werkloosheid beter en specifiekter aan het licht komen. Vooraleer we die analyse aanvatten gebruiken we echter even de globale samengevoegde maat van sociaal-economische integratie om duidelijk te maken wat die meetlat betekent. We doen dit door heel beknopt de levenssituatie te schetsen van de vier respondenten met de laagste score op die maat.

Twee van die mensen, Sus en Wout, hebben we al ontmoet. Zjef heeft van al onze respondenten de laagste score op onze maat van sociaal-economische integratie. De problemen van Zjef zijn al vroeg begonnen. *“Ik ben geplaatst geweest, ik ben praktisch nooit thuis geweest. Van mijn twee tot mijn achttien ben ik weg geweest. Dat was een gevangenis, met een muur van twee en een halve meter, schrikdraad (sic) en daarboven nog een elektriciteitsdraad. Ik ben nog altijd aan het zoeken waarom dat is gebeurd, maar ik kan het niet vinden. Ze hebben me er nooit iets van gezegd, maar het moet serieus geweest zijn. Mijn moeder is uit haar ouderlijke rechten ontzet. Dan weet ge al genoeg. Ze was al haar rechten kwijt, niet meer gaan kiezen, niets meer. De school waar ik naartoe moest, bevond zich binnen de instelling. Ge kunt wel raden, dat trekt op niets. Ik ben er naar school geweest tot mijn twaalf, en dan gaan werken.”*

Tijdens ons eerste interview in '84 was Zjef drie jaar en acht maanden werkloos. Hij had reeds op zeven verschillende plaatsten gewerkt. Na ons interview in '84 is zijn situatie er niet op verbeterd. In februari '85 vond hij werk bij een brouwer. *“Ik weet niet juist meer hoe lang ik daar gewerkt heb, maar het is in elk geval niet vreselijk lang geweest. Toen ik bij die brouwer was, ben ik pas echt beginnen drinken. Bah ja, ge zit bij de bron en dan begint ge te zuipen tegen de sterren op. Ge weet wel hoe dat gaat. Allez geeft er nog ene, 't is toch voor niets. Ik had de sleutel van de grote tank. Als het bier klaar was, ging het van : 'allez, eens proeven'. Ik denk dat als ik daar afgedankt ben, dat door familie komt. Ik had een ongeluk gehad met mijn brommer en ik gaf mijn doktersbriefke aan iemand van de familie om het af te geven in de fabriek. Die heeft dat niet gedaan. Ah ja natuurlijk, dan vliegt ge buiten. 'Luister' zeg ik, 'ik lag in de kliniek, ik kon dat briefke toch niet brengen.' 'Dat kan goed zijn' zeiden ze 'maar ge ligt buiten' en ik kon gaan. Achteraf heb ik dat briefke gevonden, ze hadden het niet binnengebracht.”*

Een half jaar later vond Zjef opnieuw werk, ditmaal als arbeider in een verffabriek. Na vier maanden is hij de stank op de werkplaats zo beu dat hij de

¹³ De drie indicatoren werden samengevoegd door een principale componenten-analyse. De informatie hierover wordt gegeven in bijlage 3.

baas vraagt om ontslagen te worden. *“Dat was ook ongezond, al die solvent inslikken. Ge loopt dan zo zat rond als een patat, dan moet ge geen bier gedronken hebben.”* Na tien maanden uitkeringsgerechtigd werkloos te zijn, vindt hij werk als natuursteenkapper, maar niet voor heel lang. Het drankprobleem van Zjef werd toen steeds erger *“Ik ben daar ontslagen door mijn vrouw. Ik had een paar pinten teveel gedronken en ik zei dat ik ziek was. Mijn vrouw heeft naar het fabriek gebeld en gezegd dat ik zat was. Ik had het zitten hé. Maar ik heb goede papieren meegekregen en kon dus gaan doppen. Sindsdien, sinds ‘87 heb ik niet meer gewerkt. Ik ben het toen thuis ook afgebald. Ik ben met kameraden gaan samenwonen. Tot in ‘88, dan ben ik naar een ontwenningstehuis gegaan, voor af te geraken van de drank. En het is vanaf toen dat ik serieus ziek ben beginnen worden. Ik heb een klaplong gehad. Ze zullen mij niet meer doen werken. Het nadeel is dat ge minder verdient, dat is het enige. Maar ik kom toe. Met hetgeen ik heb kom ik royaal toe. Ik trek tussen de 32 en de 34.000 per maand. Ik heb wel nog ziekenhuisrekeningen liggen maar die ben ik aan het afbetalen. Dat is anders niet te doen. Zoals laatst heb ik 11 dagen in de kliniek gelegen, weet ge wat ik moet opleggen? 16.000 Fr. Ze lachen er daar niet mee hoor. Maar allez ge moogt het afbetalen.”*

Zjef heeft twee dochters. Eén is geplaatst door de jeugdrechter, ze studeert voor kinderverzorgster. De andere is op internaat en gaat in het weekend bij zijn vroegere echtgenote. Vermits hij alleen woont moet hij wel wat in het huishouden doen, de rest van de dag kijkt Zjef TV. *“’s Morgens maak ik mijn bed op. En dan, ge kent dat, stofzuigen. En dan kijk ik wat TV. Dan ga ik eens naar de winkel om te halen wat ik nodig heb, voor de rest kijk ik TV.”*

Pascal¹⁴ behoort eveneens tot de weinig benijdenswaardige groep van respondenten die heel laag scoren op onze maat van sociaal-economische integratie. In ‘73 studeerde hij af als A1 elektromechanicus. Tijdens het interview in ‘84 was hij 18 maanden werkloos. Hij had er toen reeds drie banen en een korte werkloosheidsperiode opzitten. In april ‘85 vond hij terug werk als BTK-er in het onderwijs. Hij werkt er hard en veel. *“Ik volgde toen ook een opleiding. Toen had ik hier (in de leefkamer) mijn bureau staan en moesten de kinderen stil zijn. Ik was ‘s nachts bezig en in de vakantie bezig. Mijn vrouw heeft toen op een zeker moment gezegd dat het echt niet uit te houden was.”* Na het BTK-contract kan Pascal nog twee jaar blijven. In juli ‘88 staat hij terug op straat, sindsdien heeft hij niet meer gewerkt. Ook Pascal heeft moeilijkheden met zijn gezondheid. *“Op dit ogenblik ben ik op invaliditeit. Omdat ik geopereerd ben in mijn mond, voor een kwaadaardig gezwel, maar dat schijnt allemaal positief te evolueren. Waarschijnlijk tegen het eind van het jaar zal ik mij terug moeten laten inschrijven bij de RVA. Alhoewel, het zijn twee ziekten die ik heb. Ik heb anale en*

¹⁴ Zjef scoorde (in z-scores) -3.59, Sus -3.31, Wout -2.75. Pascal heeft op onze maat een z-score van -2.75.

orale abcessen en een abces onder mijn arm die niet dicht wil. Maar het schijnt dat ik daarvoor niet op de ziekenkas kan staan. Dat moet ik nog afwachten. Tuurlijk, als ge mij nu ziet zitten ben ik blijkbaar goed, ik loop rond, maar als die abcessen beginnen op te komen, dat kan ik niets meer doen. Dat is wel een probleem, maar voorlopig, gelijk ik nu ben, zou ik normaal kunnen leven moest ik mijn tanden kunnen inhouden. Als alles in mijn mond genezen is, zou ik normaal in staan moeten zijn om mij te presenteren voor werk.”

Zoals de meeste van onze werkloze respondenten heeft Pascal het moeilijk met zijn situatie. *“Thuis zitten, ja, ge moet gaan zoeken met wat ge u kunt bezig houden. Ge moet u forceren om aan iets te beginnen. Anders blijft ge zitten. Als ge gaat werken is dat anders. Ge gaat ‘s morgens misschien tegen uw goesting werken als het niet goed gaat op uw werk of ge hebt eens een slechte dag. Maar ge gaat vertrekken en ginder gaat ge werken. Ge zijt bezig. Er zijn betere en slechtere dagen, maar ‘s morgens vertrekt ge en ge hebt contacten met andere mensen. Ge kunt eens babbelen. Ge zijt weg van thuis. Als ge dan ‘s avonds thuis komt, kunt ge zeggen: ‘ik ben moe en ik zou nog eens iets willen doen voor mijn eigen.’ En ge gaat naar boven en ge pakt uw hobby (elektronica) en ge werkt aan die hobby. Als werkloze zit ge de ganse dag thuis. Die hobby? God ja, ik heb vanavond nog tijd en morgen nog tijd en overmorgen nog tijd. Het is daarmee dat ik zeg dat ik overdag niet met mijn hobby kan bezig zijn, alleen maar ‘s avonds. Het is en blijft mijn hobby. Wat ik vroeger nooit niet gedaan heb dat is met mijn vrouw, die werkt halftime, meegaan naar de winkel. Nu als ze thuiskomt vraag ik om eens naar de winkel te gaan, eens wegzijn. Ik moet wel zeggen, iedere keer als ge uw ontslag krijgt is dat een serieuze domper. Maar de tegenslag is niet onoverkomelijk. We hebben ermee moeten leren leven.”*

Financieel heeft het gezin van Pascal het niet makkelijk, maar ze roeien met de riemen die ze hebben. *“Het is altijd hetzelfde, als je werkt, heb je geld maar geen tijd. Als je werkloos bent, heb je tijd genoeg maar geen geld”* Pascal’s echtgenote : *“Het was plezierig als ge werk had. We konden dan fatsoenlijk sparen tenminste. Nu komt er van sparen niet veel in huis. Integendeel, als we extra kosten hebben, moeten we van de spaarcenten afnemen. Voor een wasmachine die in panne valt of zo. Maar ja, daar hebt ge dan een spaarboek voor.”*

Uit de eerder gepresenteerde gegevens (zie tabel 1.2) is gebleken dat de kansen op tewerkstelling beïnvloed worden door zowel de sociaal-economische achtergrond als door de ervaring van werkloosheid. De invloed van de sociale achtergrond neemt af over de levensloop. Het lijkt plausibel uit die vaststelling te besluiten dat een ongunstige sociaal-economische achtergrond het risico op werkloosheid vergroot en dat naarmate dat risico tot effectieve werkloosheid leidt, deze laatste de kansen op verdere stabiele tewerkstelling negatief beïnvloedt. Op die manier wordt het effect van de sociaal-economische achtergrond als het ware overgenomen en versterkt door de werkloosheid. We gebruiken nu de beschreven indicator van sociaal-economische integratie om deze verschillende effecten iets

zuiverder te schatten. In dat model kunnen we niet het verloop van de werkloosheid van jaar tot jaar inbouwen, maar kijken we naar de geaccumuleerde effecten van sociaal-economische achtergrond, onderwijspeil en werkloosheidservaring op de indicatoren van sociaal-economische status.

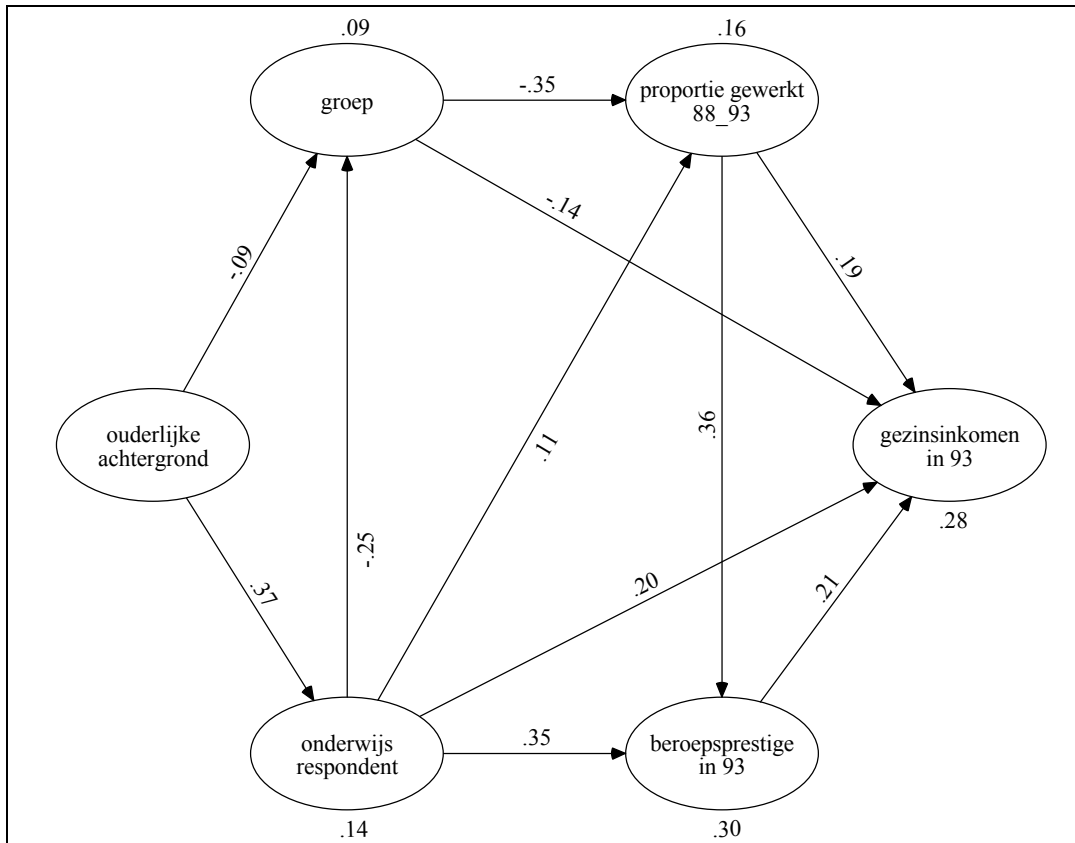
In deze tekst proberen we het technisch detail beperkt te houden. De lezer die belangstelling heeft voor de meer technische aspecten van het model en de wijze waarop het werd geschat, verwijzen we naar bijlage 2. We beperken ons hier tot een inhoudelijke interpretatie van het geschatte model. In dit schema betekent een pijl dat de tweede variabele beïnvloed wordt door de eerste. Zo heeft bv. het onderwijs van de respondenten een invloed op hun gezinsinkomen in '93. Het getal boven de pijl geeft het belang van die invloed weer. Deze parameter is gedefinieerd tussen 0 en 1. Het teken geeft weer dat de tweede variabele recht (+) dan wel omgekeerd (-) evenredig beïnvloed wordt door de eerste variabele. Het getal dat vermeld staat bij de variabelen zelf geeft weer hoe goed ons model de betreffende variabele verklaart. Zo wordt bv. 28% van de variatie in het gezinsinkomen verklaard door de andere variabelen in het model.

De sociaal-economische status van het gezin van herkomst heeft een sterke invloed op het onderwijspeil dat wordt verworven. Dat laatste heeft dan weer een grote invloed op de werkloosheidsgraad zoals gemeten in 1984 (pijl van onderwijs respondent naar groep). Men kan trouwens vaststellen dat zelfs na controle voor het effect van het onderwijspeil, het werkloosheidsrisico in '84 nog iets hoger ligt naarmate de sociaal-economische status van het gezin van herkomst minder gunstig is (pijl van de ouderlijke achtergrond naar groep). Men moet er wel rekening mee houden dat ons model niet goed geschikt is om de effecten van sociaal-economische achtergrond en onderwijspeil op het werkloosheidsrisico te schatten. We hebben immers drie onafhankelijke steekproeven van tewerkgestelden, kortstondige werklozen en langdurige werklozen uit een zeer homogene onderzoeksbevolking getrokken. Het is eigenlijk verbazend dat we in zo'n homogene bevolking nog zo'n belangrijke achtergrondseffecten vinden. We houden met deze laatste rekening om de effecten van de werkloosheidservaring in 1984 op de sociaal-economische integratie tussen 1988 en 1993 zuiverder te kunnen schatten.

Zelfs na controle voor de effecten van verschillen in sociaal-economische status en onderwijspeil, blijkt de werkloosheidservaring in 1984 nog een sterke invloed te hebben op de sociaal-economische integratie tussen 1988 en 1993. Hoe langduriger de werkloosheid in 1984 hoe kleiner de proportie van de tijd die tussen 1988 en 1993 werd gewerkt ($\beta = -.35$). Omdat dit effect wordt vastgesteld na controle voor de effecten van achtergrond en onderwijspeil (waarvan trouwens enkel het laatste de sociaal-economische integratie rechtstreeks beïnvloedt) is het mogelijk dat werkloosheid zelfbestendigend is. Het is deze zelfbestendigend van de werkloosheid die in hoofdstukken II en III nader zal worden onderzocht. In hoofdstuk II wordt nagegaan in welke mate en hoe die zelfbestendigend werkt en

welke factoren maken dat een werkloosheidservaring bij sommigen tot blijvende sociaal-economische marginalisering leidt en bij anderen niet. Het antwoord op die vraag, zoals dat in hoofdstuk II op basis van een kwantitatieve analyse wordt gegeven, wordt dan in hoofdstuk III verder aangevuld op basis van de diepte-interviews.

Grafiek 1.3 : Globaal model¹⁵

We weten echter dat de zelfbestendinging van de werkloosheid relatief is. De respondenten die zelfs in 1990, toen de werkloosheidsgraad relatief laag was, werkloos bleven, vormen een bijzonder kwetsbare groep met een hoog werkloosheidsrisico. Maar zelfs zij waren gemiddeld 43% van de tijd tussen '85 en '93 tewerkgesteld. Een aantal van hen wisten zich op een meer blijvende wijze aan de werkloosheid te onttrekken. De vaststelling dat een aanzienlijk deel van de respondenten met een substantiële werkloosheidservaring over de laatste vijf à zes jaar stabiel tewerkgesteld zijn, introduceert een nieuwe onderzoeksvraag: laat

¹⁵ De fitparameters voor dit structureel model zijn : $p=0.5$, $ML/df=0.953$, $GFI=0.983$, $AGFI=0.955$ en $RMR=2.936$.

werkloosheid ook na een langdurige werkhervatting nog sporen na? In het model dat werd gepresenteerd in figuur 1.1 zien we dat het gezinsinkomen alleszins de sporen van vroegere werkloosheid blijft dragen. Zelfs na controle voor de effecten van sociale achtergrond, beroepstatus, onderwijspeil en de proportie van de tijd gewerkt over de laatste vijf jaar, blijkt de werkloosheidservaring in 1984 toch nog een effect te hebben op het inkomen in 1993. Negen jaar na datum kan men in het gezinsinkomen dus nog steeds de sporen van de vroegere werkloosheid ontwaren. Dergelijke gevolgen zullen aan de hand van méér specifieke modellen worden onderzocht in hoofdstukken IV en V. In hoofdstuk IV gaat de aandacht naar de blijvende gevolgen van werkloosheid op verschillende aspecten van de kwaliteit van het leven. In hoofdstuk V wordt gekeken naar de gevolgen op de schoolloopbaan, de houdingen en waarden van de kinderen van de werklozen.

In hoofdstukken VI en VII zullen de bevindingen uit de vorige hoofdstukken worden samengebracht. In hoofdstuk VI wordt gezocht naar een theoretisch perspectief dat onze vaststellingen kan duiden en wordt tevens gepeild naar de wijze waarop werklozen hun persoonlijke ervaring en de werkloosheid duiden. In hoofdstuk VII gaat de aandacht naar de mogelijke beleidsimplicaties van onze bevindingen.

HOOFDSTUK II: DE ZELFBESTENDIGING VAN WERKLOOSHEID

II.A. Inleiding

II.A.1. Onderzoeksproblematiek

In het vorige hoofdstuk zagen we dat mensen die met werkloosheid werden geconfronteerd, meer kans hebben om in een preciaire arbeidssituatie te blijven zitten. Een dergelijke continuïteit kan op twee manieren worden verklaard. Het is mogelijk dat bepaalde mensen van vóór de aanvang van hun beroepsloopbaan bepaalde eigenschappen hebben, die de uitbouw van een stabiele arbeidsloopbaan belemmeren en het risico op herhaaldelijke werkloosheid vergroten. Het is ook mogelijk dat de werkloosheidservaring zelf een aantal effecten of gevolgen heeft, die de kans op de herintegratie in de arbeidsmarkt verkleinen. In dit laatste geval kan men de waargenomen continuïteit toeschrijven aan een zelfbestendinging van de werkloosheid. Ons onderzoeksopzet is in de eerste plaats afgestemd op het evalueren van deze laatste mogelijkheid.

In de logica van de zelfbestendingsthese heeft werkloosheid een aantal gevolgen die de verdere beroepsloopbaan hypothekeren en derhalve kunnen worden beschouwd als interveniërende mechanismen tussen werkloosheid en verdere precariserings of marginalisering.

In de onderzoeksliteratuur botst men herhaaldelijk op studies waarin het bestaan van zelfbestendige mechanismen wordt vooropgesteld. In een recent artikel geeft Hans De Witte (1993) een overzicht van de werkloosheidsliteratuur, waarin de gevolgen van (vooral langdurige) werkloosheid en de negatieve invloed hiervan op de kansen op herintrede in de arbeidsmarkt centraal staan. Werkloosheid komt daar naar voor als een generator van een vicieuze cirkel. Werkloosheid verlaagt het psychisch welzijn. Om aan een verdere daling van dat welzijn te ontsnappen, legt een meerderheid van de werklozen zich na een periode van langdurige werkloosheid bij deze situatie neer. Zij vestigen zich als het ware in de werkloosheid en proberen van die moeilijke situatie het beste te maken. Doen ze dat niet, dan blijft die situatie voor hen een bron van frustratie en een voortdurende herbevestiging van een mislukking. Deze aanpassing aan de rol van werkloze induceert, aldus de zelfbestendingsthese, een vermindering van de betrokkenheid op de arbeidsmarkt. Om aan frustratie te ontsnappen, relateert de werkloze het belang van de onbereikbaar gebleken arbeid. De kansen op het vinden van werk worden steeds lager ingeschat en daarom wordt ook steeds minder intensief naar werk gezocht. Dit aanpassingsproces zorgt er dus voor dat

werkloosheid voor een deel zijn stresserend karakter verliest, maar het doet dat op een manier die tevens de kansen op een herintrede in de arbeidsmarkt verkleint en een verlaging van de verwachtingen inhoudt. Hans De Witte spreekt in dat verband van een "inkrimping van de leefwereld" (De Witte, 1993: 19). De werkloze verlaagt in dit proces zijn aspiratieniveau en voelt zich een speelbal van factoren die hij zelf niet in de hand heeft.

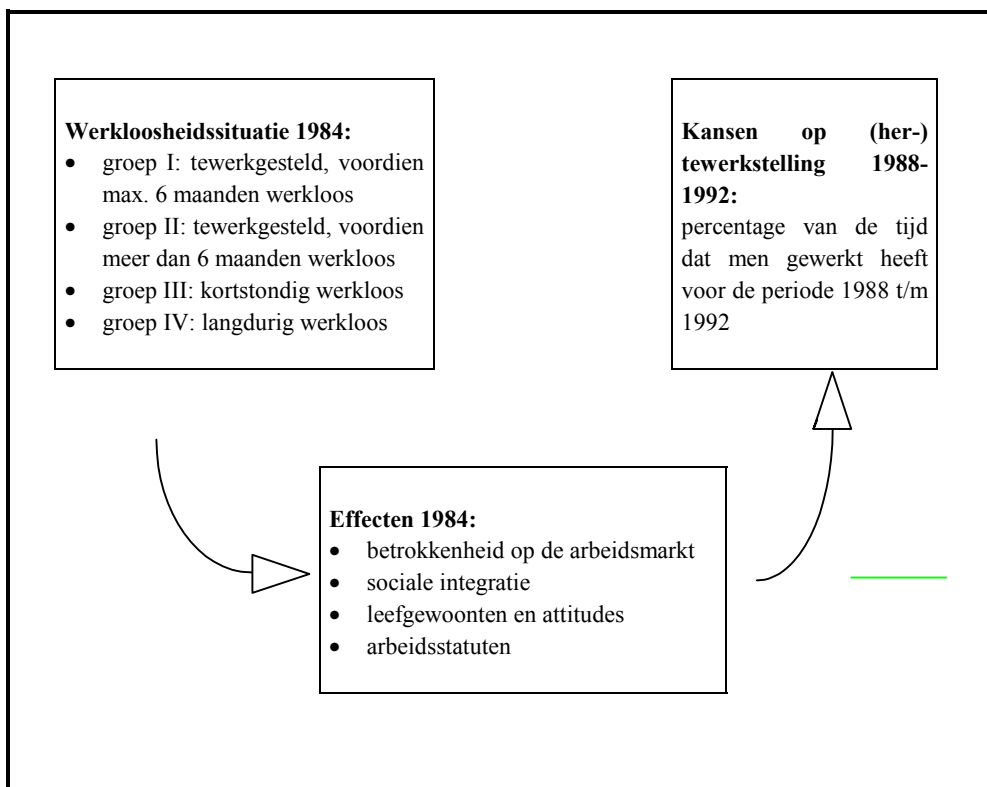
II.A.2. Opbouw van de analyse

In de analyse die volgt toetsen we de verklaringskracht van de zelfbestendingsthese voor onze onderzoeksbevolking. De analyse gebeurt in twee stappen. Eerst bestuderen we de relatie tussen een aantal variabelen uit '84 met de toenmalige werkloosheidssituatie. Op die manier onderzoeken we welke effecten mogelijkwijs aan werkloosheid kunnen worden toegeschreven. Dit doen we aan de hand van een vergelijking van de vier groepen zoals afgebakend in hoofdstuk I. Bij elke analyse controleerden we de verschillen tussen de groepen voor verschillen in de sociaal economische achtergrond. Dit leverde vrijwel nergens een betekenisvol resultaat op, zodat het overbodig is om bij elke analyse de controleresultaten te vermelden. De beschreven verschillen tussen de groepen worden dus niet veroorzaakt door verschillen in sociaal-economische achtergrond. In de tweede stap onderzoeken we het verband tussen dezelfde variabelen (opgemeten in 1984) met de toekomstige kansen op tewerkstelling, om na te gaan of we te maken hebben met hinderpalen of stimuli voor de (re-)integratie op de arbeidsmarkt. Als indicator voor deze kansen op tewerkstelling gebruiken we het percentage van de tijd dat een respondent tewerkgesteld is geweest tijdens de periode 1988 tot en met 1992. Dit is een veel betere indicator van reïntegratie dan het al dan niet tewerkgesteld zijn op een gegeven ogenblik. Door een periode van vijf jaar te beschouwen, wordt immers ook rekening gehouden met de stabiliteit van tewerkstelling.

We splitsen onze zoektocht op in vier domeinen: (1) betrokkenheid op de arbeidsmarkt (II.B); (2) sociale integratie (II.C); (3) leefgewoonten en attitudes (II.D); (4) preciaire arbeidsstatuten (II.E). Binnen elk domein bouwen we de analyse op in de twee stappen zoals hierboven beschreven. Van de variabelen die in beide gevallen weerhouden worden, kan met enige plausibiliteit worden aangenomen dat zij optreden als interveniërende mechanismen die de zelfbestending van de werkloosheid kunnen verklaren. Zij kunnen immers als gevolgen van werkloosheid en als effecten op de toekomstige kansen op tewerkstelling worden beschouwd. Deze variabelen worden dan in het finale model geïntegreerd door middel van een multivariate toetsing. Daarna kunnen we overgaan tot de eindevaluatie (II.F). Op basis van dat model wordt de mate van zelfbestending geëvalueerd en de mechanismen die ervoor verantwoordelijk zijn besproken.

De analyse steunt op 3 databestanden: (1) de interviewgegevens uit de vragenlijst van 1984, (2) de gegevens uit de tijdsbudget-enquête van 1984 (in '84 werd aan de respondenten gevraagd een tijdsbestedingsdagboek bij te houden gedurende 24 uur, waarin ze naast de activiteiten en hun duur onder meer ook de plaats, de interactiepartners en de tevredenheid met elke activiteit dienden te noteren)¹⁶ en (3) interviewdata van 1993 betreffende de reconstructie van de arbeidsloopbaan van 1984 tot 1993.

Figuur 2.1: Schematisch overzicht toetsing van de zelfbestendingsthese

Omdat we vrij accuraat verslag willen uitbrengen van de manier waarop we de zelfbestendingsthese hebben getoetst, is dit hoofdstuk vrij uitgebreid en bij momenten vrij technisch. De lezer die niet geïnteresseerd is in de technische details maar die wel geïnformeerd wil worden over tussentijdse en algemene conclusies, kan probleemloos de technische passages overslaan. Om het leesgemak te bevorderen, zijn de meer technische passages die kunnen worden overgeslagen afgedrukt in een kleiner lettertype en met een bredere marge.

¹⁶ Technische uitleg over het verzamelen van de tijdsbudgetgegevens vindt men in Elchardus, Glorieux, Enhus en Van Rossem, 1984.

II.B. Betrokkenheid op de arbeidsmarkt

II.B.1. Hypothesen uit de literatuur¹⁷

Volgens de zelfbestendingsthese zet zich, vooral bij langdurige werkloosheid, een proces in gang waarbij de betrokkene zich zowel mentaal als in zijn concrete gedragingen van de arbeidsmarkt verwijdert. Als dat gebeurt wordt het vinden van werk bemoeilijkt. Het "zich verwijderen van de arbeidsmarkt" kan worden begrepen vanuit de vaststelling dat mensen, naarmate de werkloosheidsduur toeneemt, hun kansen op het vinden van werk steeds lager zullen inschatten. Deze gelaten houding kan dan weer repercussies hebben op het concrete zoekgedrag en op de opinies en waarden ten overstaan van betaalde arbeid.

In een groot aantal studies vond men een afname van het zoekgedrag naarmate de werkloosheidsduur toeneemt (zie onder meer Kroft et al., 1989; De Witte, 1992). De eisen of voorwaarden die men stelt bij het aanvaarden van een nieuwe job, kortweg offerbereidheid, kent een iets complexere evolutie. In zijn literatuuroverzicht citeert De Witte een viertal studies die aantonen dat de offerbereidheid het hoogst is één à drie jaar na de aanvang van de werkloosheid. Voordien en daarna stelt men hogere eisen aan een mogelijke baan (De Witte, 1993: 15). De afname van de offerbereidheid na zeer langdurige werkloosheid kan worden geïnterpreteerd als een aspect van de aanpassingsstrategie. Het behoedt de werkloze voor verdere frustraties bij het niet vinden van werk. Uit een vervolgonderzoek bleek deze verlaging van de offerbereidheid, net als de verlaging van de sollicitatiefrequentie, de kansen op het vinden van werk drastisch te verminderen (zie De Witte, 1993: 21-22). De lagere betrokkenheid op de arbeidsmarkt zou zich eveneens uiten in een veranderende visie op arbeid. Langdurig werklozen zouden hun attitudes en waarden aan de feitelijke toestand aanpassen door het belang van werk te relativeren (De Witte, 1993: 13).

II.B.2. Werkloosheid en arbeidsmarkt-betrokkenheid

Om na te gaan hoe de in de literatuur beschreven verwijdering van de arbeidsmarkt de kansen op een herintrede beïnvloedt, gaan we na of we bij de langdurig werklozen in 1984 inderdaad tekenen van een zich terugtrekken uit de arbeidsmarkt vinden. Geregeld zullen we de werkloze groepen (groep III en groep IV) verder opsplitsen, waarbij we een fijner onderscheid maken naar werkloosheidsduur: minder dan 6 maanden (n=20), tussen 6 en 12 maanden (n=27), tussen 1 en 2 jaar (n=27) en twee jaar of langer werkloos (n=37).¹⁸

¹⁷ Wegens plaatsgebrek houden we dit literatuuroverzicht uiterst beknopt. Voor een uitgebreider literatuuroverzicht over deze problematiek, zie Elchardus, Glorieux, Enhus en Van Rossem, 1984 en in De Witte, 1993.

¹⁸ Groep III (de kortstondig werklozen) komt niet volledig overeen met de optelling van de respondenten die minder dan 6 maanden en tussen de 6 en 12 maanden

II.B.2.a. Inschatting van de kansen op werk

Vragen betreffende de wijze waarop de werklozen hun kansen op tewerkstelling inschatten, werden uiteraard enkel gesteld aan de respondenten die op het ogenblik van het onderzoek in 1984 werkloos waren. Slechts 3 werklozen vermeldden expliciet dat ze verwachtten nooit meer werk te vinden. Van deze drie waren er twee reeds twee jaar of langer werkloos. Bijna niemand had dus de hoop op het vinden van werk laten varen. Als we gaan kijken naar de periode waarin men verwacht terug werk te vinden, krijgen we een iets genuanceerder beeld. Hoe langer de werkloosheidsduur, hoe langer men denkt ook in de toekomst nog werkloos te zullen blijven. De breuk lijkt te liggen op een werkloosheidsduur van bij de 2 jaar. Ter illustratie: bij de zeer langdurige werklozen (2 jaar of meer) dacht 41% nog langer dan een jaar te moeten wachten op werk. Bij de overige werklozen hield nauwelijks 10% er een dergelijk pessimistische visie op na en dacht 90 % sneller terug werk te vinden.

II.B.2.b. Zoekgedrag

Na de vaststelling dat de langdurig werkloze respondenten de hoop op het vinden van werk niet hebben laten varen, wekt het minder verwondering op dat we slechts een zwak verband vinden tussen de werkloosheidsduur en het zoekgedrag naar werk. In groep III (kortstondig werklozen) had 13% de afgelopen maand niet gesolliciteerd, in groep IV (langdurig werklozen) loopt dit op tot 19%. Het verschil tussen de twee groepen is klein en trouwens niet statistisch significant. Ook bij de langdurig werklozen was de overgrote meerderheid actief op zoek naar werk. Van een zich verwijderden van de arbeidsmarkt is in dat opzicht geen sprake. De arbeidsmarktbetrokkenheid blijft ook bij de langdurig werklozen in onze onderzoeksbevolking vrij sterk.

Wel zien we een aantal verschillen tussen kortstondig en langdurig werklozen voor wat de wijze van solliciteren betreft. De langdurig werklozen (groep IV) solliciteerden beduidend minder door te reageren op advertenties in de krant (slechts 36% solliciteerde tijdens de maand die aan het interview vooraf ging op deze manier, tegenover 60% bij de kortstondig werklozen). Ze solliciteerden ook iets minder door het raadplegen van hun netwerk van vrienden, kennissen en familie (51% in groep IV tegenover 67% in groep III). De langdurig werklozen leken ook minder spontaan te solliciteren, maar in dit geval zijn de verschillen te klein om statistisch significant te zijn (38% in groep IV tegenover 47% in groep III). De langdurig werklozen zochten dan weer iets meer werk via bemiddeling van de RVA, maar ook hier zijn de verschillen statistisch niet significant (41% in groep IV tegenover 29% in groep III).

II.B.2.c. Cursussen en opleidingen

De vragen met betrekking tot het volgen van cursussen werden aan alle respondenten (dus ook de tewerkgestelden) voorgelegd. Ongeveer 15% van onze respondenten volgden in '84 een cursus of opleiding. Dit percentage ligt in de vier groepen ongeveer gelijk. Tussen de vier groepen waren er evenmin verschillen in de mate waarin men het voornemen had in de toekomst een cursus te volgen en daartoe al concrete plannen had gemaakt. Ongeveer één derde van de tewerkgestelde respondenten plande een cursus, bij de werklozen lag dit zelfs nog iets hoger (38% in groep III en 40 % in groep IV). Ook als we een fijnere opsplitsing

werkloos zijn, omdat de respondenten die exact 12 maanden werkloos zijn (9 personen) tot groep III behoren (kortstondig werklozen) maar bij de opsplitsing naar werkloosheidsduur tot de groep tussen 1 en 2 jaar werkloos wordt gerekend.

maken naar werkloosheidsduur, krijgen we geenszins aanwijzingen dat langdurig werklozen na een tijd afhaken. Bij de respondenten die reeds minstens 2 jaar werkloos zijn, vinden we het hoogste percentage, maar liefst 51 % onder hen plant een cursus in de toekomst.

II.B.2.d. Offerbereidheid

Als we offerbereidheid meten op basis van de verklaringen van de respondenten, zien we eveneens weinig verschillen tussen onze vier groepen. We peilden, zowel bij de tewerkgestelden als bij de werklozen naar de mate waarin ze de volgende soorten werk wel of niet zouden willen aanvaarden: (1) werken in ploegendienst, (2) ongezond en gevaarlijk werk, (3) onregelmatige werktijden, (4) werk met stank of lawaai, (5) werk waarvoor men moet verhuizen, (6) werk waarvoor men zich gedurende een half jaar moet herscholen, (7) werk waarvoor men dagelijks minstens 1 uur heen en 1 uur terug zou moeten reizen, (8) werk buiten het eigen vak of beroep en (9) tijdelijk werk voor een half jaar, waarbij niet vaststaat of men daarna ander werk heeft. We vinden geen betekenisvolle verschillen tussen de vier groepen op het vlak van de offerbereidheid, met uitzondering voor het laatste punt. Gemiddeld beweerde 44% van onze respondenten tijdelijk werk te willen aanvaarden, in groep I is dit 24%, in groep II 38%, in groep III 48%, en in groep IV 63%. De offerbereidheid lijkt licht op dit specifieke punt dus zelfs beduidend hoger naarmate de werkloosheidsduur toeneemt. Als we de globale offerbereidheid in beschouwing nemen (door de negen items gewoon op te tellen) zien we dat in groep IV (langdurig werklozen) de offerbereidheid het hoogst ligt. De geobserveerde verschillen zijn echter niet groot en niet statistisch significant. De leden van groep IV verklaarden zich bereid gemiddeld 3,7 van de 9 soorten werk te aanvaarden. Het algemeen gemiddelde ligt op 3,4. Deze bevindingen wijzen alvast niet op een afname van de offerbereidheid naarmate de werkloosheid langer duurt.

Bij het beantwoorden van vragen betreffende de offerbereidheid zal sociale wenselijkheid uiteraard een belangrijke rol spelen. Het is voor werklozen minder gemakkelijk dan voor tewerkgestelden om tegenover interviewers toe te geven dat ze bepaalde vormen van werk eigenlijk niet willen aanvaarden. Daarom hebben we ook geprobeerd om de offerbereidheid te meten op een manier die veeleer naar het gedrag dan naar verklaringen over intenties kijkt. Als mogelijke indicator voor offerbereidheid nemen we dan het feit of de respondenten in '93 (dus 9 jaar na het interview van '84) al dan niet op normale uren werken.¹⁹ Als we merken dat bepaalde groepen meer op normale uren werken, kan dit te wijten zijn aan het feit dat ze minder bereid zijn om in atypische stelsels te stappen en derhalve blijf geven van een lagere offerbereidheid. Terwijl in '84 de langdurig werklozen (groep IV) verbaal een iets hogere offerbereidheid lieten blijken dan de andere groepen, zien we dat ze na hertewerkstelling het minst op buitengewone uren (avond en nacht) werken. Slechts 17 % in groep IV werkt soms met avond- of nachtwerk, tegenover 39 % (groep I), 26 % (groep II) en 43 % (groep III). Bij het weekendwerk zien we een gelijkaardig patroon. In groep IV werkt men gemiddeld 9 weekenddagen per jaar, bij de overige groepen werkt men gemiddeld 16 weekenddagen in groep I, 11 weekenddagen in groep II en 22 weekenddagen in groep III. Nu kunnen we ons de vraag stellen of we deze verschillen wel kunnen interpreteren als verschillen in offerbereidheid. Het is immers mogelijk dat de mensen uit groep IV vanwege een verschillende sociale achtergrond meer kans maken om in een job terecht te komen waar men in normale uren werkt. Het is bijvoorbeeld niet uitgesloten dat ze, vanwege hun lager scholingsniveau, minder kans maken om zelfstandige te worden, terwijl juist de zelfstandigen meer op buitengewone uren

¹⁹ Voor de respondenten die in '93 werkloos waren, vroegen we naar hun laatste job.

en op weekenddagen werken. Daarom hebben we de verschillen tussen de vier groepen statistisch gecontroleerd voor sociale achtergrond en voor het statuut van zelfstandige.²⁰ Deze controle wees uit dat de verschillen tussen de 4 groepen voor een deel, maar niet helemaal, bepaald worden door verschillen in achtergrond. Terwijl het problematisch blijft om houdingen uit gedrag af te lezen -we weten immers nooit of we voor al de relevante factoren gecontroleerd hebben- verlenen deze bevindingen dus wel enige plausibiliteit aan de stelling dat de langdurig werklozen minder offerbereid zijn dan de anderen en dat de kortstondig werklozen hun snellere werkhervatting danken aan een bijzonder grote offerbereidheid. Die vaststellingen laten ons echter niet toe na te gaan of de offerbereidheid afneemt naarmate de werkloosheid langer duurt. Zij suggereren veeleer, zonder dit echt hard te kunnen maken, dat de werkloosheid langer duurt ten gevolge van een lagere offerbereidheid.

II.B.2.e. Houding tegenover werk

In de enquête van 1984 werden geen specifieke vragen gesteld om het arbeidsethos te meten. De vaak geopperde stelling dat het belang dat men aan arbeid hecht, afneemt als aanpassingsreactie op langdurige werkloosheid, kunnen we dus niet rechtstreeks toetsen. We vroegen onze respondenten wel wat volgens hen de voordelen zijn van het hebben van werk. Daarbij maakten we een onderscheid tussen de voordelen op materieel vlak (bijvoorbeeld "hoger loon", "hoger pensioen", "meer kunnen sparen") en de voordelen op psychisch en sociaal vlak (bijvoorbeeld "ontplooiingsmogelijkheden", "een doel hebben in het leven", "meer tot de maatschappij behoren", "contacten met collega's"). Ongeveer een derde van onze respondenten noemt méér psychosociale voordelen dan materiële. De tewerkgestelden (groepen I en II) beantwoorden aan dit algemeen gemiddelde. Bij kortstondige werkloosheid gaat het belang dat men hecht aan de psychosociale voordelen van werk zwaarder doorwegen, maar bij langdurige werkloosheid neemt dit terug af. Bij de respondenten die meer dan twee jaar werkloos zijn geeft slechts 22% meer psychosociale dan materiële voordelen op, bij degenen die minder dan 1 jaar werkloos zijn is dit 42%.

II.B.3. Arbeidsmarktbetrokkenheid en de kansen op reïntegratie

In de vorige sectie onderzochten we een negental mogelijke indicatoren van arbeidsmarktbetrokkenheid. Voor drie daarvan kon een significant effect van de werkloosheidservaring worden vastgesteld. Nu gaan we na in welke mate de arbeidsmarktbetrokkenheid de kans op werkhervatting beïnvloedt. Voorlopig zullen we de vastgestelde verbanden beschrijven en de interpretatie uitstellen tot bij het globale model.

²⁰ ANOVA met de vier-groepen variabele als factor, SES (factorscore) en zelfstandigencontract (dummy variabele) als covariaten. De afhankelijke variabele is in de eerste analyse "werken op normale uren" (dummy variabele) en in de tweede analyse "aantal weekenddagen dat men werkt per jaar". In de eerste analyse (werken op normale uren) zakt de ϵ van .23 naar een β van .19; het verschil tussen de vier groepen is nog net significant ($p=.092$, covariaten prioritair ingevoerd). In de tweede analyse (werken in het weekend) zakt de ϵ van .19 naar een β van .14; het verschil tussen de vier groepen is niet meer significant ($p=.219$).

II.B.3.a. Inschatting van de kansen op werk

We zagen reeds dat de langdurig werklozen de hoop niet opgeven nog ooit te zullen werken, maar wel verwachten een tijd werkloos te zullen blijven. Deze pessimistische inschatting van de tewerkstellingskans heeft een negatief effect op de reïntegratiekans. De werklozen die dachten binnen de 6 maanden terug werk te vinden, hebben de laatste 5 jaar gemiddeld 92% van de tijd gewerkt. Dit is hoger dan het algemeen gemiddelde voor onze ganse steekproef, tewerkgestelden inbegrepen, dat 89% bedraagt. De werklozen die dachten nog langer dan 6 maanden werkloos te blijven, werkten daarentegen gemiddeld slechts 67% van de tijd.

Dat effect kan op twee verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Het is mogelijk dat een pessimistische inschatting van de eigen kansen op tewerkstelling op zich een negatieve invloed heeft op de reïntegratiemogelijkheden. Het is echter ook mogelijk dat de respondenten hun eigen kansen op tewerkstelling heel realistisch weten in te schatten.

II.B.3.b. Zoekgedrag

We vinden geen enkele relatie tussen de frequentie waarmee werklozen in 1984 solliciteren en de duurzame integratiekansen op de arbeidsmarkt. Gegeven het belang dat in de werkloosheidsliteratuur aan sollicitatiefrequentie wordt gehecht, is dit een zeer opmerkelijke vaststelling. De respondenten uit de zeer kleine groep die tijdens de maand die het interview van 1984 vooraf ging helemaal niet had gesolliciteerd (15 personen), heeft de afgelopen 5 jaar gemiddeld even veel gewerkt als de groep die wel gesolliciteerd had.

Als we de verschillende zoekstrategieën in onze analyse betrekken, vinden we evenmin een verband. De werklozen die gereageerd hadden op advertenties, die spontaan gesolliciteerd hadden en die hun netwerk hadden geraadpleegd, doen het de laatste 5 jaar telkens ongeveer even goed als degenen die niet via die kanalen naar werk hebben gezocht. De werklozen die bij de RVA geïnformeerd hadden naar werk, doen het gemiddeld zelfs iets slechter dan de anderen. Zij hebben de laatste 5 jaar gemiddeld slechts 70% van de tijd gewerkt, tegenover 86% voor de werklozen die de RVA niet hebben geraadpleegd.

Het sollicitatiegedrag van de werklozen in '84 blijkt dus geen invloed te hebben op hun integratiekansen. Het is mogelijk dat de uiteindelijke reïntegratiekans, na 3 à 4 jaar, niet door het zoekgedrag in 1984 wordt beïnvloed, maar dat de respondenten die frequent en/of gericht solliciteren wel sneller terug werk vinden dan de anderen. We vinden evenwel slechts een zeer zwakke empirische aanwijzing in die zin. Gemiddeld moesten de werkloze respondenten uit 1984 nog een 15-tal maanden wachten vooraleer terug werk te vinden. Bij de kleine groep van 15 werklozen die de maand voor het interview niet gesolliciteerd hadden, duurde dit gemiddeld 19 maanden. Dit is weliswaar iets langer, maar het verschil is niet groot. Als we kijken naar de wijze van solliciteren, zien we enkel een effect van het reageren op advertenties. De werklozen die in de maand voorafgaand aan het interview in 1984 gereageerd hadden op een werkadvertentie bleven gemiddeld slechts 10 maanden werkloos, de werklozen die dat niet hadden gedaan moesten gemiddeld nog 18 maanden wachten op tewerkstelling. Voor de drie overige bevroegde sollicitatiestrategieën (spontane sollicitaties, raadplegen persoonlijk netwerk en informeren bij de RVA) is er helemaal geen verband met de snelheid van de herintrede op de arbeidsmarkt.

II.B.3.c. Cursussen en opleidingen

We zagen reeds dat het volgen van cursussen en opleidingen niet in verband staat met de werkloosheidsduur. Het blijkt echter wel de integratiekansen op de arbeidsmarkt te beïnvloeden. De 29 respondenten die in '84 een cursus volgden (tewerkgestelden en

werklozen) hebben de afgelopen 5 jaar gemiddeld maar liefst 98% van de tijd gewerkt, in vergelijking met 87% voor de respondenten die geen cursus volgden. Het smeden van plannen om een cursus te volgen, heeft dan weer geen effect.

II.B.3.d. Offerbereidheid

We vonden voordien al geen verband tussen de verbale expressie van de offerbereidheid en de werkloosheidsduur. Deze uiting van offerbereidheid blijkt bovendien geen invloed te hebben op de integratiekansen op de arbeidsmarkt. We vinden nergens een significant verband.

Als we het werken op buitengewone uren (en meer bepaald het avond- en nachtwerk) beschouwen als mogelijke indicator voor offerbereidheid, zien we wel een verband. De 120 personen die in hun huidige (1993) of laatste job enkel op normale daguren werken, hebben de voorbije 5 jaar gemiddeld 85 % van de tijd gewerkt, de 54 personen die in hun job wel eens avond- of nachtwerk verrichten, werkten gemiddeld maar liefst 96 % van de tijd. De verschillen verkleinen enigszins, maar blijven statistisch significant na controle voor sociale achtergrond en het werken met het statuut van zelfstandige.

II.B.3.e. Houding tegenover werk

We zagen dat langdurige werkloosheid leidt tot een toename van het relatieve belang dat aan materiële en een afname van het relatieve belang dat aan de psychosociale voordelen van werk wordt gehecht. Deze ontwikkeling blijkt bijzonder problematisch voor de herintegratie op de arbeidsmarkt. Als we al onze respondenten onderverdelen in twee categorieën -zij die meer belang hechten aan psychosociale voordelen van werk enerzijds, en zij die meer belang hechten aan materiële voordelen anderzijds- dan zien we dat deze eersten de laatste 5 jaar gemiddeld 95% hebben gewerkt, de laatsten slechts 86%. Bij de langdurig werklozen (groep IV) zijn deze verschillen nog veel groter. De 14 personen die ondanks hun langdurige werkloosheid toch nog meer psychosociale dan materiële voordelen opnoemden, werkten de laatste 5 jaar gemiddeld 95%. De 33 langdurig werklozen die meer belang hechtten aan materiële voordelen, werkten daarentegen in die periode gemiddeld slechts 65% van de tijd. Het zijn dus vooral de langdurig werklozen met een instrumentele visie op arbeid ("werken=geld verdienen") die het minst gemakkelijk terug werk vinden.

De resultaten van de analyse van de indicatoren van betrokkenheid op de arbeidsmarkt worden in tabel 2.1 samengevat.

Tabel 2.1: *Overzichtstabel betrokkenheid op de arbeidsmarkt*

indicatoren van betrokkenheid op de arbeidsmarkt (1984)	verband met werkloosheids-situatie in 1984	verband met tewerkstellings-kansen 1988-1992
de verwachting ooit nog aan werk te geraken	nee	nee
inschatting van de toekomstige werkloosheidsduur	ja	ja
frequentie van het zoekgedrag naar werk	nee	nee
zoekstrategie naar werk	ja	nee
volgen van een cursus / opleiding	nee	ja
intentie om een cursus / opleiding te volgen	nee	nee
(verbale) offerbereidheid	nee	nee
offerbereidheid (indirecte meting)	ja	ja
instrumentele arbeidsoriëntatie	ja	ja

II.B.4. Evaluatie

We vinden in dit onderzoek geen aanwijzingen dat langdurig werklozen zich van de arbeidsmarkt verwijderen, in de zin dat het zoeken naar werk wordt opgegeven. Zelfs de langdurig werklozen blijven actief naar werk zoeken en een groot aantal van hen volgde een cursus of was van plan dat in de toekomst nog te doen. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken verwachtten alle werklozen ooit nog eens aan werk te geraken. Dat blijkt trouwens een zeer realistische inschatting van de toekomst te zijn: slechts 2 van onze respondenten zijn sinds 1984 onafgebroken werkloos gebleven. We zien bij langdurig werklozen wel de groei van een meer instrumentele visie op arbeid. De voordelen van het hebben van werk worden, naarmate de werkloosheid langer duurt, meer op materieel dan op psychisch of sociaal vlak gesitueerd. Deze instrumentalisering van de betekenis van arbeid, blijkt de reïntegratie van langdurig werklozen te bemoeilijken.

Globaal genomen zijn die verschillende bevindingen in strijd met het beeld dat uit de onderzoeksliteratuur naar voren komt (De Witte, 1993). Werkloosheid verschijnt daar als de oorzaak van een vicieuze cirkel. Langdurige werkloosheid zou leiden tot aanpassingsstrategieën waarbij mensen zich gaan nestelen in een nieuwe rol als werkloze. De afname van de arbeidsmarkt-betrokkenheid zou daarin een belangrijke rol spelen. Met betrekking tot heel wat van de mogelijke indicatoren van arbeidsmarkt-betrokkenheid stellen wij zo'n afname niet vast of komen we tot het besluit dat een gebeurlijke afname geen effect heeft op de

toekomstige tewerkstellingskansen. We moeten ons derhalve afvragen waarom wij in dit onderzoek, in tegenstelling tot vele andere onderzoeken, geen betekenisvolle afname van de arbeidsmarktbetrokkenheid van langdurig werklozen vaststellen. Hoogstwaarschijnlijk is dat een effect van de keuze van onze onderzoeksbevolking. Deze bestaat immers uit arbeidsgeschikte mannen in een leeftijdscategorie en met een gezinssituatie die hen confronteert met een sterke maatschappelijke verwachting om te werken. Voor hen is de maatschappelijke druk om te werken vermoedelijk dermate hoog, dat een lage arbeidsmarktbetrokkenheid en een zich verwijderen van de arbeidsmarkt heel moeilijk zijn. De vaststelling dat deze onderzoeksbevolking zich niet van de arbeidsmarkt verwijdert, ondermijnt echter in grote mate de vicieuze cirkelhypothese. De symptomen waarvan sprake is in deze hypothese - en waarvan wordt aangenomen dat ze leiden tot een lage arbeidsmarktbetrokkenheid - dienen waarschijnlijk niet te worden beschouwd als een gevolg van werkloosheid, maar wel als een gevolg van sociale karakteristieken die zowel de werkloosheid als deze symptomen veroorzaken. Dat kan ook verklaren waarom we in onze onderzoeksbevolking geen verband vinden tussen het zoekgedrag en de kansen op stabiele reïntegratie. Bij de minderheid van onze respondenten die weinig actief naar werk zochten, zien we geen patroon van precarisering op lange termijn, maar vinden we hoogstens aanwijzingen dat ze gemiddeld iets langer hebben moeten wachten vooraleer ze terug werk hebben gevonden.

Het is ook mogelijk dat de zelfbestendighypothese die in de literatuur wordt beschreven slechts opgaat voor heel langdurige werkloosheid van 4, 5 of meer jaar. In dat geval is ze echter minder interessant, omdat vooral de continuïteit van de eerste 4 of 5 jaar werkloosheid moet worden verklaard. Werkloosheid van 6 jaar of meer treft immers relatief weinig mensen.

De vraag die het uitgangspunt vormt van dit hoofdstuk, nl. hoe verklaren we de vaststelling dat bepaalde groepen meer kans hebben om steeds opnieuw problemen te ondervinden op de arbeidsmarkt, blijft dus nog grotendeels onbeantwoord. De stelling dat mensen zich verwijderen van de arbeidsmarkt ten gevolge van een aanpassingsreactie op langdurige werkloosheid, biedt voor onze onderzoeksbevolking immers geen bevredigende verklaring. De idee dat de zelfbestending van werkloosheid via aanpassingsmechanismen loopt, dient daarom echter niet meteen te worden verworpen. We vonden bijvoorbeeld wel dat werkloosheid de visie op arbeid instrumentaliseert en dat deze instrumentalisering op haar beurt de reïntegratie op de arbeidsmarkt bemoeilijkt. Als arbeid nog enkel of hoofdzakelijk financieel relevant is, wordt tewerkstelling blijkbaar minder dringend. Het blijft mogelijk dat er zich bij onze onderzoeksbevolking nog andere aanpassingsreacties voordoen die de continuïteit van de werkloosheid kunnen verklaren. In wat volgt gaan we na of de effecten van werkloosheid op de sociale integratiepatronen een dergelijke rol vervullen.

II.C. Sociale isolatie

II.C.1. Hypothesen uit de literatuur

In de meeste sociologische en sociaal-psychologische werkloosheidsonderzoeken komt sociale isolatie naar voor als een belangrijk en algemeen gevolg van werkloosheid (zie bv. Bakke, 1947; Brinkman, 1981; Jahoda et al., 1972; Knulst, 1978). In veel van deze onderzoeken verschijnen de werklozen als mensen die sociale contacten vermijden uit schaamte. Sprengers en Tazelaar (1987) daarentegen stellen dat werkloosheid enkel tot sociale isolatie leidt bij degenen die in hun werkloosheidssituatie berusten. Ze kwamen tot deze conclusie na de vaststelling dat indien er al sprake is van een vermindering van sociale contacten bij werklozen die niet in hun situatie berusten, er geen afname is van de sociale contacten met tewerkgestelden, maar wel met andere werklozen. Pas als men in zijn werkloosheidssituatie berust en zichzelf veeleer ziet als iemand met vervroegd pensioen, nemen de contacten met tewerkgestelden af. Deze resultaten passen volgens Sprengers en Tazelaar in de "mentale incongruentietheorie". Volgens die theorie zouden mensen contacten mijden die mentaal bedreigend zijn. Voor de (meestal oudere) werklozen die er zich bij neerleggen nooit meer te zullen werken, zijn dit de tewerkgestelde vrienden en kennissen, voor werklozen die er van uitgaan tijdelijk werkloos te zijn, zijn dit de andere werklozen.

We zagen reeds dat de overgrote meerderheid van de werklozen er bij het eerste interview (1984) van uitging ooit terug werk te vinden. Van berusting in de werkloosheidssituatie was dus geen sprake. Vanuit deze vaststelling zouden we - volgens de door Sprengers en Tazelaar geformuleerde hypothese - moeten vaststellen dat onze respondenten geen veralgemeend patroon van sociale isolatie vertonen. Uit eerder gepubliceerde analyses van de sociale relatienetwerken van onze onderzoeksbevolking bleek inderdaad dat er zich geen veralgemeende sociale isolatie voordeed (Elchardus, Enhus, Glorieux, Van Rossem, 1984; Enhus, Glorieux & Van Rossem, 1986). De werklozen bleken gemiddeld wel meer tijd alleen door te brengen. Hun contacten met collega's verdwenen grotendeels en ze waren iets meer dan de tewerkgestelden betrokken op hun huisgenoten. Deze veranderingen in het interactiepatroon werden echter geenszins veroorzaakt door gevoelens van schaamte, sociaal-psychologische aanpassingsprocessen of strategieën voor het vermijden van mentale incongruentie. Zij waren het gevolg van een heel gewoon, situationeel gegeven: het gebrek aan potentiële interactiepartners op de momenten dat de werklozen vrij waren. De veranderingen die naar aanleiding van de werkloosheid optraden in de interactiepatronen, bleken grotendeels het gevolg van problemen van synchronisatie en tijdsordening. In een samenleving die grotendeels rond de werk- en de schooltijden is georganiseerd, vinden werklozen overdag moeilijk interactiepartners. In weekends en 's avonds

werden trouwens geen verschillen tussen de interactiepatronen van de tewerkgestelden en werklozen meer vastgesteld.

In de onderzoeksliteratuur wordt verder vrij veel aandacht besteed aan de gevolgen van werkloosheid op het sociale netwerk en de verminderende kansen op herintegratie die hiervan het gevolg zouden zijn (zie bijvoorbeeld Sprengers & Tazelaar, 1987). Vooral sociale contacten met mensen met wie men geen sterke band heeft, zouden in dit opzicht belangrijk zijn (Te Grotenhuis, 1993). Sociale contacten zijn nuttig als informatiebron voor vacatures of voor arbeidsbemiddelende activiteiten.

Zelfs als de sociale isolatieproblematiek bij onze onderzoeksbevolking hoofdzakelijk structureel is, kan hij nog problematisch zijn voor de kansen op tewerkstelling. Die mogelijkheid wordt nu onderzocht. Eerst worden de effecten van werkloosheid op het sociaal interactiepatroon geschetst, daarna wordt onderzocht of die effecten een invloed hebben op de kans op tewerkstelling.

II.C.2. Werkloosheid en sociale isolatie²¹

II.C.2.a. Evolutie sociale netwerk

De gevolgen van werkloosheid op de evolutie van de sociale contacten kunnen het best samengevat worden na een hergroepering van de interactiepartners in drie groepen: (1) partner en kinderen (huisgenoten), (2) vrienden, kennissen, burens en familie en (3) ex-collega's.²² De evolutie van de contacten met deze laatste (de ex-collega's) zijn triviaal. De meeste van die contacten grijpen plaats op het werk, zodat het wegvallen van dit laatste vanzelfsprekend tot een afname van die contacten leidt. 65% van de werklozen verklaarde dat dergelijke contacten waren afgenomen sedert de aanvang van de werkloosheid. De sociale contacten met huisgenoten waren voor een meerderheid van de werklozen daarentegen toegenomen sedert de aanvang van de werkloosheid. 68% van de werklozen stelde dat de contacten met de kinderen waren toegenomen en bij 44% van de werklozen namen de contacten met de partner toe. De analyse van de tijdsbudgetten bevestigen dat beeld. Werklozen zijn frequenter betrokken bij en besteden ook meer tijd aan bezigheden tijdens dewelke ze praten met hun partner en hun kinderen (Enhus, Glorieux & van Rossem, 1986: 123-125).

De relaties met de huisgenoten veranderen ook kwalitatief: 39% van de werklozen vindt dat het contact met de kinderen sedert de aanvang van de werkloosheid inhoudelijk verbeterd is; 22% ziet vooruitgang in de relatie met de partner. Slechts 2% van de werklozen gewaagt van een verslechtering van hun relatie met de kinderen en 11% was van oordeel dat de relatie met de partner minder goed was geworden. De tijd die in arbeid wordt geïnvesteerd heeft, alles samengenomen, blijkbaar een negatief effect op de kwaliteit van de

²¹ Wegens plaatsgebrek houden we deze analyse uiterst beknopt. Voor een meer uitgebreide en genuanceerde analyse met dezelfde interviewgegevens, zie Enhus, Glorieux & van Rossem, 1986.

²² Deze samenvoeging werd empirisch gevalideerd op basis van een factoranalyse.

gezinsrelaties. Werkloosheid leidt, ondanks alle nadelen die eraan verbonden zijn, veeleer tot een verbetering dan tot een verslechtering van de gezinsrelaties.

De meerderheid van de werklozen beweerde dat er zich in de contacten met vrienden, kennissen, burens en familie geen veranderingen hadden voorgedaan sinds ze werkloos waren geworden. Gemiddeld gaan deze contacten er zowel kwantitatief als kwalitatief een beetje op vooruit.²³

We vinden bij de werklozen uit onze steekproef dus geen inkrimping van het sociale netwerk, met uitzondering van de contacten met ex-collega's. De kwaliteit van de interactie met familieleden en vrienden gaat er eerder op vooruit dan achteruit. Omdat ze contacten op het werk missen en tijdens de werkuren niet meteen alternatieve interactiepartners vinden, besteden ze gemiddeld meer tijd alleen en stellen ze meer activiteiten waarbij ze met niemand praten (Enhus, Glorieux & van Rossem, 1986: 123-125). De kortstondig werklozen brachten gemiddeld bijna 2 uur per dag méér alleen door dan de tewerkgestelden, bij de langdurig werklozen loopt het verschil op tot bijna 2u30min..

II.C.2.b. Sociale participatie

Wat de participatie aan het verenigingsleven betreft, zien we geen significante verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen. De respondenten uit onze steekproef waren gemiddeld van 1,5 verenigingen lid, geen enkel van de vier groepen wijkt daar betekenisvol van af. Opgesplitst naar de aard van de verenigingen, krijgen we evenmin significante verschillen. Als we gaan kijken naar de frequentie van het bijwonen van de samenkomsten van de verenigingen en naar het al dan niet bekleden van een bestuurs- of kernfunctie, stellen we evenmin significante verschillen vast tussen tewerkgestelden en werklozen.

De participatie aan sociale en culturele evenementen neemt daarentegen wel af bij werklozen. Dat geldt vooral voor het restaurant- en bioscoopbezoek, en slechts in geringe mate voor het bezoek aan cultuurmanifestaties zoals toneel, concerten, musea en tentoonstellingen, die trouwens van alle respondenten, werklozen en tewerkgestelden, weinig aandacht krijgen. Het bijwonen van feesten of fuiven en het discotheekbezoek lagen ongeveer gelijk bij werklozen en tewerkgestelden. De uitzondering in ons lijstje is het cafébezoek. De werklozen gingen gemiddeld iets meer op café dan de tewerkgestelden en dit verschil neemt toe met de duur van de werkloosheid. De tewerkgestelden gingen gemiddeld 5 keer per maand op café. Naarmate de werkloosheidsduur toeneemt, klimt dit, evenredig met de werkloosheidsduur, op tot 10 keer bij de respondenten die minstens 2 jaar werkloos zijn.

Wat de actieve sportbeoefening betreft, zien we zeer grote verschillen tussen onze vier groepen. Bij de langdurig werklozen (groep IV) was de proportie die sport beoefende veel kleiner dan in de drie andere groepen. 36 % uit groep IV beoefende sport, tegenover 65 % in groep I, 73 % in groep II en 62 % in groep III. We zijn er echter niet van overtuigd dat we sportbeoefening kunnen interpreteren als een indicator voor sociale participatie. Als we nagaan of deze sporten individueel, dan wel in verenigingsverband worden beoefend, stellen we vast dat de verschillen tussen de langdurig werklozen en de overige groepen het sterkst zijn voor de individuele sportbeoefening. Dat wijst veeleer op een verschil in houding dan op een verschil in participatiepatronen.

²³ Voor een bevestiging van dit resultaat met de tijdsbudget-analyse, zie Enhus, Glorieux & van Rossem, 1986: 123-125.

II.C.3. Sociale integratie en de kansen op tewerkstelling

II.C.3.a. Sociale netwerk

Werklozen brengen meer tijd alleen door, maar dit heeft geen invloed op hun kans op tewerkstelling. We vonden geen afname van de contacten van werklozen met familie, vrienden, kennissen en burens, maar de aard van die interactie heeft bovendien geen enkel effect op de kansen op herintegratie op de arbeidsmarkt. Ook het verlies van de contacten met ex-collega's blijkt de kansen op tewerkstelling nauwelijks te beïnvloeden. De invloed van de contacten met huisgenoten blijkt daarentegen wel een effect te hebben. De werklozen die in 1984 beweerden dat het contact met de partner en met de kinderen was toegenomen, hebben de laatste jaren gemiddeld iets minder gewerkt. De verschillen zijn echter niet statistisch significant. Als we de kwaliteit van de gezinsrelaties in rekening brengen, stellen we echter wel significante verschillen vast, maar enkel voor het contact met de partner. De werklozen die beweerden dat het contact met de partner er kwalitatief op vooruit was gegaan sedert de aanvang van hun werkloosheid, hebben de laatste 5 jaar gemiddeld maar 63 % van de tijd gewerkt. De andere werklozen werkten de laatste 5 jaar gemiddeld 86 % van de tijd. Dat effect heeft blijkbaar niets te maken met de duur van de interactie tussen de werklozen en hun partners. Op basis van de tijdsbudgetgegevens vinden we trouwens geen verband tussen de tijd die besteed werd aan praten met de partner en de kansen op tewerkstelling.²⁴ Vooral de kwaliteit van de relatie, zoals ze door de respondent wordt ervaren, blijkt belangrijk. Werklozen die het gevoel hebben dat ze een grotere, meer bevredigende betrokkenheid tot hun partner hebben ontwikkeld, maken minder kans op herintegratie op de arbeidsmarkt. We zien hier weer een teken van conflict tussen gezin en arbeid. Een grotere betrokkenheid op het gezin blijkt een nadelige invloed te hebben op de kansen op tewerkstelling. Mogelijkerwijze wordt hiermee een aanpassingsmechanisme geïdentificeerd dat bijdraagt tot het verklaren van de zelfbestending van de werkloosheid: in reactie op hun werkloosheid investeren werklozen emotioneel meer in hun betrokkenheid op hun gezin en verminderen ze daarmee de behoefte aan en de kans op het vinden van werk.

Ofschoon de participatie in het verenigingsleven niet afneemt ten gevolge van werkloosheid, merken we wel een licht positief verband tussen die participatie en de kansen op tewerkstelling. De 44 personen die in '84 van geen enkele vereniging lid waren, hebben de afgelopen 5 jaar gemiddeld 84 % van de tijd gewerkt. De overige respondenten, die wel lid waren van een vereniging, werkten daarentegen gemiddeld 91 % van de tijd.²⁵

De relatie tussen participatie aan sociale en culturele evenementen en integratie en tewerkstellingskansen is vrij zwak. De personen die in '84 tijdens de voorbije maand geen enkele keer een restaurant of bioscoop hadden bezocht, werkten de afgelopen 5 jaar gemiddeld 85% van de tijd. De personen die wel eens op restaurant of naar de bioscoop gingen werkten gemiddeld 93 % van deze tijd.

De werklozen gingen in '84 gemiddeld iets meer op café. In tegenstelling tot de sociale participatie op andere terreinen, lijkt het cafébezoek de integratie op de arbeidsmarkt juist

²⁴ De Pearson-correlatie met het percentage dat men de laatste vijf jaar heeft gewerkt bedraagt $-.11$ ($p=.142$) voor de tijd die besteed werd aan activiteiten waarbij met de partner werd gesproken en $-.02$ ($p=.796$) voor de tijd die besteed werd aan activiteiten waarbij met de kinderen werd gesproken.

²⁵ Deze verschillen zijn statistisch echter niet significant ($p = .15$, $\epsilon = .11$).

af te remmen. Dit is vooral het geval bij zeer regelmatig cafébezoek. De 27 personen uit onze steekproef die in '84 meer dan 15 keer per maand een café bezochten, werkten de laatste 5 jaar gemiddeld nauwelijks 78 % van de tijd, tegenover 91 % voor de overige respondenten.

We bespraken reeds hoe de actieve sportbeoefening afnam bij (vooral langdurige) werkloosheid. De sportbeoefening blijkt een sterke predictor te zijn van de tewerkstellingskansen. De personen die in '84 actief een sport beoefenden, werkten de laatste 5 jaar gemiddeld maar liefst 96 % van de tijd. Degenen die geen sport beoefenden, werkten in deze periode veel minder: gemiddeld 81 %.

De resultaten van de analyses van de indicatoren betreffende sociale isolatie en integratie worden samengevat in tabel 2.2.

Tabel 2.2: *Overzichtstabel sociale isolatie en integratie*

indicatoren van sociale isolatie en integratie	verband met werkloosheids-situatie in 1984	verband met tewerkstellings-kansen 1988-1992
evolucie sociale netwerk		
• huisgenoten	ja	ja (alleen kwaliteit)
• vrienden, kennissen, burens en familie	nee	nee
• ex-collega's	ja	nee
tijd alleen doorgebracht	ja	nee
participatie verenigingsleven	nee	ja
participatie aan sociale en culturele evenementen	ja	ja (maar zwak)
cafébezoek	ja	ja
actieve sportbeoefening	ja	ja

II.C.4. Evaluatie

Het is duidelijk dat we bij de werklozen uit onze onderzoeksgroep niet kunnen spreken van een sociale marginalisering of isolering. De contacten met huisgenoten, familie, vrienden en kennissen nemen niet af en worden over het algemeen beter. De participatie aan het verenigingsleven vermindert nauwelijks. Dat geldt eveneens voor deelname aan sociaal-culturele activiteiten. We zien enkel een verschil tussen werklozen en tewerkgestelden dat zou kunnen wijzen op een afname, van contact met ex-collega's en van sportbeoefening. Dat laatste slaat dan nog vooral op individuele sportbeoefening en niet op sportbeoefening in groepsverband. Toch stellen we een belangrijk verschil vast tussen werklozen en

tewerkgestelden. Werklozen geven blijk van een grotere betrokkenheid op het gezin, zonder dat dit ten koste gaat van contacten buitenshuis.

Bij onze onderzoeksgroep blijft de inkrimping van het sociale netwerk ten gevolge van werkloosheid beperkt tot het verminderen van contacten met ex-collega's. Die ontwikkeling blijkt echter geen noemenswaardige invloed te hebben op de kansen op tewerkstelling. Het inkrimpen van het sociale interactienetwerk biedt voor onze onderzoeksgroep derhalve geen verklaring voor de zelfbestending van de werkloosheid.

De sociale participatie (sociale en culturele evenementen) neemt globaal genomen af bij werklozen, met uitzondering van het cafébezoek. Een zeer regelmatig cafébezoek blijkt een ernstige rem op een duurzame reïntegratie in de arbeidsmarkt. We kunnen niet nagaan in welke mate cafébezoek samenhangt met een problematische alcoholconsumptie. Een aantal andere onderzoeken suggereren een verhoogd risico op alcoholisme bij werklozen, zonder zo'n verband echt te bevestigen (Winton et al., 1986).

Werkloosheid en actieve sportbeoefening gaan blijkbaar niet zo goed samen. Niet alleen bleken de werklozen in 1984 beduidend minder aan sport te doen, sportbeoefenaars maken daarenboven veel meer kans op een duurzame integratie in de arbeidsmarkt. Omdat de verschillen zich vooral voordoen op het vlak van de individuele sportbeoefening, moet de verklaring voor dit verband veeleer in de attitudes dan in de aard van de interactiepatronen worden gezocht.

Besluitend kunnen we stellen dat de continuïteit van de werkloosheid bezwaarlijk kan worden verklaard op basis van een zelfbestending die zich zou voltrekken via sociale isolatie en haar gevolgen. Betrokkenheid op het gezin, meer bepaald de indruk dat de kwaliteit van de relaties met de partners is verbeterd, een toename van het cafébezoek en een afname van de sportbeoefening, blijken daarentegen wel de kansen op stabiele reïntegratie op de arbeidsmarkt te beperken. Hoewel ze betrekking hebben op interactiepatronen, kan geen enkele van die drie ontwikkelingen worden beschouwd als een indicator van isolatie of terugtrekking uit het sociale leven. De verbetering van de gezinsrelaties gaat niet gepaard met isolatie van de buitenwereld. Ook de toename van het cafébezoek wijst niet direct op sociale terugtrekking. De afname van de sportbeoefening of de geringe mate waarin langdurig werklozen aan sport doen, lijkt veeleer op de rol van attitudes dan op het effect van interactiepatronen te wijzen.

II.D. Leefgewoonten en attitudes

We zullen hier opnieuw dezelfde procedure volgen als in voorgaande paragrafen. Op basis van de interviewgegevens van 1984 gaan we na of er, na controle voor de effecten van sociale achtergrond, nog verschillen zijn in leefgewoonten en attitudes tussen werklozen en tewerkgestelden. We onderzoeken dat op het vlak

van de tijdsstructurering en -beleving, de mediaconsumptie, de toekomstperspectieven en een indicator van algemeen levensgeluk. Daarna onderzoeken we in welke mate deze leefgewoonten en attitudes een invloed hebben op de kansen op tewerkstelling.

II.D.1. Leefgewoonten en attitudes van werklozen

II.D.1.a. Tijdsstructurering en -beleving

Voor onze onderzoeksbevolking werden de effecten van werkloosheid op het levensritme reeds uitvoerig onderzocht (Elchardus & Glorieux, 1989). Uit die analyse, gebaseerd op de tijdsbudgetgegevens van 1984, bleek dat het verlies van werk op zich niet voldoende is om de voeling met het collectieve ritme van onze samenleving te verliezen. De werklozen bleken via hun tijdsordening en dagindeling het sociale ritme van de tewerkgestelden te reproduceren. Vooral de werklozen waarvan de partner tewerkgesteld was, bleven het collectieve ritme van een op arbeid ingestelde samenleving vrij strak volgen. In 1984 verschilden de dagindeling en de regelmaat van de werklozen en de tewerkgestelden niet grondig van elkaar²⁶.

Werkloosheid veroorzaakt wel een vervaging van het week/weekend contrast. Van de tewerkgestelden verklaarde 63% blij te zijn als het vrijdag is en het weekend voor de deur staat. Slechts 42 % van de kortstondig werklozen (groep III) en 35 % van de langdurig werklozen (groep IV) was blij met het weekend.

In 1984 werd zowel aan de werklozen als aan de tewerkgestelden gevraagd hun tijdsbesteding te evalueren. De werklozen bleken een vrij negatief beeld te hebben van de wijze waarop zij hun tijd doorbrachten. Ze beweerden gemiddeld veel meer last te hebben van verveling en waren minder tevreden met de manier waarop ze hun tijd besteedden. Nauwelijks 3 % van de tewerkgestelden verklaarden in het algemeen ontevreden te zijn over de manier waarop ze met hun tijd omsprongen. Dit percentage loopt op tot 17 % bij de kortstondig werklozen (groep III) en tot 20 % bij de langdurig werklozen (groep IV).

II.D.1.b. Mediaconsumptie

De kortstondig werklozen besteedden gemiddeld meer tijd aan het lezen van kranten dan de tewerkgestelden en de langdurig werklozen. De langdurig werklozen besteedden, ondanks het feit dat ze over veel meer tijd beschikten dan de tewerkgestelden, ongeveer even veel tijd aan het lezen van kranten als tewerkgestelden.

Een aanzienlijk deel van de tijd die vrijkomt ten gevolge van de werkloosheid, wordt in onze onderzoeksgroep aan tv-kijken besteed. De tewerkgestelden keken gemiddeld iets minder dan 13 uur per week naar tv, de kortstondig werklozen bijna 18 uur en de langdurig werklozen besteedden daaraan een ruime halftime: iets meer dan 22 uur per week. Als we de gegevens van het krant-lezen en tv-kijken naast elkaar leggen, zien we dat de mediaconsumptie bij werklozen globaal genomen hoger ligt dan bij tewerkgestelden. Naarmate de werkloosheid langer duurt, blijkt de krant terrein te verliezen ten voordele van de televisie.

²⁶ De regelmaat van de dagindeling werd gemeten door te vragen naar de variatie in het tijdstip van vier activiteiten: opstaan, middagmaal, avondmaal en gaan slapen (op een normale weekdag).

II.D.1.c. Toekomstperspectieven²⁷

Het toekomstbeeld van de tewerkgestelden was gemiddeld beduidend optimistischer dan dat van de werklozen. Bovendien neemt het pessimisme toe naarmate de werkloosheidsduur toeneemt. De precisie van het toekomstbeeld is nauwelijks gerelateerd aan werkloosheid. De werkloze respondenten hadden gemiddeld een iets minder duidelijke perceptie van de toekomst dan de tewerkgestelden, maar op dat vlak waren de verschillen vrij klein en niet statistisch significant.

We vroegen onze respondenten in 1984 een aantal gebeurtenissen op te sommen die ze dachten nog te zullen meemaken. De tewerkgestelde respondenten noemden significant meer zaken op waarbij het eigen handelen de toekomst beïnvloedt. Ongeveer 25 % van de toekomstverwachtingen van de tewerkgestelden betreffen een beïnvloedbare toekomst, dat is een gebeurtenis of een toestand die door hun eigen handelen tot stand komt. Bij de kortstondig werklozen is dit slechts voor 13 % van de toekomstverwachtingen en bij de langdurig werklozen voor 16 %. Werklozen hebben blijkbaar meer het gevoel de speelbal van externe factoren te zijn. Zij hebben in mindere mate het gevoel hun leven in eigen handen te hebben. De duur van de werkloosheid blijkt weinig invloed te hebben op dat gevoel. Het gevoel greep te hebben op het leven wordt blijkbaar ondermijnd door de werkloosheid, ongeacht de duur ervan.

II.D.1.d. Algemeen geluk

Van de tewerkgestelden beweerde 79 % dat ze zich, over het algemeen genomen, erg gelukkig of gelukkig voelen. Bij de werklozen lag die proportie beduidend lager: 69 % van de kortstondig werklozen en 58 % van de langdurig werklozen noemde zich gelukkig of heel gelukkig. Als we een fijner onderscheid maken naar werkloosheidsduur, zien we dat de mate waarin men zich gelukkig acht, blijft afnemen naarmate de werkloosheidsduur toeneemt. We vinden hier dus geen stabilisering op een lager niveau. Dit valt mogelijk te verklaren vanuit de vaststelling dat zeer weinig mensen uit onze onderzoeksgroep in hun werkloosheid berusten, ook al duurt deze al heel lang. De aanhoudende, maar vruchteloze zoektocht naar werk blijkt een bron van groeiende frustratie.

II.D.2. Leefgewoonten en attitudes en de kansen op tewerkstelling

II.D.2.a. Tijdsstructurering en -beleving

De ontregeling van het dagritme biedt in onze onderzoeksgroep duidelijk geen verklaring voor de zelfbestending van werkloosheid. Niet enkel vonden we op dit punt geen noemenswaardige verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen, bovendien vinden we geen verband tussen regelmaat en de (her)integratiekansen op de arbeidsmarkt.

De invloed van het week/weekend contrast op de integratiekansen in de arbeidsmarkt is vrij complex en moeilijk interpreteerbaar. Als we onze onderzoeksgroep in zijn geheel beschouwen, heeft de ervaring van een week/weekend contrast een klein positief effect op de integratiekansen, maar de relatie is statistisch niet significant. Als we een onderscheid

²⁷ De schalen m.b.t. precisie van het toekomstbeeld en optimisme van het toekomstbeeld zijn factorscores op een selectie van items van de Westerse Tijdsattitude Schaal van Winnubst (1975). Voor meer details, zie Elchardus, Enhus, Glorieux en van Rossem, 1984: 375-385.

maken naar onze vier groepen, krijgen we een complexer beeld. Bij de tewerkgestelde groepen (groep I en groep II) heeft het week/weekendcontrast geen invloed. Bij de langdurig werklozen (groep IV) wel: de langdurig werklozen die stelden blij te zijn als het weekend naderde, hebben de laatste 5 jaar gemiddeld 91 % van de tijd gewerkt (n=16). Dit is nog hoger dan het algemeen gemiddelde voor de ganse steekproef. De langdurig werklozen die niet blij waren met het weekend werkten gemiddeld veel minder: slechts 65 % de afgelopen 5 jaar (n=31). Bij de kortstondig werklozen bestaat ook een verband tussen het weekendcontrast en de integratiekansen, maar hier ligt ze in de andere richting. De kortstondig werklozen die blij waren als het weekend begon hebben de laatste 5 jaar gemiddeld minder gewerkt dan de personen uit dezelfde groep die niet blij waren met het weekend, met name 80% tegenover 94%. De vervaging van het weekendcontrast lijkt op basis van deze gegevens enkel voor langdurig werklozen uiterst problematisch voor de herintegratie op de arbeidsmarkt. Voor kortstondig werklozen blijkt deze vervaging dan weer een positief effect te hebben.

We zagen dat werklozen, in vergelijking met de tewerkgestelden, meer last hadden van verveling, in grotere mate het gevoel hadden hun tijd onnuttig te besteden en gemiddeld ook minder tevreden waren met de manier waarop ze hun tijd doorbrachten. Mensen met een negatieve evaluatie van hun tijdsbesteding blijken minder kans te maken op een duurzame integratie in de arbeidsmarkt. Ter illustratie: de respondenten die beweerden over het algemeen tevreden of erg tevreden te zijn over de manier waarop ze hun tijd besteedden, werkten de laatste 5 jaar gemiddeld 93 % van de tijd. De 47 personen die onverschillig of ontevreden waren met hun tijdsbesteding, werkten gemiddeld maar 76 % van de tijd.

II.D.2.b. Mediaconsumptie

We weten dat bij de werklozen uit onze onderzoeksgroep het lezen van kranten afneemt en het tv-kijken toeneemt naarmate de werkloosheidsduur vordert. We vinden echter geen verband tussen de integratiekansen op de arbeidsmarkt en het krant-lezen. Er is wel een zwak, maar statistisch significant verband met het tv-kijken. Mensen die veel tv kijken hebben een iets kleinere integratiekans ($p=.05$).

II.D.2.c. Toekomstperspectieven

Het toekomstperspectief van onze werklozen was in 1984 beduidend pessimistischer maar slechts iets minder precies dan dat van de tewerkgestelden. Pessimisme heeft een sterk en ondubbelzinnig negatief effect op de integratiekansen in de arbeidsmarkt. De relatie tussen de precisie van het toekomstbeeld en de integratiekansen is complexer. Als we de relatie tussen de precisie van het toekomstbeeld en de integratiekansen afzonderlijk bestuderen, merken we enkel een zeer licht negatief verband. Als we bovendien rekening houden met de toenmalige tewerkstellingstoestand (in '84), krijgen we een veel genuanceerder beeld. Bij werklozen is de precisie van het toekomstbeeld sterk negatief gerelateerd met de herintegratiekansen. Bij tewerkgestelden stellen we daarentegen een zwakke en statistisch niet significante positieve relatie vast. Waarom verlaagt een precies toekomstbeeld bij werklozen de kansen op een duurzame herintegratie in de arbeidsmarkt? Werklozen die een zeer duidelijk omlinjende en precieze voorstelling hebben van hun toekomst, stellen zich waarschijnlijk een zeer precaire toekomst voor met geregelde periodes van werkloosheid. Deze interpretatie wordt bevestigd als we gaan kijken naar het effect van de combinatie van precisie en pessimisme van het toekomstbeeld. Een precies toekomstbeeld heeft voor werklozen enkel negatieve effecten op de reïntegratiekansen als het ook pessimistisch is. De

21 werkloze respondenten die, zowel wat de precisie als het pessimisme betreft boven het gemiddelde scoorden, werkten de laatste 5 jaar gemiddeld slechts 55 % van de tijd!²⁸ Werklozen die een duidelijke, precieze pessimistische voorstelling hebben van hun toekomst geraken dus erg moeilijk terug aan werk. Nochtans kan zelfs binnen deze groep niet gesproken worden van een terugtrekking van de arbeidsmarkt. Op één individu na, hadden alle werklozen uit deze groep gesolliciteerd tijdens de maand voorafgaand aan het interview in 1984. Bovendien dacht geen enkele persoon uit deze groep dat hij nooit meer aan werk zou geraken. De werklozen met een precieze en negatieve visie op de toekomst stellen zich dus geen arbeidsloos bestaan voor, maar vermoeden dat hun verdere arbeidsloopbaan precair zal zijn en onderbroken door periodes van werkloosheid. Achteraf beschouwd lijkt dit een zeer realistische toekomstvisie te zijn.

We zagen al dat de toekomstverwachtingen van de werklozen gemiddeld een minder beïnvloedbare toekomst weerspiegelen. Mensen die vooral toekomstverwachtingen koesteren, waarop ze zelf geen invloed kunnen uitoefenen, maken minder kans op een duurzame integratie in de arbeidsmarkt. De respondenten die geen enkele toekomstverwachting vermeldden waarop ze zelf vat zouden kunnen hebben, werkten de afgelopen 5 jaar gemiddeld 83 % van de tijd (n=86). De respondenten waarvan meer dan de helft van de opgegeven toekomstprojecties door het eigen handelen kunnen beïnvloed worden, werkten de laatste 5 jaar daarentegen gemiddeld maar liefst 97 % van de tijd (n=48).

II.D.2.c. Algemeen geluk

Ofschoon werklozen zich gemiddeld minder gelukkig achten, zien we geen significant verband tussen het ervaren geluk en de integratiekansen op de arbeidsmarkt.

De resultaten van de analyse van indicatoren van leefgewoonten en attitudes worden samengevat in tabel 2.3.

II.D.3. Evaluatie

Als we de houdingen van de werklozen en de tewerkgestelden onderling vergelijken, zien we enkele opvallende verschillen. Werklozen hebben gemiddeld een veel pessimistischer toekomstbeeld. Ze hebben meer het gevoel een speelbal te zijn van externe, niet beïnvloedbare factoren. Ze zijn frequenter ontevreden over de manier waarop ze hun tijd besteden; ze vervelen zich meer en vinden dat ze hun tijd vaak onnuttig doorbrengen. Die houdingen bemoeilijken daarenboven een duurzame integratie in de arbeidsmarkt. De continuïteit van de werkloosheid hangt dus in zekere mate samen met de houdingen, attitudes en leefgewoonten van de betrokkenen. Toch is het tot op heden niet duidelijk of we deze continuïteit

²⁸ We kwamen deze interactie op het spoor in een experimentele ANOVA. De afhankelijke variabele was het percentage dat men de laatste vijf jaar heeft gewerkt. SES werd als covariaat ingevoerd. De toenmalige tewerkstellingstoestand (groep), precisie van het toekomstbeeld en optimisme van het toekomstbeeld zijn de factoren, met telkens 4 categorieën. Na een schatting van de hoofdeffecten, gaf deze analyse significante interacties voor de variabelen groep en precisie (p=.035) en voor de variabelen precisie en optimisme (p=.007). Ook de drie-weg interactie tussen de variabelen groep, precisie en optimisme was significant (p=.010).

moeten toeschrijven aan een zelfbestendigend mechanisme dat pas in werking treedt bij aanvang van de werkloosheid, of we integendeel te maken hebben met vrij stabiele houdingen die reeds gevormd werden voor de aanvang van de beroepsloopbaan. Later zullen we in een globaal model het belang van de continuïteit van de werkloosheid in relatie tot de attitudes en leefgewoonten van de betrokkenen trachten te meten en te interpreteren.

Tabel 2.3: *Overzichtstabel leefgewoonten en attitudes*

<i>indicatoren van leefgewoonten en attitudes (1984)</i>	<i>verband met werkloosheidssituatie in 1984</i>	<i>verband met tewerkstellingskansen 1988-1992</i>
regelmaat in de dagindeling	nee	nee
perceptie van een week/weekend contrast	ja	ja (maar niet lineair)
evaluatie van de tijdsbesteding	ja	ja
media consumptie	ja	ja (enkel tv-kijken)
toekomstbeeld	ja	ja
perceptie van een beïnvloedbare toekomst	ja	ja
algemeen geluk	ja	nee

II.E. Arbeidsmarktsegmentatie

Op twee uitzonderingen na hebben al onze respondenten in de afgelopen negen jaar ooit eens gewerkt. Degenen die in 1984 werkloos waren, hebben echter veel meer moeite gehad om zich duurzaam terug op de arbeidsmarkt te integreren. Vooral de personen die langdurig werkloos waren, zijn in dat opzicht erg kwetsbaar. Zelfs als ze werk vinden, worden ze herhaaldelijk terug werkloos. Dit laat vermoeden dat de vier onderzoeksgroepen niet enkel verschillen in de mate van ervaren werkloosheid, maar ook in de kwaliteit van hun tewerkstellingsstatuten. Dit fenomeen staat bekend onder de naam "segmentering van de arbeidsmarkt" of "dualisering van de arbeidsmarkt".

In deze paragraaf gaan we na in welke mate de verschillen in de aard van het werk en meer bepaald de precariteit van het statuut een verklaring kan bieden voor de zelfbestending van de werkloosheid. De opbouw van de analyse is gelijkaardig aan die van de vorige secties. Eerst gaan we na of de vier groepen onderling verschillen wat de aard van hun arbeidscontracten betreft. Daarna onderzoeken we

in welke mate de aard van de contracten een invloed heeft op duurzame tewerkstelling.

II.E.1. Ongelijke kansen op vast werk

Hebben werklozen meer kans om bij de herintrede op de arbeidsmarkt in een precair arbeidsstatuut terecht te komen? Tabel 2.4 geeft hierop een ondubbelzinnig bevestigend antwoord. In deze tabel wordt voor elk van de onderzoeksgroepen de gemiddelde proportie totale werktijd weergegeven, die ze in de periode tussen januari 1985 en het interview in 1993 hebben doorgebracht in 4 onderscheiden tewerkstellingssituaties. Op deze manier zijn de geobserveerde verschillen in arbeidsstatuut meteen gecontroleerd voor verschillen in werkloosheidsduur. De tabel geeft eveneens de statistische significantie van de vastgestelde verschillen tussen de vier groepen.

Tabel 2.4 : *Arbeidscontracten (1985-1993) naar tewerkstellingssituatie in 1984*

	Groep I	Groep II	Groep III	Groep IV	Sig. groep
Nepstatuten *	0.02	0.04	0.09	0.20	0.01
Onbepaalde duur of vaste benoeming	0.85	0.83	0.70	0.55	0.00
Bepaalde duur	0.02	0.04	0.06	0.16	0.00
Zelfstandige	0.11	0.08	0.15	0.10	0.70

* Hierin zijn begrepen : Tewerkgestelde werklozen, gesubsidieerde contractuelen, interdepartementaal begrotingsfonds, derde arbeidscircuit, bijzonder tijdelijk kader, stage van de RVA, interimwerk, stage in onderwijs van de staat en jongerenstage

De langdurig werklozen (groep IV) werken na hun herintreding op de arbeidsmarkt beduidend meer in contracten die minder zekerheid bieden: nepstatuten en contracten van bepaalde duur. De respondenten uit de twee tewerkgestelde groepen (groepen I en II) werken beduidend meer met een contract van onbepaalde duur of met een vaste benoeming. Groep III (kortstondig werklozen) bekleedt een middenpositie. Wat het zelfstandigencontract betreft, zien we geen significante verschillen tussen de vier groepen.

Werklozen, en dan vooral de langdurig werklozen, hebben dus meer kans om, wanneer ze terug werk vinden, in minder stabiele tewerkstellingssituaties terecht te komen. In het geval van de nepstatuten is dat vanzelfsprekend aangezien de meeste ervan speciaal bestemd zijn voor werklozen. Maar werklozen geraken ook veel moeilijker aan een contract met relatief veel werkzekerheid (contract van onbepaalde duur en vaste benoeming) en zijn beduidend meer tewerkgesteld met contracten van beperkte duur.

II.E.2. Precaire statuten en herintegratie op de arbeidsmarkt

Het is vanzelfsprekend dat mensen die meer in precare statuten werken (nepstatuten en contracten van beperkte duur) een groter risico lopen om opnieuw werkloos te worden. 120 respondenten, of 69 % van de totale onderzoeksgroep, hebben de afgelopen 9 jaar nooit in een nepstatuut of met een contract van beperkte duur gewerkt. Zij hebben de laatste 5 jaar gemiddeld 95 % van de tijd gewerkt. 29 respondenten hebben ooit, maar minder dan 50 % van de tijd die ze tewerkgesteld zijn geweest, in precare statuten gewerkt. Zij werkten de laatste 5 jaar gemiddeld 94 % van de tijd. Bij deze groep zien we dus evenmin problemen.

De preciaire statuten hebben voor deze groep blijkbaar hun functie van overgangsooplossing en springplank naar een meer duurzame en volwaardige tewerkstelling vervuld. Minder goed verging het de 25 respondenten die 50% of langer van de tijd die ze tewerkgesteld waren, in preciaire statuten doorbrachten. Tijdens de afgelopen 5 jaar waren zij slechts 67 % van de tijd tewerkgesteld. Onder deze laatste 25 respondenten bevinden zich 13 personen die de laatste 9 jaar niets anders hebben gekend dan nepstatuten en/of contracten van beperkte duur. Die 13 personen werkten de laatste 5 jaar gemiddeld slechts 55 % van de tijd. Het gaat hier om personen die enkel via preciaire statuten en nepstatuten aan werk geraken en die over de laatste vijf jaar nagenoeg de helft van de tijd werkloos zijn gebleven. Zij wisselen periodes van werkloosheid af met tijdelijke baantjes zonder perspectief. Op één uitzondering na, waren zij bij het eerste interview in 1984 ook al werkloos, 3 kortstondig en 9 langdurig.

II.E.3. Evaluatie

De meerderheid van onze respondenten werkte slechts een beperkt deel van de tijd in preciaire statuten. Voor hen heeft dat soort werk geen noemenswaardige negatieve invloed op hun verdere tewerkstellingskansen. Het zorgt in dat geval waarschijnlijk voor een zinvolle overbrugging van relatief lange periodes van werkloosheid. Een minderheid van onze respondenten blijkt echter in die preciaire statuten gevangen te zitten. Voor hen worden deze onderdeel van een loopbaan die gekenmerkt wordt door een afwisseling van werkloosheid en preciaire tewerkstelling.

II.F. Naar een globaal model

II.F.1. Het eindmodel

In hoofdstuk I verdeelden we onze respondenten in 4 groepen naargelang hun werk(loosheids-)situatie in 1984. We stelden vast dat de toenmalige tewerkstellingstoestand een stempel blijft drukken op de verdere integratiekansen op de arbeidsmarkt. Deze continuïteit van de werkloosheid kon niet worden toegeschreven aan verschillen in de sociale achtergrond tussen deze 4 groepen. Werkloosheid, zo besloten we toen, lijkt minstens ten dele een zelfbestendigend effect te hebben. In dit hoofdstuk hebben we geprobeerd dat effect te specificeren en op zijn belang te toetsen. We kwamen een aantal indicatoren op het spoor, die een deel van de zelfbestendinging zouden kunnen verklaren omdat ze aan twee voorwaarden voldoen. Op basis van bivariate toetsen is het mogelijk ze, ten eerste, te beschouwen als gevolgen van werkloosheid en, ten tweede, als factoren die de toekomstige tewerkstellingskansen beïnvloeden. In een globaal eindmodel zullen we nu de verklaringskracht van de weerhouden indicatoren evalueren.

In het eindmodel weerhouden we de variabelen die op een statistisch significante manier verband houden met de werk(-loosheids)situatie in 1984 en die tevens

gerelateerd zijn aan de toekomstige integratiekansen (meer bepaald het percentage dat men gewerkt heeft in de periode 1988-1992):²⁹

- Offerbereidheid, gemeten op basis van het werken op afwijkende uren.
- Houding t.a.v. werk: belang dat men in '84 hechtte aan psychosociale versus materiële aspecten van het werk
- De mate van cafébezoek in 1984
- Actieve sportbeoefening: het feit of men in '84 al dan niet een sport beoefende
- Tijdsbeleving: evaluatie van de tijdsbesteding in '84 in termen van verveling, nuttigheid en algemene tevredenheid
- Toekomstperspectieven: combinatie van precisie en pessimisme van het toekomstbeeld in '84
- Toekomstprojecties: proportie van de opgesomde toekomstprojecties in '84 die een beïnvloedbare toekomst betreffen
- De mate van tv-kijken in 1984.
- Precaire statuten: proportie van de tewerkgestelde tijd binnen een nepstatuut of een contract van beperkte duur voor de periode januari 1985 tot datum interview in 1993

Twee variabelen die wel aan de voorwaarden voldoen, worden niet in het model opgenomen omdat ze in 1984 enkel bij de werklozen werden gemeten: de inschatting van de toekomstige werkloosheidsduur en de veranderingen die sedert de aanvang van de werkloosheid zijn opgetreden in de relatie met de partner.

²⁹ De variabelen die geen verband houden met de werkloosheidssituatie in '84, maar die wel gerelateerd zijn met de toekomstige integratiekansen werden niet in de eindmodellen opgenomen. Deze variabelen passen niet in de logica van de continuïteit of zelfbestendinging van werkloosheid. Het gaat hier om twee variabelen, m.n. lidmaatschap van verenigingen (in '84) en het volgen van een cursus (in '84). Als additionele test werden deze twee variabelen in het multivariate eindmodel (model C, zie verder) opgenomen. Het volgen van een cursus blijkt geen enkel netto effect te hebben op de toekomstige integratiekansen (proportie gewerkt 1988-1992) als men controleert voor de overige variabelen uit dat model ($\beta=.03$). Dit betekent dat de respondenten die in '84 een cursus volgden tijdens de daarop volgende jaren een hogere kans hadden op tewerkstelling, maar dat dit niet kan toegeschreven worden aan het effect van de cursussen, maar wel aan de positie van deze respondenten op de overige variabelen uit het model. De participatie aan het verenigingsleven behoudt na controle voor de overige variabelen uit model C wel een netto effect op de toekomstige integratiekansen, hoewel statistisch niet significant ($\beta=.10$, sig .166).

In een eerste model werd het effect van tewerkstellingstoestand in 1984 (de onderverdeling in 4 groepen) op de inmiddels vertrouwde maat van integratie in de arbeidsmarkt (het percentage dat men gewerkt heeft tijdens de periode 1988-1992) berekend (zie kolom "Model A" in tabel 2.5). Het effect van de tewerkstellingstoestand in 1984 op de tewerkstellingstoestand tussen 1988 en 1992 ($\beta = .37$ en $R^2 = .14$) beschouwen we als een indicatie van de continuïteit van de werkloosheid. We houden in dit model nog geen rekening met interveniërende variabelen die dit verband helpen verklaren. De werkloosheidstoestand in 1984 verklaart 14% van de variatie van het percentage tijd dat men gewerkt heeft tussen 1988 en 1992. De respondenten uit groep I hebben 99% van die tijd gewerkt, de respondenten uit groep IV, die langdurig werkloos waren in 1984, 74% van de tijd. We hebben dus te maken met een reële, hoewel niet uitermate sterke continuïteit van de werkloosheid.

Tabel 2.5: *Percentage gewerkt (1988-1992) binnen de 4 groepen voor de drie eindmodellen*

	Model A	Model B	Model C
Groep I	99 %	99 %	97 %
Groep II	97 %	94 %	92 %
Groep III	88 %	87 %	89 %
Groep IV	74 %	76 %	83 %
β	.37	.31	.19
R^2	.14	.27	.36

In een volgende stap gaan we na in welke mate variabelen die betrekking hebben op verwijdering van de arbeidsmarkt, sociale netwerk, houdingen en levenswijze, deze continuïteit kunnen verklaren. In een verdere stap zullen we dan ook kijken naar het effect van de duale arbeidsmarkt en de preciaire statuten. Uit de bivariate analyses zagen we al dat een verwijdering van de arbeidsmarkt (op een mogelijk effect van de offerbereidheid na) en het inkrimpen van het sociale netwerk geen verklaring kunnen bieden voor de vastgestelde continuïteit en dus, althans voor onze onderzoeksbevolking, niet betrokken zijn bij een zelfbestending van de werkloosheid. Van de variabelen die in het simultaan model werden opgenomen, bleken het tv-kijken in 1984, de tijdsbeleving in 1984, het cafébezoek in 1984 en de offerbereidheid (gemeten op basis van werken op afwijkende uren) niet het minste netto effect te hebben op onze maat van integratie in de arbeidsmarkt. De β 's van die effecten waren uitermate laag en statistisch duidelijk insignificant. Om het model enigszins te verlichten werden ze daarop weggelaten. Hetzelfde

gebeurde met de maat voor de sociaal-economische achtergrond en het opleidingsniveau van de respondenten die, na controle voor de andere variabelen, geen netto-effecten meer hadden. Zelfs als we rekening houden met het feit dat we met een strak afgebakende groep zitten, is dit toch een merkwaardige bevinding.

Tabel 2.6: Model B: MCA-analyse; percentage gewerkt (1988-1992) naar tewerkstellingstoestand in 1984 en interveniërende variabelen³⁰

Algemeen gemiddelde= 88.51 (N=166)		N	ongecontroleerde afwijking	afwijking na controle voor de overige variabelen	sig.
tewerkstellingstoestand in 1984	Groep I	37	10.74	10.47	
	Groep II	42	8.13	5.30	
	Groep III	43	-1.12	-1.22	
	Groep IV	44	-15.69	-12.68	
	ϵ/β		.38	.31	.001
toekomstperspectieven	pessimistisch onprecies	45	-.24	.51	
	pessimistisch precies	37	-13.89	-10.92	
	optimistisch onprecies	42	6.04	7.36	
	optimistisch precies	42	6.45	1.72	
	ϵ/β		.29	.23	.014
toekomstverwachtingen	0 beïnvloedbare	85	-6.08	-4.09	
	0 < 40 % beïnvloedbare	36	3.83	3.47	
	> 40 % beïnvloedbare	46	8.31	4.91	
	ϵ/β		.23	.15	.118
sportbeoefening	beoefent geen sport	72	-9.20	-3.80	
	beoefent wel sport	94	7.05	2.91	
	ϵ/β		.29	.12	.115
houding t.o.v. werk	overwegend materieel	106	-3.46	-2.01	
	overw. psychosociaal	60	6.11	3.56	
	ϵ/β		.17	.10	.171
R ²				.27	

We zien dat de interveniërende variabelen de continuïteit ten dele verklaren. Het effect van de werkloosheid in 1984 daalt van een ϵ van .37 naar een β van .31. Het verschil in de proportie gemiddeld gewerkt tussen 1988-1992 tussen groep I en groep IV dat niet aan de interveniërende variabelen wordt toegeschreven, daalt van 26% naar 23%. Al met al blijft het grootste deel van de continuïteit dus onverklaard. We kunnen wel vaststellen dat de variabelen die in het model werden opgenomen in vrij belangrijke mate bijdragen tot het verklaren van de integratie in

³⁰ Experimentele ANOVA (MCA) met als afhankelijke variabele het percentage gewerkt (1988-1993), de overige variabelen zijn ingevoerd als factoren.

de arbeidsmarkt tussen 1988 en 1992. De R^2 van het model verdubbelt haast en stijgt van 14 naar 27%. De variabelen die werden opgenomen, hebben dus wel een vrij grote invloed op de tewerkstellingskansen.

De grootste invloed heeft het toekomstbeeld ($\beta=.23$). Mensen met een precieze en pessimistische voorstelling van hun toekomst, hebben een merkkelijk kleinere kans op tewerkstelling. Die vaststelling kan op twee manieren worden geïnterpreteerd. Het is zeer waarschijnlijk dat onze respondenten hun kansen op tewerkstelling beter inschatten dan wij met ons model en dat een precies en pessimistisch toekomstbeeld in feite een realistische schatting van hun toekomstmogelijkheden weerspiegelt. Het is echter ook mogelijk dat zo'n houding leidt tot defaitisme en moedeloosheid en op die manier een "self-fulfilling prophecy" wordt. Die twee verklaringen hoeven elkaar niet uit te sluiten. Onze gegevens laten ons echter niet toe de validiteit en het gewicht van elk te bepalen. Mensen die het gevoel hebben hun toekomst zelf in handen te hebben -die gekenmerkt worden door wat men in de psychologische literatuur een 'interne locus van controle' noemt- vinden gemakkelijker werk dan de respondenten die het gevoel hebben de speelbal van het lot te zijn ($\beta = .15$). Het effect van de sport-variabele (met een β van $.12$) wijst erop dat mensen die sport beoefenen gemakkelijker aan werk geraken. Op dit effect komen we later nog terug. Het zwakste effect vinden we voor de houding t.o.v. werk ($\beta .10$). Mensen die relatief méér belang hechten aan de psychosociale voordelen van het werk, als onderscheiden van de materiële voordelen, hebben een grotere kans op reïntegratie.

In een derde stap voegen we dan de dualisering van de arbeidsmarkt aan het model toe. Dit blijkt de verklaringskracht betekenisvol te verhogen. De R^2 stijgt van 27 naar 36%. De aard van de statuten draagt ook bij tot het verklaren van de continuïteit van de werkloosheid. Het effect van de werkloosheid in 1984 dat gelijk is aan $.37$ zonder controle en $.31$ met controle voor de attitudinale interveniërende variabelen, daalt nu tot $.19$. Het verschil in de tewerkstellingsgraad tussen groep I en groep IV wordt na controle op de attitudinale variabelen gereduceerd van 25 tot 23% en daalt na controle voor het effect van de tewerkstellingsstatuten verder tot 14%. We kunnen dus stellen dat we ongeveer de helft van de continuïteit van de werkloosheid hebben verklaard. De attitudinale variabelen spelen daarin een kleinere rol dan de aard van de tewerkstellingsstatuten.

Tabel 2.7: Model C: MCA-analyse; percentage gewerkt (1988-1992) naar tewerkstellingstoestand in 1984, interveniërende variabelen en aard van de statuten³¹

Algemeen gemiddelde= 90.14 (N=163)		N	ongecontroleerde verschillen	verschillen na controle voor de overige variabelen	sig.
tewerkstellingstoestand in 1984	Groep I	37	9.11	6.51	
	Groep II	42	6.50	1.95	
	Groep III	42	-.67	-.76	
	Groep IV	42	-13.85	-6.93	
	ϵ/β			.36	.19
toekomstperspectieven	pessimistisch onprecies	45	-1.87	.00	
	pessimistisch precies	35	-11.26	-8.68	
	optimistisch onprecies	41	6.72	7.41	
	optimistisch precies	42	4.82	.00	
	ϵ/β			.27	.22
toekomstverwachtingen	0 beïnvloedbare	82	-4.69	-4.55	
	0 < 40 % beïnvloedb.	35	2.20	4.63	
	> 40 % beïnvloedbare	46	6.68	4.58	
	ϵ/β			.20	.18
sportbeoefening	beoefent geen sport	70	-8.56	-2.72	
	beoefent wel sport	93	6.45	2.04	
	ϵ/β			.30	.09
houding t.o.v. werk	overwegend materieel	104	-3.45	-1.92	
	overwegend psychosociaal	59	6.08	3.38	
	ϵ/β			.18	.10
Tijd in preciaire statuten 1985-1992	nooit (0 %)	110	4.21	3.31	
	> 0 tot 50 %	29	3.70	3.02	
	50 tot < 100 %	11	-10.26	-5.46	
	altijd (100 %)	13	-35.23	-30.17	
	ϵ/β			.44	.37
R^2				.36	

II.F.2. Eindevaluatie

Voor onze onderzoeksbevolking loopt een gebeurlijke zelfbestending van de werkloosheid niet langs berusting, een verwijdering van de arbeidsmarkt en een zich installeren in een gekrompen leefwereld. De zelfbestending die er is, kan

³¹ Zelfde ANOVA als voor model B, maar met één extra factor, m.n. preciaire statuten.

worden toegeschreven aan attitudes en aan het feit dat bepaalde werklozen niet meer uit het circuit van de preciaire statuten en de tijdelijke jobs geraken.

De attitudes die bijdragen tot de zelfbestendinging van de werkloosheid hebben te maken met pessimisme en gelatenheid of fatalisme. Na controle voor het effect van statuten zijn de effecten van sportbeoefening en van de betekenis die aan werk wordt gehecht klein en statistisch niet langer significant. Het is waarschijnlijk dat sportbeoefening de kans vergroot dat men werk vindt voor onbepaalde duur. Op basis van onze analyse lijkt het verantwoord te besluiten dat werkloosheid leidt tot pessimisme en het gevoel de greep op het eigen leven te verliezen. Deze houdingen verkleinen dan op hun beurt de kansen op het vinden van werk. Hoewel onze respondenten vaak werk vinden, hebben ze grote moeilijkheden om aan een normaal en stabiel arbeidscontract te geraken. Het is aannemelijk dat de geobserveerde effecten van de attitudes, alsook van de sportbeoefening, minstens ten dele dienen te worden toegeschreven aan het gedrag van personeelschefs en aanwervingsagenten.

Die houdingen dragen in niet geringe mate bij tot het verklaren van de kansen op tewerkstelling, maar ze verklaren slechts een betrekkelijk klein deel van de continuïteit van de werkloosheid. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat die houdingen weliswaar worden geactiveerd door een ervaring met werkloosheid (een vraag waarop we nader ingaan in hoofdstuk IV), maar toch ook de uitkomst zijn van de volledige levensloop van de respondent en reeds ten dele gevormd waren vóór het eerste contact met de arbeidsmarkt.

Als we kijken naar het effect van de tewerkstellingsstatuten stellen we vast dat deze voor vele werklozen geen probleem stellen, maar dat er een kleine groep is die preciaire statuten afwisselt met periodes van werkloosheid. Ook die vaststelling wekt de indruk dat de continuïteit van de werkloosheid niet in een mechanisme van zelfbestendinging moet worden gezocht, maar in het bestaan van een groep mensen die terwille van hun biografie moeilijk in ons arbeidsbestel wordt opgenomen. De selectie van onze onderzoeksbevolking was erop gericht die gemarginaliseerden uit te sluiten. Globaal genomen hebben onze respondenten het de afgelopen jaren trouwens niet slecht gedaan op de arbeidsmarkt. In 1984 waren onze selectiecriteria erop gericht dat ruim de helft van onze onderzoeksgroep werkloos was. De afgelopen 5 jaar hebben onze respondenten allemaal samen gemiddeld ongeveer 90 % van de tijd gewerkt. Slechts 3 personen zijn de afgelopen 9 jaar nooit aan een voltijdse baan geraakt. De continuïteit die we vaststellen kan daarenboven slechts in geringe mate aan zelfbestendige mechanismen van de werkloosheid worden toegeschreven. Ook binnen de hier bestudeerde onderzoeksbevolking moet zij voor het grootste deel worden toegeschreven aan de aanwezigheid van een kleine maar substantiële minderheid die er nooit in geslaagd is een duurzame tewerkstelling te vinden. Hun inspanningen om aan een vaste baan te geraken, lijkt een bij voorbaat tot

mislukken gedoemde strijd. Ofschoon ze niet ononderbroken werkloos zijn, vormen ze in zeker opzicht wel de stabiele onderlaag van de arbeidsmarkt.

De meeste mensen die tot die groep behoren, waren in 1984 langdurig werkloos. Net als de andere respondenten wilden ze nochtans werk vinden en voelden ze zich werkbekwaam. Ze voelden zich nog te jong om op vervroegd pensioen te gaan. Van een verwijdering van de arbeidsmarkt kan in '84 zeker niet gesproken worden. Ze blijven actief solliciteren en hebben de hoop op het vinden van werk nog niet opgegeven. Zij geraken echter heel moeilijk aan een normaal, stabiel arbeidscontract. De meeste van hen sukkelen van de ene naar de andere tijdelijke baan, van het ene naar het andere preciaire statuut, tussendoor afgewisseld met korte en langere periodes van werkloosheid. Hoewel deze mensen een pessimistische visie op de toekomst ontwikkelen en het gevoel hebben de greep op het eigen leven te verliezen, kunnen we hun levensloop maar heel gedeeltelijk verklaren vanuit de werkloosheid. Zij lijken veeleer een groep te vormen die van bij het begin van de loopbaan al in een zwakke positie is geplaatst.

Onze bevindingen bieden dus weinig steun aan de vicieuze cirkelhypothese die uitgaat van een berustende aanpassing aan een soort "werklozenrol". De continuïteit van de werkloosheid kan voor onze onderzoeksbevolking evenmin worden verklaard op basis van een inkrimping van het sociale netwerk. Attitudes, leefgewoonten en de dualisering van de arbeidsmarkt spelen wel een belangrijke rol. Maar de precieze aard van de effecten van deze variabelen wijst niet in de richting van een zelfbestendiging van de werkloosheid, wel in de richting van het bestaan van een groep die ten gevolge van zijn vroege levensloop een aantal kenmerken heeft die op de huidige arbeidsmarkt tot uitsluiting leiden.

De vicieuze cirkelhypothese steunt in grote mate op cross-sectioneel (i.t.t. longitudinaal) onderzoek. In zo'n onderzoek is het risico heel groot dat al de niet expliciet gecontroleerde effecten van de sociale achtergrond en de levensloop -en dat zijn er doorgaans heel wat- aan de werkloosheid worden toegeschreven. Wat in zo'n onderzoek als een zelfbestendigend effect van de werkloosheid verschijnt, kan dus best een gevolg zijn van een zwakke arbeidsmarktpositie en een grote kwetsbaarheid voor werkloosheid, die al van in de jeugd jaren werd vastgelegd. Ons onderzoek kan in dit opzicht semi-longitudinaal worden genoemd. We controleren, in tegenstelling tot de cross-sectionele studies, of de covariaten van de werkloosheid effectief de toekomstige tewerkstellingskansen beïnvloeden. Ons besluit uit die analyse is dat er sprake is van enige zelfbestendiging via attitudes en in iets belangrijker mate de duale arbeidsmarkt, maar dat de continuïteit van de werkloosheid vooral moet worden verklaard op basis van kenmerken die al van vóór de intrede in de arbeidsmarkt aanwezig zijn. We vermoeden dat dit nog meer het geval is voor de werklozen in het algemeen, dan voor de specifieke groep van werklozen die wij hebben onderzocht. De vicieuze cirkelhypothese lijkt ons grotendeels te steunen op een verwarring tussen de gevolgen en de oorzaken van individuele werkloosheidservaringen. Om die stelling echt te kunnen hard maken

zou men een longitudinaal onderzoeksdesign in drie stappen moeten uitwerken: één meting vóór de intrede op de arbeidsmarkt, één meting waarin werkloosheid als afhankelijke variabele wordt gehanteerd en een meting waarin wordt gekeken naar de onafhankelijke effecten van de kenmerken die bij de eerste observatie werden opgemeten en van de werkloosheidservaring.

Globaal genomen verklaart ons model op basis van kenmerken die in 1984 werden opgemeten en binnen een overigens vrij homogene bevolking, 36% van de graad van tewerkstelling tussen 1988 en 1992. Dat is vrij veel, toch laat zo'n verklaringsgraad nog ruimte voor heel wat onverklaarde individuele variatie. In het volgende hoofdstuk kijken we naar de levensloop van een twintigtal respondenten die het ofwel merkkelijk beter ofwel merkkelijk slechter doen dan voorspeld door ons model. Op die manier hopen we een aantal additionele factoren die integratie en marginalisering kunnen verklaren op het spoor te komen.

HOOFDSTUK III: UITZONDERLIJKE LEVENSLOPEN

Aan de hand van de persoonlijke levensverhalen zoals ze door de respondenten werden verteld, proberen we in dit hoofdstuk enig zicht te krijgen op de factoren die ertoe bijdragen dat mensen het op de arbeidsmarkt veel beter of veel slechter doen dan we op basis van het in het vorige hoofdstuk ontwikkelde model zouden verwachten. We kunnen al onmiddellijk signaleren dat deze analyse ons veel meer leert over factoren die bijdragen tot marginalisering dan over factoren die bijdragen tot integratie. Mensen die, volgens ons model, een slechte arbeidsmarktpositie hebben, vinden toch plots werk. Zo laconiek kan men het verhaal samenvatten van een groot aantal van de respondenten die het beter hebben gedaan dan voorspeld. De verhalen van de mensen die het slechter hebben gedaan dan voorspeld, brachten daarentegen veel meer aan het licht. Het gaat hier in grote mate om de mensen die we al in het vorige hoofdstuk als een bijzonder kwetsbare groep hebben geïdentificeerd. In dit hoofdstuk krijgen we een meer persoonlijk en gedetailleerd zicht op de aard en de oorzaken van die kwetsbaarheid, alsook op de wijze waarop die mensen hun eigen kwetsbaarheid onder woorden brengen en samenvoegen tot een levensverhaal.

De kwalitatieve werkwijze die in dit hoofdstuk wordt gevolgd, biedt ook de mogelijkheid om de bevindingen uit de vorige twee hoofdstukken in te kleuren en te nuanceren. Omdat de levensverhalen de aandacht toespitsen op het unieke van elk leven, komt tevens het bijzondere, minder frequente in beeld, dat door een kwantitatieve analyse wordt verdonkeremaand.

III.A. Sociale, culturele en familiale achtergrond

In de meeste sociologische werklozenonderzoeken bekleedt de sociale achtergrond een centrale plaats in de analyse. In kwantitatieve modellen blijft de aandacht voor deze achtergrond vaak beperkt tot de meting van het onderwijsniveau van de respondent en de scholing en de beroepsstatus van zijn ouders. Een kwalitatief onderzoek laat toe de achtergrondskarakteristieken te beschrijven onder de vorm van een unieke levensloop. De invloed van de schoolloopbaan op de latere beroepsloopbaan of op de levensloop in het algemeen, wordt niet enkel gemedieerd door het aantal jaren onderwijs of het behaalde diploma, maar ook door de concrete schoolervaringen. De impact van het sociaal milieu kan evenmin gereduceerd worden tot de positie van de ouders op de “sociale ladder”. De opvoedingspatronen, de positie van het gezin in de lokale gemeenschap, gebeurtenissen zoals een echtscheiding of een sterfgeval, een verzuurde relatie met

een vader, bitterheid tegenover de ouders... dat alles wordt in de levensverhalen zichtbaar.

Door de respondenten zelf hun levensverhaal te laten vertellen, laat men hen uiteraard ook zelf de ervaringen selecteren die hen bepalend of richtinggevend lijken voor hun leven. De aandacht verschuift dan als vanzelf van de gewone, “structurele” sociaal-economische achtergrondvariabelen naar het complex geheel van verschijnselen dat de opvoeding en de verdere levensloop beïnvloedt. We kijken eerst naar een aantal factoren die worden vermeld door de respondenten waarvan de arbeidsmarktpositie merkelijk zwakker was dan voorspeld door ons model. Als zij over hun jeugd jaren spreken, verklaren deze respondenten hun langdurige en frequente werkloosheid herhaaldelijk op basis van een instellingsverleden, de afwezigheid van vader, een niet-werkende vader of een heel moeilijke relatie met vader, een zeer laag onderwijsniveau of een verkeerde studiekeuze.

III.A.1. Instellingen: “*altijd rode saucis*”.

Stan werd op 8-jarige leeftijd, na de echtscheiding van zijn ouders, in een instelling geplaatst. De ervaringen die hij daar opdeed, hebben hem, naar eigen zeggen, voor de rest van zijn leven getekend. Zijn beroepsloopbaan is een aaneenschakeling van tijdelijke jobs met tussendoor zeer lange periodes van werkloosheid. Hij legt zelf heel expliciet de band tussen zijn problematische loopbaan en zijn instellingsverleden.

“Als ik werk, heb ik moeilijkheden om me aan te passen. Ik ben grootgebracht in een home, heel beschermd. Daar hebben ze me altijd een beeld voorgehouden, zo van “de wereld is mooi”. Maar dat is een vals beeld, en dan word je 18 jaar en kom je in de maatschappij, en dan is dat gewoon een dikke fiasco. Al die dingen die ze me voorgehouden hadden, waren dikke leugens. (...) Ze hebben me in de school dingen afgenomen ... ik heb nooit een persoonlijkheid gekregen, of kunnen ontwikkelen. Alles was op commando. Als we ons moesten wassen, ging dat van (bevelerig toontje:) “kraantjes open ... inzepen ... afspoelen.” We konden nooit onze eigen mening zeggen of tonen, want dan kreeg je gewoon slaag. Zo creëer je geen zelfstandige mensen. En dan smijten ze je daarna gewoon de wereld in en dan moet je het zelfstandig doen.”

Als we hem in 1993 interviewen, heeft Stan de hoop om werk te vinden laten varen. Hij heeft het gevoel dat hij zich op die manier van de samenleving heeft verwijderd. *“Ik heb het eigenlijk opgegeven. Ik heb zo'n beetje mijn eigen wereldje gecreëerd en ik heb eigenlijk liever dat ze me gewoon gerust laten. Zo kunnen ze me nog weinig doen. Ze kunnen me niet meer kwetsen. Ik zou het wel graag anders willen natuurlijk, dat ik vlot met anderen zou kunnen omgaan, maar het is gewoon mijn aard niet. Ik denk dat mijn karakter door omstandigheden zo gevormd is. Op een gegeven moment heb ik gemerkt dat ik niet ben zoals de*

andere mensen. Ik heb er moeite mee als ik met mensen in groep ben, dan voel ik me minderwaardig, of wat dan ook ... ik weet het niet."

In feite voelde Stan zich al van jongsaf een buitenbeentje. *"Op school hadden we (Stan en zijn broer) heel weinig contact met andere leerlingen. We werden zo'n beetje gepest, omdat we uit een home kwamen. We waren de twee rare mannekes. We waren niet gekleed zoals die jongens, dus vielen we op. We waren van heel weinig op de hoogte. Ook op het gebied van muziek ... zij spraken van de Beatles en de Rolling Stones, maar dat kenden wij niet. En in de refter durfden we onze brooddoos niet open doen, omdat er altijd rode saucis tussen onze boterham stak."*

Zjef werd op tweejarige leeftijd in een instelling geplaatst. Zijn verhaal werd reeds beschreven in hoofdstuk I. Hij beschrijft de instelling als een gevangenis en het onderwijs dat er werd gegeven als waardeloos. Net als Stan legt hij zelf het verband tussen zijn instellingsverleden en zijn latere problemen.

"Dat blijft erin zitten hè, dat gaat er niet uit. Dat is nu al zoveel jaren geleden, maar dat gaat er niet uit. Tijdens mijn ontwenning (van een alcoholverslaving) zag ik een psychiater, en die zei dat dat normaal is, dat gaat er niet meer uit. Als ge dat niet meegemaakt hebt, kunt ge u dat niet inbeelden."

III.A.2. Vaders: "...die had ons laten zitten"

In hoofdstuk I gaven we reeds een korte levensbeschrijving van de drie respondenten met de meest problematische loopbanen. Twee van de mensen die daar ter sprake kwamen, Sus en Wout, zijn opgegroeid in een gezin zonder vader. De afwezigheid van een voorbeeld tijdens de opvoeding werd door hen naar voor geschoven als een mogelijke verklaring voor hun langdurige werkloosheid. Behalve Wout en Sus zijn er nog twee andere respondenten waarvan eveneens een diepteinterview werd afgenomen en die opgroeiden in een gezin zonder werkende vader. Voor die respondenten was dat nog steeds een zeer pijnlijke herinnering waarover ze heel moeilijk konden praten. De bitterheid over de afwezigheid van vader klonk dikwijls scherp door in de interviews met deze mannen van rond de veertig. *"Vader... die heeft ons laten zitten"*, zei Wout.

Uit een ander interview blijkt dan weer dat het voorbeeld van de vader ook in de omgekeerde richting kan werken. Dirk is opgegroeid als zoon van een hardwerkende zelfstandige en heeft daar naar eigen zeggen een aversie voor arbeid aan overgehouden.

"Als ik mijn leven overloop ... de grootste pech dat ik gehad heb is dat mijn ouders een winkel hadden. Mijn vader heeft me altijd leren werken. Hij heeft me niets anders geleerd. Dat was als kind van tien jaar thuiskomen en meewerken in de winkel. Uw huiswerk niet maken omdat ge mee in de winkel zit te werken. Zaterdag in plaats van te spelen met uw kameraadjes, altijd in die winkel. Mijn

vader is ervan overtuigd dat hij me heeft leren werken, maar in feite heeft hij het me afgeleerd. (...) Wat het grootste verschil is tussen werkloosheid en werken? Dat is eigenlijk niet te vergelijken. Een dag dat ik niet werk, leef ik. Als ik werk, leef ik niet."

III.A.3. De schoolloopbanen: *"dat is een zwarte put geweest... daar ben ik in afgedaald"*.

Een aantal geïnterviewden zijn vroeg van school gegaan om snel te kunnen werken. Er moest "thuis geld in het bakje komen". Fred heeft enkel lager onderwijs gevolgd. *"Thuis moest er een inkomen binnenkomen. Het was toen niet zoals nu, tot 35 jaar studeren. Mijn moeder deed niets, een vader heb ik nooit gehad, en ik was enig kind thuis. Daarom moest ik gaan werken."*

Michel liep eveneens enkel lager onderwijs, maar beklemtoont wel dat hij vrijwillig is gestopt met studeren. *"Ik ging liever werken als naar school. Ik heb nooit spijt gehad dat ik gestopt ben met school. Ik kon direct gaan werken. Er was toen nog werk genoeg. Mijn vader was ziek en mijn moeder was maar een huisvrouw hé. Ik moest samen met mijn broers en mijn zusters voor het gezinsinkomen zorgen. Wat voor werk ik toen deed? Karton. Op den band. Voor mijn ouders bleef het gelijk wat voor werk we deden, als we maar werkten."*

Uit andere interviews bleek dan weer wel de wens om verder te studeren, maar sommigen kregen daartoe nooit de kans. Maurice had graag verder gestudeerd voor architect, maar vooral zijn vader had daar bezwaar tegen. Zijn vader, een boekhouder, schatte de capaciteiten van zijn zoon niet zo hoog in. Deze had in het middelbaar eens een jaar gedubbeld. Hem laten studeren vond zijn vader een te groot financieel risico voor een gezin met zeven kinderen.

Gilbert wou binnenhuisarchitect worden, maar dat viel evenmin in goede aarde bij zijn ouders. *"Mijn vader was bouwvakker, mijn moeder gewoon huismoeder. De helft van mijn familie zijn bouwvakkers, de andere helft meubelmakers. Automatisch kom je dan voor die keuze te staan. Maar in feite wou ik nog iets anders doen. Ik wou binnenhuisarchitect worden. Maar daarvoor moest ik in Gent op kot gaan. Mijn ouders wilden dat niet. Dan ben ik maar voor meubelmakerij gegaan."*

Dat de keuze van opleiding soms door een heel banaal feit wordt bepaald, blijkt uit het interview met Stan. *"Ik ben tot 18 jaar naar school geweest, in de schildersafdeling. Maar dat was in feite mijn keuze niet. Ik was eigenlijk veel liever, net als mijn broer, naar de tuinbouwschool geweest. Maar het was heel stom: ik had geen fiets, en hij wel. Ik moest per bus naar school, en de tuinbouwschool was per bus niet bereikbaar."*

Toon is opgegroeid als franstalige Brusselaar. Niet zozeer het feit dat hij laag geschoold is zit hem dwars, maar wel het feit dat hij van school is moeten

veranderen toen het gezin naar Leuven verhuisde. Vanwege zijn gebrekkige kennis van het Nederlands voelde hij zich niet thuis in de nieuwe school en slaagde hij niet in zijn examens. Zijn moeder vond dat hij toen maar beter kon gaan werken. Hij was toen 14. *“Ik ben door mijn ouders verplicht geweest om in 't Vlaams naar 't school te gaan. In de Diestsestraat in Leuven bestond er een school in 't Frans, maar dat was een school van de zusters. En mijn ouders waren niet katholiek, niks van dat. Dus zijn wij naar de Vlaamse gemeenteschool moeten gaan. Ik had daar veel moeilijkheden om te volgen. Dan is de zwarte put gemaakt geweest, daar ben ik in afgedaald ...”*

III.B. Gezondheid, sociale vaardigheden en leeftijd

In de vorige paragraaf schetsen we een beeld van de achtergrond van een aantal geïnterviewden. In deze paragraaf gaan we dieper in op een aantal problemen die zich kunnen voordoen tijdens de levensloop, zoals gezondheidsproblemen, sociale vaardigheidsproblemen en problemen om zich aan te passen aan de sociale condities van de werkvloer. Verder hebben we ook aandacht voor een punt dat in onze onderzoeksgroep problematischer wordt met de tijd: de leeftijd.

III.B.1. Sukkelen met de gezondheid

Bij maar liefst 8 van de 20 diepteinterviews kwamen gezondheidsproblemen uitvoerig ter sprake. Gezondheidsproblemen worden door onze respondenten voorgesteld als een oorzaak van hun werkloosheid. Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt ook dat zij kunnen worden beschouwd als een gevolg van werkloosheid (Warr, 1987). Uit de levensverhalen blijkt dat de grens tussen ziekte en werkloosheid niet altijd even duidelijk is. Ziekte blijkt ook een manier te zijn om met werkloosheid om te gaan. We komen daar in hoofdstuk VI uitvoerig op terug. Hier volstaat het vast te stellen dat ziekte dikwijls wordt ingeroepen als een verklaring voor zeer langdurige werkloosheid.

III.B.2. Sociale vaardigheden en psychologische problemen

Uit de verhalen van Stan en Zjef bleek reeds dat de moeilijkheden om zich op de arbeidsmarkt te integreren één aspect zijn van meer omvattende psychologische problemen en van een gebrek aan de sociale vaardigheden. Stan en Zjef verklaren hun problemen en hun gebrek aan sociale vaardigheden op basis van hun instellingsverleden. Verder in dit hoofdstuk vertellen we ook het verhaal van Herman die zijn aanpassingsproblemen hoofdzakelijk toeschrijft aan zijn moeilijke relatie met zijn vader. Over één van zijn werkloosheidsperiodes, een gevolg van een zelf aangeboden ontslag, zei Stan het volgende:

“Ik had toen zelf ontslag genomen, omdat ik weer eens in problemen geraakte met mezelf. Ik heb een heel moeilijke jeugd gehad. Ik heb het één en 't ander

meegemaakt. Toen kwam dat terug boven en heb ik dat moeten verwerken. Het was niet echt een bewuste keuze om te stoppen met werken, maar ik kon het gewoon niet meer aan. Of ik mijn collega's toen miste? Eigenlijk niet, nee. Ik zeg het, ik heb teveel meegemaakt in mijn jeugd. Ik ben een klein beetje mensenschuw geworden. Ik heb eigenlijk het vertrouwen verloren in de mensen. Ik heb op een gegeven ogenblik gezegd: 'kijk, nu scherm ik me af. Nu ben ik zo naïef niet meer, nu laat ik me niet meer vangen'. Ik zet een muurtje rond mezelf, zodat heel weinig mensen me nog iets kunnen maken."

III.B.3. Ouder Worden: *"als het dan toch allemaal nieuw is, waarom dan niet beginnen met jonge mensen?"*

Toon heeft een weinig benijdenswaardige arbeidsloopbaan achter de rug. Hij was op het ogenblik van het interview reeds 2 jaar werkloos, en had voordien reeds 2 periodes van langdurige werkloosheid achter de rug. Toon is echter geen praatvaar en als het over zijn ontslagen gaat is hij zo mogelijk nog zwijgzamer. Toch krijgt men bij het beluisteren van zijn verhaal de indruk dat hij moeilijk kan aarden in de arbeidssituatie en in de omgang met zijn collega's. Hij begon op 14-jarige leeftijd te werken.

"Dat duurde nooit lang. Ik veranderde toen vaak van job. Maar in die tijd was ik nogal een kleine vagebond. Ik ben zelfs op één, twee plaatsen buitengesmeten geweest. Maar toen was dat nog zo geen probleem. Je ging ergens weg en een dag of twee later was je al ergens anders bezig."

Vele jaren later en na een langdurige periode van werkloosheid geraakte hij aan een baan als hovenier. Na amper drie jaar wordt hij depressief en moet hij zijn baan opgeven. *"In 't begin ging dat goed. Maar na een jaar of twee ... ik vond... dat is nooit zo goed gelukt als hovenier. Dat was een lastige stiel. Dat was ook altijd hetzelfde. In de zomer was dat de ganse tijd met een grasmachine werken. Dan was er nog de chef die altijd tegen mij was. In die periode heb ik een zware depressie opgedaan. Dan heb ik zes weken in de kliniek gelegen. Dan ben ik begonnen met hoge medicatie in te nemen, om de gevolgen te genezen"*. Toon is nog steeds in doktersbehandeling. Deze behandeling omvat dagelijks een grote dosis kalmeermiddelen.

"Ik zou eigenlijk wel van die medicatie af willen, maar ik mag niet van de dokter. Ik ben met de jaren gewend geworden om altijd maar voort te doen met die medicatie, tot op een zeker ogenblik, dat is al maanden geleden, ik tegen de specialist zei: 'luistert, als ik die medicatie neem, val ik om acht uur al in slaap'. Hij heeft toen iets anders voorgeschreven, en sindsdien ben ik veel fitter."

Toch geeft Toon nog een zeer lusteloze, afwezige en verdoofde indruk. Van de 'kleine vagebond' is geen spoor meer te bekennen. Toon heeft te lang een verdoofd leven geleid. Hij spreekt zeer traag en moeizaam, zonder zichtbare emoties. Van

verdoving stapt hij gelaten in premature ouderdom. Hij beseft duidelijk dat hij als 47-jarige werkloze maatschappelijk volledig aan de kant is gezet, maar zelfs daarover kan hij zich niet meer opwinden. *“Het verschil met vorige periodes van werkloosheid is: nu aanvaard ik ... nu beseft ik wel dat ik niet meer aan werk geraak. Wat voor zin heeft het dat ik nog naar werk zoek? Kijk eens in de krant, ge vindt niks meer in mijnen ouderdom. Gaat ge naar een interimbureau, dan zeggen ze 'we pakken jongeren aan', voilà.”*

Pascal is 43. Hij studeerde in '73 af als A1-elektromechanicien. Na drie banen, en een korte werkloosheidsperiode, wordt hij in november '82, als bediende in de privé-sector, ontslagen. Na 18 maanden werkloosheid aanvaardde hij drie opeenvolgende keren een tijdelijk contract als leraar in het technisch onderwijs. Sinds '88 is hij opnieuw werkloos. *“Ik denk niet dat ik nog terug aan de slag zal kunnen als leraar. Ik heb drie jaar in het onderwijs gestaan, maar ik heb toen al ondervonden dat ik al te oud was om in het onderwijs te beginnen. De mentaliteit van de leerlingen is zodanig veranderd. De methode van lesgeven, de pedagogische manier is totaal veranderd. Het is wel tamelijk moeilijk om daarmee mee te kunnen. Wij ondervinden dat met onze kinderen ook, dat het moeilijk is als ouder om regelmatig mee te evolueren. Als ge dan plots in het onderwijs komt te staan, waar er zo een evolutie is ontstaan in 20 jaar tijd. In onze tijd sprak je de leraar aan met “Meneer” en dan de achternaam, nu is dat de voornaam.”*

Pascal heeft het vinden van werk nog niet volledig opgegeven. Hij stelt z'n eisen zeer laag maar beseft dat het desalniettemin moeilijk blijft om nog werk te vinden. *“Als ik ga solliciteren, zullen ze me zeker vragen: 'Werkloos van 1988 tot nu, wat is daar de reden voor?'. Ik ben lang ziek geweest, O.K., maar ik denk toch dat ze zich daar vragen bij zullen stellen. Heeft het zin om mij nog een serieuze opleiding te geven? Riskeren ze dat? Persoonlijk moet ik ook zeggen: je zou toch ook liever een jonge kadde nemen. Toekomstgericht is dat toch positiever voor een bedrijf. Ik weet het ook niet hoor, want nu spreek ik tegen mijn eigen. Als ik personeelschef zou zijn en ik moet iemand hebben om iets nieuw op te richten, logischerwijze zegt ge van, ja, als het dan toch allemaal nieuw is, waarom dan niet beginnen met jonge mensen en meegroeien met hun kennis en ervaring? Dus rechtuit, op dit ogenblik zie ik niet veel vooruitzichten”.*

Pascal ziet een herscholing als enige mogelijke uitweg om aan de werkloosheid te ontsnappen. In het verleden startte hij een cursus PLC (Programming Logical Control) bij de RVA, maar hij heeft deze niet kunnen afmaken. *“Er waren teveel kandidaten, omdat er teveel aanvragen waren vanuit de privé. De privé betaalt voor die opleidingen en de werklozen moeten betaald worden door de RVA. Dus hebben ze ons bij de laatste module gezegd van 'kijk, de cursus moet hier stoppen'. Ik zou die cursus willen herstarten, maar dan wel met de verzekering dat ik hem deze keer kan uitmaken.”*

Wout is 45 jaar en is reeds meer dan 13 jaar werkloos. Hij sukkel net als Pascal al verscheidene jaren met zijn gezondheid. Hij beseft eveneens dat het op zijn leeftijd en met zijn werkloosheidsverleden moeilijk is om nog aan werk te geraken. *“Als ge geen dertig jaar zijt, of 32, is het moeilijk om aan werk te geraken. Zeker als ge dan al een beetje werkloos zijt. En ze zien die ouderdom, ge kunt daar niet omheen.”*

Om te verklaren waarom een aantal respondenten het merklijk slechter doen dan voorspeld door het model van hoofdstuk II, komen uit de levensverhalen een aantal aanwijzingen naar voor: een instellingsverleden, een afwezige of werkloze vader, een zeer lage scholing en/of een verkeerde studiekeuze, gezondheidsproblemen en gebrek aan sociale vaardigheden. Voor de diepte-interviews en de levensverhalen hebben we voor de helft mensen geselecteerd met een zeer lage graad van arbeidsmarktintegratie. De kans is groot dat deze mensen behoren tot een groep die blijvend gemarginaliseerd is. De levensverhalen bevestigen het beeld dat in het vorige hoofdstuk uit de kwantitatieve analyse bleek. De continuïteit van werkloosheid moet in grote mate worden toegeschreven, niet aan de gevolgen van werkloosheid, maar aan ervaringen die vroeger in de levensloop plaatsgrepen en die in onze samenleving de kansen op sociale integratie via de arbeidsmarkt zeer klein maken. In de levenslopen die door dergelijke gebeurtenissen getekend zijn, komt dan op een bepaald ogenblik een punt waar men niet langer iemand is die geen werk heeft en waarop men overstapt op de rol van iemand die nooit meer zal werken. In 1984 legden onze respondenten zich niet bij hun werkloosheid neer. Nu, negen jaar later, bereiken een aantal van hen de leeftijd waarop de hoop op tewerkstelling wordt opgegeven.

III.C. Aan de werkloosheid ontsnappen

De interviews met de personen die het beter doen dan verwacht op basis van het model, werpen niet veel licht op de redenen van succes. In een paar gevallen betrof het mensen die nu als zelfstandige werken en waarvan de werkloosheid waarschijnlijk een scherm voor zwartwerk was. Eén van hen gaf dat spontaan toe, van een ander lijkt dat nagenoeg zeker. In feite doen deze personen het niet beter dan verwacht, maar was onze meting van hun werkloosheidsduur en arbeidsmarktpositie verkeerd. Zij zijn in feite niet uit de werkloosheid geraakt, maar hebben hun positie van zwartwerker gelegaliseerd door zelfstandige te worden.

Bij twee andere respondenten bleek het ontsnappen aan de werkloosheid verband te houden met gebeurtenissen die hun leven grondig transformeerden. We vertellen nu hun verhaal omdat het licht werpt op twee uitzonderlijke strategieën waarmee mensen kunnen ontsnappen aan de gevoelens van pessimisme en fatalisme die voortvloeien uit de werkloosheid en tot op zekere hoogte ook bijdragen tot het bestendigen ervan.

III.C.1. De leraars van Flower Power

Herman komt uit een eenvoudig arbeidersgezin. Het contact tussen Herman en zijn vader is nooit vlot verlopen.

“Er waren veel problemen met mijn ouders, veel onbegrip, van de twee kanten. Mijn vader was een nogal teruggetrokken man, een eenzaat in feite. Hij had weinig contact met mensen en had vaak moeilijkheden op zijn werk omwille van zijn aard. Hij ging wel enorm op in zijn werk, maar omgaan met mensen is altijd moeilijk geweest voor hem. In feite hebben wij ons vader nooit gekend. Dat is bij ons thuis altijd het probleem geweest... dat er geen contact mogelijk was. (...) Er was thuis geen dialoog. Maar die dialoog vond ik wel bij een aantal andere mensen, die veel ouder waren dan ik. Dat waren leraars van op school die in een commune woonden. Ik voelde mij daar heel erg toe aangetrokken. Op een gegeven ogenblik was ik meer daar dan bij mijn ouders. Men zou kunnen zeggen dat daar mijnen thuis was. Dat was de periode van de Flower Power. We stelden het leven dat onze ouders leidden in vraag. We zochten naar een alternatief, maar zonder daar echt verstandelijk over na te denken. Het was eerder emotioneel.”

De vader van Herman heeft periodes van armoede gekend, maar heeft zich opgewerkt tot een respectabele positie als hovenier. Hij wil dat zijn zonen “vooruit komen in het leven”, maar al snel dreigt Herman de verwachtingen van zijn vader niet te kunnen inlossen. De problemen op school en later op het werk werden vooral door zijn persoonlijkheid veroorzaakt. *“Ik moest eigenlijk een diploma halen, maar daar kwam niets van in huis. Dat is een grote teleurstelling geweest voor mijn vader. Hij wou niet dat zijn zoon met zijn handen werkte. Hij wou dat zijn zoon propere handen had. Hij wou dat ik minstens bediende werd. Maar ik had helemaal geen ambitie in die zin.(...) Toen ik in die commune verbleef, heb ik ongeveer twee jaar en half gewerkt in een instelling voor mentaal gehandicapte kinderen. Maar ik was daar veel te jong voor natuurlijk. Ik ben daar uiteindelijk buiten gegooid. Niet dat ik daar trots op ben hoor. Maar ik was daar niet klaar voor, niet genoeg levenservaring en niet genoeg aandacht voor een andere mens, voor een kind, en dan nog wel een karakterieel gestoord kind, terwijl ik op dat moment zelf karakterieel gestoord was, zal ik maar zeggen. En daarenboven, wij kwamen in een systeem terecht waar we helemaal niet achter stonden. Dat botste automatisch. Het was zo grootschalig. Het was een reus van een instelling. Maar ik ben niet zo, ik ben niet graag tussen een massa mensen. Ik ben veel liever met iemand alleen. Dan kunt ge mekaar iets zeggen, dan kunt ge naar mekaar luisteren. Ik was daar helemaal niet gelukkig.”*

Ook de daaropvolgende pogingen om aan een stabiele baan te geraken, draaiden uit op een fiasco. Herman had het vooral moeilijk om zich aan de cultuur en de werksfeer in grootschalige organisaties aan te passen. *“Ik heb ook nog een tijdje in een mediatheek gewerkt. Maar ik had daar ook een heel ander idee van. Mijn verwachtingen lagen helemaal anders. Ik was aan het zoeken zonder te weten*

waarnaar ik zocht. Ik besepte dat niet, maar ik voelde mij nergens thuis, nergens voelde ik mij op mijn plaats. Ik vond het zo vreemd: overal waar ik kwam zag ik mensen waarvan ik dacht: 'die mensen kunnen dat, waarom kan ik dat niet'? Ik kon me niet inpassen, omdat ik teveel naar mezelf gericht was."

Herman hield er nochtans van om te werken en creatief bezig te zijn. Als kind trok hij zich vaak terug op zijn kamer om te tekenen. Tijdens zijn werkloosheidsperiode besteedde hij veel tijd aan artisanale bezigheden. Op een gegeven ogenblik vernam hij dat er in een bepaalde academie een cursus voor meubelrestauratie startte. *"Toen ik dat vernam, ben ik daar naar toe gevlogen. Dat was voor mij echt een lichtje in de duisternis. Want ik moet zeggen, ik voelde mij eigenlijk niet zo gelukkig tijdens die periode van werkloosheid. Toch duurde het nog enkele jaren vooraleer ik me als zelfstandige heb gevestigd. Dat komt omdat ik zeer onzeker was aangaande mijn kunnen, door gans die achtergrond. Als ge de troep ziet vanwaar ik kom, dan kunt ge wel denken dat ik onzeker was. Maar mijn vrouw heeft een grote rol gespeeld om mij ertoe te brengen die stap toch te zetten. 'Doe het toch, wat hebt ge uiteindelijk te verliezen?' zei ze (...) Die overgang van werkloosheid naar werken als zelfstandige, dat was een enorme verandering. Dat was natuurlijk heel tof. Alles in gereedheid brengen, voorbereidingen treffen, dat was spannend hé. Het was heel prettig dat ik me terug kon inzetten, dat ik bezig was, dat ik ergens deel aan kon nemen."*

Omdat Herman zo'n grote problemen had om met andere mensen om te gaan en zich zo moeilijk kon aanpassen aan werken in grootschalige en complexe organisaties, lijkt zijn omscholing tot zelfstandig ambachtsman een ideale oplossing. Die gelukkige wending in zijn leven is gepaard gegaan met wat hij zelf omschrijft als een *"radicale verlegging van mijn normen- en waardensysteem"*. Uit zijn levensverhaal blijkt een rusteloos zoeken. Herman omschrijft zichzelf herhaaldelijk als onrijp, onvoldoende open op de wereld, onvoldoende evenwichtig, te zeer in zichzelf gekeerd. *"Ik ben nooit zo verstandelijk geweest. Bij mij vertrok alles altijd vanuit de emotie. Vroeger zette ik alle prikkels die binnenkwamen automatisch negatief om. Ik weet het eigenlijk niet zo goed ... maar in feite zocht ik gewoon naar liefde. Je kunt alles daartoe herleiden: wij zoeken naar gemeenschap, naar liefde. (...) Als kind had ik al veel vragen, maar mijn ouders konden daar geen antwoord op geven, omdat ze daar zelf geen antwoord op wisten. Ik ben daar altijd zeer teleurgesteld in geweest"*.

De rust en het evenwicht die Herman zo lang heeft gezocht, vindt hij nu in wat hij zelf zijn bekering tot het Christendom noemt. *"Ik ben in feite gans mijn leven op zoek geweest, maar ik ben mij nooit bewust geweest dat ik op zoek was naar God. (...) Ik heb nu een nieuw leven. Op een bepaald ogenblik ben ik tot geloof gekomen. Ik heb toen een enorme bevrijding meegemaakt, het gevoel van opgenomen te worden, het gevoel van nu mag er met mij gebeuren wat ge wilt. Ik ben voor eens en voor altijd beschermd. Nu hoef ik mij niet meer te wapenen, ik moet niet meer bang zijn om gezichtsverlies te lijden, ik moet niet meer bang zijn*

om zwak te zijn. Ik moet niet meer bang zijn om gewoon niks te doen, want ik heb eigenlijk niks meer te bewijzen.” Over zijn bekering spreekt Herman als betrof het een soort emotionele aardbeving met een kracht van 9 op de schaal van Richter. Uit het interview blijkt duidelijk dat zijn geloof het middelpunt van zijn leven is geworden. Zijn nieuwe ambachtelijke baan en zijn nieuwe geloof vergroeiën in zijn verhaal tot een eenheid. Beide geven hem het gevoel ergens bij te horen en schenken hem emotionele rust.

Herman deelt zijn geloof met een kleine gemeenschap. Hij gaat regelmatig naar *“kleine vergaderingen bij mensen thuis”*. Die kleine gemeenschap is nu de focus van zijn integratie. *“Ik denk niet meer in termen van maatschappelijke integratie. Als mensen hebben we elkaar nodig. We hebben ook de samenleving op de één of andere manier nodig, maar ik ben nu een ander mens in een nieuw leven en daarmee is ook mijn doel veranderd. Als ge het horizontaal bekijkt, heb ik hier nog heel weinig verantwoordelijkheid. Het is bijvoorbeeld niet, om u een voorbeeld te geven, mijn verantwoordelijkheid om in een ouderraad te zitten of om reclame te maken voor mijn zaak. Het is mijn verantwoordelijkheid niet om mij in te zetten voor concrete maatschappelijke acties. Als Christen hebt ge die verantwoordelijkheid niet meer. Maar als ge het verticaal bekijkt, dan heb ik hier wel een verantwoordelijkheid. Het is mijn verlangen om door mijn werk, waar ik in contact kom met de mensen, die mensen het evangelie te brengen, zo God het wil.”*

III.C.2. Positief denken

Gilbert was in '84 langdurig werkloos, maar heeft intussen een baan als informaticus, met een naar eigen zeggen zeer hoge werkzekerheid. Zijn houding of levensovertuiging speelt een belangrijke rol in zijn levensloop. Bij mensen als Stan en Zjef valt een vrij gelaten houding op. Zij beschrijven hun werkloosheid als iets waar ze absoluut geen vat op hebben. Stan verklaart zijn werkloosheid door zijn ongelukkige jeugd en gebruikt daarvoor een eerder therapeutisch vertoog. Zjef schrijft zijn ongeluk aan anderen toe en grijpt daarvoor geregeld naar een nogal ruw, populistisch taalgebruik. Gilbert daarentegen schetst zijn leven alsof het overwegend een aaneenschakeling van gekozen doelen en succesrijk doelgericht handelen is geweest. Hij beschrijft zichzelf als iemand die een bepaald doel kiest en dat dan zo goed mogelijk tracht te bereiken. De oplossing van de werkloosheid moet volgens hem niet van anderen komen (de regeringen, de ondernemingen, de werkgevers). De werkloze zelf moet een inspanning doen.

Toen Gilbert in 1982 zijn job als laaggeschoolde bouwvakker verloor, stelde hij zich tot doel in de informaticasector te gaan werken. Hij volgde daartoe avondonderwijs. Gilbert heeft altijd veel belang gehecht aan de mate van initiatief en creativiteit in zijn job. Daarom werkte hij in het begin van zijn loopbaan graag bij een kleine meubelmaker. *“Ik was creatief”* zegt Gilbert over die periode. *“Het*

waren meubels die werden in mekaar gestoken door vier mensen. Dat deed ik graag. Dat is creëren hè, iets waarvan je nadien zegt: 'dat meubel, ik heb dat toch ineen gestoken, ik heb dat toch afgewerkt'. Maar die kleine baas van dat bedrijf kon ons niet meer houden en heeft ons een 'preavis' gegeven. Dan heb ik hier in de streek werk gevonden in een groot bedrijf in de meubelindustrie met automatische machines. Maar daar hebben ze me aan een machine gezet. Ik ben na een tijd weggegaan. Je kunt stellen dat creativiteit in mijn werk wel het voornaamste is”.

Toen we hem in 1984 interviewden was hij werkloos en op zoek naar werk. Op de vraag wat dat werk hem moest bieden, antwoordde hij toen, op de gesloten vragenlijst, in de eerste plaats een kans om creatief te zijn en zich te ontplooiën. Zijn werkloosheid heeft toen meer dan drie jaar geduurd. In 1993 zal hij toegeven dat zijn positieve ingesteldheid hem toen parten heeft gespeeld omdat ze hem te veeleisend maakte. *“Wij zaten op een zeer laag inkomen. Geraakte de frigo kapot, dan was dat kapot. Geraakte het koffiezetapparaat kapot, wel dan deden we met de hand voort. Op zo'n situatie hebben wij dus gezeten. Zoals ik daarnet al zij, het is te veel om van te sterven, maar te weinig om van te leven. Ge moogt dan ook niet proberen om iets te gaan bijverdienen. Maar ergens duwen ze u in een richting dat ge een jobke zou aanvaarden om eruit te geraken. Maar als ze u daarbij pakken, dan hebt ge nog veel minder dan niks. Maar anderzijds was dit wel een stimulans voor mij om te zeggen 'ik moet hier uit die put'. Achteruit kon ik niet meer, ik kon enkel nog vooruit geraken”.* Toen zijn financiële reserves uitgeput waren, heeft hij zijn eisen gemilderd en een job als handlanger in een tabaksfabriek aanvaard. Zijn doel, zo stelt hij, was toen echter van daar snel hogerop te geraken. *“Ik ben daar zeer snel omhoog geklommen. Ik ben daar misschien een maand handlanger geweest, dan stond ik al mee aan de produktiemachine, en kort daarna stond ik aan de leiding van een operatorgroep”.* Het lijkt alsof Gilbert binnen een bepaalde sector steeds omhoog wil. Als dat mislukt begint hij in een andere sector van nul af aan. Op de vraag of hij nog ooit probeerde terug te keren naar de meubelmakerij, antwoordde hij *“Nee, ik heb nooit meer de behoefte gehad om in die sector te werken. Laat het ons zo stellen: ik heb al veel jobs gehad, ik ga nooit achteruit op hetzelfde type van werk. Van die meubelmakerij ben ik in het bouwbedrijf gekomen. Ik heb me daar opgewerkt, maar in de crisis van het bouwbedrijf heeft men mij mijn ontslag gegeven”.*

Gilbert is in al die overgangen slecht één keer langdurig werkloos geweest, maar zijn werkloosheid duurde toen ruim drie jaar. Van onzekerheid of twijfel was toen volgens Gilbert echter geen sprake. *“Onzekerheid, nee. Ik mag gerust zeggen dat we nooit niet onzeker zijn. Dat sluit niet uit dat we onszelf (hij spreekt over zichzelf en zijn echtgenote tijdens de lange periode van werkloosheid) soms de vraag stelden: 'hoe gaan we het nu doen?'. Maar ik denk dat we allebei toch een zekere vorm van zelfvertrouwen hebben, toekomstgericht... Anders was ik toch ook niet aan avondonderwijs voor vier jaar begonnen”.* Met zijn diploma informatica

probeert Gilbert het dan als zelfstandige verkoper van computers en bijbehorend materiaal. Dat mislukt evenwel. *“Ik ben dan terug, om ergens binnen te geraken, op mijn huidige werkplaats beginnen werken, maar als magazijnier. En na een maand zat ik op de informatica-afdeling. En daar zit ik nu nog. Nu doe ik operatorwerk, plus, als ik dat zo mag uitdrukken, eerste hulp bij ongevallen (lacht). Als er in één van de filialen problemen zijn, op software niveau, hetzij op hardware niveau, dan ben ik de persoon die daar het eerst naartoe gaat om te kijken of ik dat kan oplossen”.*

Doorheen gans het interview gaf Gilbert de indruk te geloven dat hij zijn leven volkomen in de hand heeft. Alles is een kwestie van willen en die overtuiging blijkt verankerd in een welbepaalde opvatting over hoe de werkelijkheid in elkaar zit. *“Ja, we doen nogal veel aan zelfstudie. Het zijn allemaal wetenschappelijke studies. Vooral veel geschiedenis en ... hoe zal ik het noemen ... mensenkennis. Men groepeerd dat in het algemeen bij paranormale boeken, maar het zijn voor mij geen paranormale boeken, want ze brengen altijd de idee van de menselijke geest naar voor... Zoals boeken over positief denken...New Age, ja, je kan het misschien beter daar bij klasseren dan bij het paranormale... Ik denk dat wijzelf het goede bewijs zijn dat je alles in eigen handen kunt nemen. Alleszins dat je alles in die richting kunt duwen dat het positief wordt. We zijn vaak in financiële situaties terechtgekomen waarin anderen zouden denken om zelfmoord te plegen. En telkens zijn we daar terug uitgeraakt. En ik denk dat we dat ook zullen blijven doen...Nu houden we ons bezig met meditatie, maar vroeger niet. Vroeger zette ik meer algemeen ergens mijn zin op, en vloog ik er op af. Vroeger had ik een vriend die werkte in de informaticasector, die redelijk welstellend was. Dus, dacht ik, als ik in die richting kan geraken, kan ik mijn familie er terug bovenop brengen. Ik ben eerst bij de werkloosheid gaan aankloppen voor een cursus informatica, maar dat werd mij doodeenvoudig geweigerd omdat ik geen beroep had dat met kantoor te maken had. Dat vond ik eigenlijk crimineel. Ik moest een andere job vinden in het bouwbedrijf, ik kon plakker, loodgieter of metsers worden. Maar dat was volgens mij zo zot als maar kan zijn, omdat die sector toen heel slecht draaide. Ik wou dus informatica, en volgens mij kon ik dat, volgens hun niet. Ik heb het bewijs geleverd dat ik het kon. Het is voor mij dus, als ge u een doel stelt, dat doel goed voor ogen houden, en daarop afgaan. Dat was vroeger mijn techniek. Nu is het meer een techniek om overtuigd te blijven”.*

Volgens Gilbert kan niets aan het toeval worden toegeschreven en is niets zinloos, maar heeft alles een betekenis en een zin. Op die manier blikt hij ook terug op zijn werkloosheid. Deze heeft hem onder meer geleerd zijn mening over werklozen te nuanceren en begrip voor hen op te brengen. Zij heeft hem ook geleerd niet van meetaf aan een te hoog gegrepen doel te willen bereiken, maar langzaam aan een nieuwe loopbaan te bouwen. De werkloosheid is volgens hem dus zeer zinvol geweest. Zij heeft hem er uiteindelijk toe gebracht een oninteressante job te aanvaarden om zo verder omhoog te klimmen tot zijn huidige positie.

Zelfverwezenlijking als een onophoudbaar transformatieproces dat plaatsgrijpt in een wereld zonder toeval, ook dat is een centraal thema van het New Age-geloof. De boekenkast van Gilbert en zijn echtgenote zit vol met boeken over reïncarnatie, bijna-dood-ervaringen, astrologie, handoplegging, creatief visualiseren... Ze beweren dat ze die boeken gebruiken op een uitermate eclecticische wijze: uit elk boek die zaken pikken die hen interesseren of waarvan ze vinden dat ze nuttig kunnen zijn voor hun dagelijks leven. *“Laat iedereen geloven wat hij of zij wil”* is hun motto, *“men gelooft uiteindelijk in datgene dat het best bij de persoonlijk ontwikkeling aansluit”*. Ze zijn beiden katholiek opgevoed en daar ligt volgens hen de basis van hun interesse voor religieuze materies. Gilbert heeft zich een tijd bezig gehouden met een vergelijking van de 4 evangeliën, maar zag op een gegeven ogenblik *“het katholicisme niet meer zitten”*. Van daaruit heeft hij de stap gezet naar een ander geloof. Hoewel Gilbert zelf zijn nieuwe geloof als eclecticisch omschrijft, is zijn levensverhaal volkomen georganiseerd rond de centrale stellingen ervan. Het is niet uitgesloten dat het positieve denken en de afwezigheid van toeval, Gilbert niet alleen het schema aanreiken waarmee hij, achteraf, zijn levensloop kan ordenen en zingeven, maar dat deze hem tevens de wilskracht hebben gegeven om zich aan de werkloosheid te onttrekken. Zijn geloof is in elk geval een zeer radicale manier om te ontsnappen aan wat het belangrijkste effect van langdurige werkloosheid op de houdingen en de gevoelens blijkt te zijn: pessimisme en het gevoel het eigen leven niet meer in handen te hebben.

**DEEL TWEE : DE BLIJVENDE
GEVOLGEN VAN WERKLOOSHEID**

HOOFDSTUK IV: HOUDINGEN EN LEVENSWIJZE NA HERTEWERKSTELLING

VI.A. Inleiding

In de meeste studies naar de effecten van werkloosheid staan de negatieve gevolgen centraal. Uit weinig onderzoek komt werkloosheid naar voor als een opwindende, verrijkende of positieve ervaring. Meestal wordt ook verondersteld dat de hertewerkstelling van werklozen de beste remedie is om die negatieve gevolgen van werkloosheid weg te werken. Deze manier van redeneren roept op zijn minst vragen op die tot hiertoe nauwelijks aan bod kwamen in het werklozenonderzoek. Zo kunnen we ons afvragen of de psychosociale toestand na hertewerkstelling volledig wordt hersteld tot op het niveau van vóór de werkloosheid? Of negatiever geformuleerd: zijn er effecten of gevolgen van werkloosheid die blijven voortduren ook na hertewerkstelling? De vraag naar mogelijke blijvende effecten van een werkloosheidservaring lijkt ons niet onbelangrijk in een samenleving waarin een groot deel van de bevolking tussen afstuderen en pensioenleeftijd één of meerdere keren met werkloosheid wordt geconfronteerd. In dit hoofdstuk wordt deze problematiek nader onderzocht.

Een aantal onderzoeken bij ex-werklozen wijzen inderdaad uit dat de vroegere werkloosheidservaring op zijn minst in sommige gevallen aanleiding geeft tot blijvende gevolgen (zie Fineman, 1987). Zo constateerde Shamir (1985) enkel een gevoelige verbetering van het algemeen psychologisch welbevinden bij ex-werklozen die een job vonden die gelijkwaardig was aan hun vroeger werk. Ook Fineman (1983) vond in zijn steekproef van managers en professionals respondenten die niet gelukkig waren met hun nieuwe job en die meer gestresseerd waren en een lagere zelfwaardering hadden dan tijdens hun werkloosheid. Ongeveer de helft van Finemans respondenten hadden het gevoel dat ze voor hun verdere leven door de werkloosheid gestigmatiseerd waren, ongeacht de kwaliteit van hun nieuwe job. Ze bleven zitten met een gevoel gefaald te hebben in hun vorige job en hadden blijvende twijfels over hun mogelijkheden. Andere ex-werklozen uit Fineman's onderzoek stelden dat ze zich niet meer volledig konden engageren in hun nieuwe job of voor de organisatie waarvoor ze werkten. Hyman (1979) concludeerde uit de resultaten van opinie-onderzoek in de Verenigde Staten dat een werkloosheidservaring niet vergeten wordt en kan leiden tot een misantropische visie op de samenleving en een pessimistische kijk op het leven. Uit interviews met arbeiders in 1958 en 1960 leidde hij af dat diegenen die in 1960 tewerkgesteld en in 1958 werkloos waren, pessimistischer waren dan diegenen die in 1960 werkloos en in 1958 tewerkgesteld waren. Deze beide

groepen waren echter pessimistischer dan diegenen die op beide meetpunten tewerkgesteld waren (Hyman, 1979: 290-293).

Pelleriaux (1992) vergeleek in een representatieve steekproef voor Vlaanderen tewerkgestelde mannen die nooit werkloos zijn geweest met tewerkgestelde mannen die maximaal 6 maanden werkloos waren en tewerkgestelde mannen die langer dan 6 maanden werkloos waren. Hij vond onder meer dat tewerkgestelden die lang werkloos waren geweest minder traditioneel stemmen en in grotere mate blanco of ongeldig stemmen. Hij stelde ook vast dat de ex-werklozen in het algemeen onverschilliger staan tegenover geloofszaken. Ze blijken ook een minder regelmatig of gestructureerd leven te leiden en meer bekommerd te zijn over hun toekomst.

In de werkloosheidsliteratuur vonden we geen theoretische kaders om de blijvende effecten van werkloosheid te duiden. Ook met betrekking tot de simultane effecten van werkloosheid (de gevolgen van werkloosheid die zich manifesteren tijdens de werkloosheid zelf), die beter bestudeerd zijn, is er over het algemeen weinig theorievorming. Toch is er één theoretische benadering die de werkloosheidsliteratuur domineert. In de volgende paragraaf geven we de basisideeën van deze benadering beknopt weer. We zullen het kader dat zij aanreikt gebruiken om de simultane en blijvende effecten van werkloosheid bij onze respondenten in kaart te brengen. Het lijkt ons evident om de blijvende effecten te bestuderen in het licht van de simultane effecten, dat zijn de gevolgen van werkloosheid die aan het licht komen terwijl men werkloos is. De vraag of hertewerkstelling de (negatieve) gevolgen van werkloosheid geneest - of omgekeerd, blijvende littekens nalaat - is slechts relevant indien werkloosheid een ervaring is die wonden slaat. Toch mogen we ook de mogelijkheid niet uitsluiten dat bepaalde effecten van werkloosheid pas manifest worden na hertewerkstelling. Een aantal van de hierboven vermelde onderzoeksresultaten van Fineman (1983) en Hyman (1979) wijzen trouwens in die richting.

IV.B. Het Latente Deprivatie Model van Marie Jahoda

Marie Jahoda is één van de weinigen die geprobeerd heeft de werkloosheidsstudies uit de jaren '30 en '70 te systematiseren in een theoretisch kader. Ze was zelf mede-auteur van de invloedrijke Marienthal-studie uit de jaren '30 en is sinds de jaren '70 één van de meest gerespecteerde auteurs over de gevolgen van werkloosheid. Het model dat ze ontwikkelde om de gevolgen van werkloosheid in kaart te brengen inspireerde een groot deel van de werkloosheidsstudies. Haworth (1986) gaf het een naam, het 'Latente Deprivatie Model'.

De centrale idee van dit model is dat institutionele of bezoldigde arbeid een aantal essentiële functies vervult in het leven van individuen. Arbeid is bovendien de

enige instelling in onze geïndustrialiseerde samenlevingen die het geheel van deze functies samen vervult (zie o.a. Jahoda, 1979, 1981, 1982). Jahoda maakt hierbij een onderscheid tussen de manifeste en latente functies van het werk. De manifeste functies van arbeid zijn bewust gewild. Zij vormen de reden waarom men arbeid verricht. Deze functies van arbeid (bezoldiging en andere materiële voordelen) worden als een normaal onderdeel van het arbeidsproces beschouwd. In die zin is een rechtvaardige bezoldiging geen directe aanleiding tot arbeidsvreugde. De latente functies zijn niet bewust gewild en worden niet als een essentieel onderdeel van het arbeidsproces gepercipieerd. Ze komen vooral tot uiting wanneer ze niet langer vervuld worden. Bij werklozen blijkt hoe belangrijk deze functies zijn, niet alleen in het arbeidsproces zelf - waar ze verantwoordelijk zijn voor de positieve motivaties - maar voor de totale gedragsoriëntatie van individuen. Jahoda onderscheidt vijf latente functies van bezoldigde arbeid:

1. arbeid structureert de tijd van individuen;
2. arbeid is een belangrijke bron van sociale contacten en sociale ervaringen;
3. arbeid verbindt een individu met doeleinden die zijn of haar persoonlijke preferenties overstijgen;
4. arbeid levert status en identiteit en draagt op die manier bij tot de definitie van iemands positie in de samenleving;
5. arbeid dwingt tot activiteit en biedt kansen om handelingen te stellen met zichtbare consequenties en tot het ontwikkelen en uitdrukken van competenties en vaardigheden.

Die vijf latente functies zijn een gevolg van de sociale aard van arbeid. Arbeid verrichten betekent in de eerste plaats dat men de private sfeer verlaat en zich oriënteert op het publieke. Men zet zich in voor collectieve doeleinden en richt zijn handelingen op dat van anderen (functie 3). Heel extreem gebeurt dat via bandwerk, in andere gevallen gaat men samenwerken, rekening houden met de wensen van de consumenten of andere actoren op de markt. Het verlaten van de private sfeer en het zich inschakelen in een collectief gebeuren, leidt tot sociale contacten en sociale ervaringen (functie 2). De coördinatie met anderen die vereist wordt in het werk, brengt meestal mee dat men zijn werk doet in min of meer afgebakende tijdsbestekken. Bovendien worden in de meeste gevallen ook engagementen genomen in de tijd (deadlines, afspraken, de duur van een arbeidscontract, ...). Op die manier biedt arbeid een tijdsstructuur, niet alleen voor de arbeidsactiviteiten zelf, maar ook voor de activiteiten buiten het werk (functie 1). De tijdsstructuur van de werkende bevolking bepaalt bovendien in grote mate de collectieve tijdsstructuur van een samenleving (openingsuren, uitzenduren van radio en TV, week/weekend contrast, vakantieperiodes, ...).

Het sociale belang van arbeid komt ook tot uiting in de morele waarde die aan werken wordt toegekend. Iemand die niet werkt, of zijn werk niet goed verricht,

geniet een kwalijke reputatie. Iemand die zijn werk goed doet of functies vervult die maatschappelijk belangrijk worden geacht, wordt beloond met aanzien en status (functie 4). De identiteit en de status van de beroepsrol zijn heel belangrijk in het sociaal verkeer, ook buiten de sfeer van het werk. Daarom biedt het verrichten van arbeid ook de mogelijkheid vaardigheden te ontwikkelen en uit te drukken die maatschappelijk belangrijk worden geacht (functie 5).

Samengevat kunnen we stellen dat bezoldigde arbeid, in de visie van Jahoda, een essentiële (latente) functie vervult in het verbinden van individuen met collectiviteiten. De sociale context van het werk brengt individuen ertoe hun handelen (ook buiten het werk) sociaal te oriënteren. Volgens Jahoda is de gestructureerde context van institutionele arbeid de enige sociale context in onze samenleving die deze functie kan vervullen (Jahoda, 1982: 36). Omdat werklozen niet langer participeren aan dit collectief proces, zouden ze het contact met collectieve verbanden verliezen. Dit zou zich onder meer uiten in een verminderde belangstelling voor collectieve activiteiten, een afname van het gevoel van verbondenheid en een verminderde identificatie met collectieve waarden. De werkloze zou zich - ook als gevolg van het statusverlies en de daarmee gepaard gaande schaamtegevoelens - terugtrekken uit het maatschappelijke leven.

Heel wat onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid is geïnspireerd door dat 'Latente Deprivatie Model'. Vele onderzoeksbevindingen bevestigen dan ook geheel of gedeeltelijk dat werkloosheid leidt tot aftakeling van de tijdsstructuur (Jahoda et. al., 1972; De Valck, 1980; Vettenburg, Walgrave, Van Kerckvoorde, 1983; Nievaard, 1977, Warr, 1983; Fröhlich, 1983), een afname van sociale contacten en deelname aan publieke activiteiten (verenigingsleven en cultuurparticipatie) (Zawadski & Lazarsfeld, 1935; Jahoda et. al., 1972; Hamaker, 1972; Houben, 1972; Wacker, 1976; De Valck, 1980; O'Brein & Kabanoff, 1979; Vettenburg, Walgrave, Van Kerckvoorde, 1983; Knulst, 1978; Van Büchem, 1977), aliënantie, anomie en gevoelens van zinloosheid (Van Büchem, 1977; de Goede, 1980), status- en identiteitsverlies (Ginzberg, 1943; De Valck, 1980; Hayes & Nutman, 1981; Van Büchem, 1977) en een afname van de activiteitsgraad (Van Büchem, 1977; Knulst, 1977; Nievaard, 1977)³².

Andere onderzoeken nuanceren die bevindingen. Bakke (1933), Zawadski & Lazarsfeld (1935), Knulst (1978), Rosseel (1982) en Van Loon et. al. (1982) bv. nuanceren de stelling dat werkloosheid tot tijdsdestructuratie leidt. De stelling van de sociale isolatie wordt onder meer genuanceerd door Nievaard (1977) en Tazelaars & Sprengers (1984). Gaskell & Smith (1981), Gurney (1980) en Hartley (1980) vonden geen significante verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen in de scores voor zelfwaardering.

³² Voor een vollediger overzicht en een uitgebreidere bespreking, zie Elchardus et. al. (1984).

Hoewel de meerderheid van de werkloosheidsstudies de stellingen van Jahoda bevestigen is er ook methodologische kritiek geleverd op vele van die studies. De voornaamste kritiek betreft het vaak ontbreken van een controlegroep van tewerkgestelden en het gebrek aan longitudinaal onderzoek. Bij gebrek aan een controlegroep is het uiteraard moeilijk om de effecten van werkloosheid in kaart te brengen. Men gaat er dan immers gewoon van uit dat bezoldigde arbeid alle opgesomde latente functies vervult en dat dit geldt voor alle tewerkgestelden. Het gebrek aan longitudinaal onderzoek maakt het moeilijk om uit te maken of de gevonden effecten van werkloosheid voortvloeien uit de werkloosheidssituatie zelf of daarentegen een gevolg zijn van een selectiviteit die speelt bij ontslag. Vaak wordt immers gesuggereerd dat mensen met bepaalde kenmerken (chronische psychische moeilijkheden, weinig contactvaardig, passieve en fatalistische levenshouding, ...) een groter risico hebben om werkloos te worden dan anderen (zie o.a. Warr, 1982). Onze bevindingen in hoofdstukken II en III zijn consistent met deze stelling.

Het Latente Deprivatie Model is een geschikt conceptueel kader om de simultane effecten van werkloosheid in kaart te brengen en te interpreteren. Deze benadering gaat echter niet impliciet in op mogelijke blijvende effecten van werkloosheid. Wat dat betreft is er een conceptuele leemte in het werkloosheidsonderzoek. Toch menen we over een aantal argumenten te beschikken om te stellen dat het Latente Deprivatie Model vrij optimistisch is met betrekking tot de blijvende gevolgen van werkloosheid. Elders hebben we uitvoeriger geargumenteed dat aan dit dominante paradigma in de werkloosheidsliteratuur een vrij mechanisch mensbeeld ten grondslag ligt (zie Glorieux, 1992). De gevolgen van werkloosheid worden geïnterpreteerd vanuit een structurele verandering in het leven van individuen, nl. het wegvallen van een activiteit die een aantal latente functies vervult. Volgens het voorgestelde model reageren actoren eerder passief op deze ingrijpende verandering. Ze zijn afgesneden van een aantal essentiële functies, en dat laat zich voelen. Ingrijpende attitude-veranderingen of verandering op het vlak van de zingeving komen echter niet ter sprake in het Latente Deprivatie Model. In die zin kunnen we veronderstellen dat na hertewerkstelling, nadat de latente functies van werk opnieuw vervuld worden, de ex-werkloze vrij vlug terugkeert naar zijn vroegere opvattingen en levenswijze. De analogie van de latente functies van arbeid met de manifeste functies van arbeid is treffend. Net zoals het inkomensverlies als gevolg van werkloosheid gevolgen heeft voor de levensstijl en de verwachtingen, leidt de deprivatie van de latente functies ook tot dergelijke aanpassingen. Eens het inkomen terug hersteld wordt op het vroegere niveau kan de ex-werkloze zijn levensstijl hernemen, zonder dat de periode van schaarste langdurige sporen nalaat. Hetzelfde zou gebeuren indien de latente functies van het werk opnieuw vervuld worden. In dit geval zou de ervaring van werkloosheid het individu niet ingrijpend veranderd hebben. Hieronder gaan we na of deze stelling klopt.

IV.C. Simultane en blijvende effecten van werkloosheid: enkele methodologische opmerkingen

Op basis van de data uit 1984 kunnen we de simultane effecten van werkloosheid in kaart brengen. Toen was immers een substantieel deel van onze onderzoeksgroep werkloos. De data van 1993 bij dezelfde groep van individuen, maar nu voor het overgrote deel tewerkgesteld, laten ons toe na te gaan in welke mate de gevonden effecten uit 1984 blijven doorwerken na hertewerkstelling. Het is natuurlijk ook mogelijk dat bepaalde effecten van werkloosheid pas aan de oppervlakte komen na hertewerkstelling, zonder dat ze zichtbaar waren tijdens de werkloosheid. Ook met die mogelijkheid zullen we rekening houden.

Vermits de simultane gevolgen van werkloosheid bij onze onderzoeksgroep elders al uitvoerig gerapporteerd werden,³³ kunnen we ons hier beperken tot een kort overzicht. Wat de hier gerapporteerde analyses betreft, werd wel een belangrijke nuance aangebracht in vergelijking met vorige analyses. Vermits we nu over gegevens beschikken over hoe onze onderzoeksgroep geëvolueerd is sinds 1984, kunnen we onze onderzoeksgroepen strikter afbakenen. We beperken onze analyses in dit hoofdstuk tot die respondenten die op het tijdstip van het interview in 1993 al minstens sedert één jaar ononderbroken aan het werk zijn. Deze selectie heeft het nadeel dat onze onderzoeksgroep iets kleiner wordt. We verliezen uiteraard de 29 respondenten uit 1984 die niet meer participeerden aan het onderzoek van 1993, maar ook nog eens 32 respondenten die op het tijdstip van het interview van 1993 minder dan één jaar of helemaal niet aan het werk waren. Deze selectie is echter noodzakelijk indien we willen nagaan of werkloosheid blijvende gevolgen heeft na herintrede op de arbeidsmarkt. Als dat het geval is, moeten deze nog zichtbaar zijn, ook na minstens 1 jaar ononderbroken tewerkstelling. In onze analyse van de blijvende gevolgen delen we de respondenten in op basis van de totale duur van werkloosheid die ze in de loop der jaren hebben meegemaakt. We onderscheiden daarbij twee groepen: diegenen die in het totaal minder dan 12 maand werkloosheidservaring achter de rug hebben en diegenen met 12 maand of meer werkloosheidservaring. Voor de analyse van de simultane effecten op de gegevens van 1984 gebruiken we verder dezelfde indeling in vier groepen die werd ingevoerd in het eerste hoofdstuk. Toch is ook hier de selectie van alleen die respondenten die in 1993 minstens een jaar ononderbroken aan het werk zijn, niet onbelangrijk. Het betekent dat we in onze analyses van de data van 1984 geen rekening houden met die respondenten die 9 jaar later nog steeds geconfronteerd zijn met werkloosheid. Dat zijn precies de personen waarvan we kunnen verwachten dat ze bepaalde kenmerken hebben die

³³ zie Elchardus, Enhus, Glorieux & Van Rossem, 1984, Enhus, Glorieux & Van Rossem, 1985, 1986, 1987, Elchardus & Van Rossem, 1987, Elchardus & Glorieux, 1987, 1988, 1989, 1991, Glorieux, 1990, 1994, Pelleriaux, 1992

hen als het ware voorbestemmen tot werkloosheid (zie hoofdstuk II). Het is die groep waarvan vaak niet duidelijk is of bepaalde attitudes of gedragingen een gevolg dan wel de oorzaak zijn van hun werkloosheid. Het uitsluiten van de 32 personen die in 1993 het laatste jaar niet permanent aan het werk waren, maakt de analyse naar effecten van werkloosheid strenger, maar anderzijds biedt het ons een meer solide basis om over 'gevolgen' van werkloosheid te spreken³⁴. Als we in dit hoofdstuk spreken van 'werklozen' bedoelen we de respondenten die in 1984 werkloos waren, maar in 1993, op het ogenblik van het onderzoek, als minstens één jaar tewerkgesteld waren.

De onderzoeksgroepen die we hanteren in onze analyses worden schematisch weergegeven in onderstaande figuur.

145 respondenten die in 1993 minstens 1 jaar ononderbroken tewerkgesteld waren	
Simultane effecten (data 1984)	Blijvende effecten (data 1993)
39 tewerkgestelden met minder dan 6 maand werkloosheidservaring	57 tewerkgestelden met minder dan 1 jaar werkloosheidservaring
43 tewerkgestelden met 6 maand of meer werkloosheidservaring	88 tewerkgestelden met minstens 1 jaar werkloosheidservaring
34 kortstondig (< 1 jaar) werklozen	
29 langdurig (>= 1 jaar) werklozen	

Voor een groot aantal variabelen, die kunnen gelden als indicatoren van de verschillende functies van het Latente Deprivatie Model, zijn we nagegaan of er systematische verschillen zijn tussen de vier groepen uit 1984 en de twee groepen uit 1993. De eerste soort verschillen wijst op het mogelijke bestaan van 'gevolgen van de werkloosheid', de tweede soort verschillen wijst op het mogelijke bestaan van 'blijvende effecten'. Indien er verschillen tussen de onderzoeksgroepen werden vastgesteld, werden die verder gecontroleerd voor de sociaal-economische achtergrond van de respondenten (SES-variabele). Indien er dan nog significante

³⁴ In hoofdstuk II worden ook een aantal simultane effecten van de werkloosheid gerapporteerd. In deze analyse werd de selectie van personen die in 1993 minstens één jaar aan het werk zijn, niet doorgevoerd. De analyses die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd, wijken dan ook hier en daar af van de resultaten die in hoofdstuk II worden voorgesteld. Dit is in grote mate toe te schrijven aan het effect van allerlei achtergrondvariabelen op de kansen om werkloos te worden. In dit hoofdstuk proberen we onze analyses voor deze effecten te zuiveren door een specifieke groep van respondenten - de zogenaamde 'onderlaag' die blijvend met werkloosheid wordt geconfronteerd - uit de analyse te sluiten.

verschillen overblijven³⁵, hebben we wel een vrij solide basis om over gevolgen van werkloosheid te spreken. Tenzij anders vermeld, bespreken we hieronder enkel de verschillen die significant zijn na controle voor SES. Wanneer we cijfers vermelden (percentages of scores op bepaalde schalen) zijn het wel de gemakkelijker te interpreteren brutocijfers (dus zonder rekening te houden met controle-variabelen).

Indien we blijvende effecten van werkloosheid vonden, hebben we, waar mogelijk, een bijkomende controle uitgevoerd. De mogelijkheid bestaat immers dat de verschillen die we vinden tussen respondenten met een substantiële werkloosheidservaring en diegenen die nauwelijks met werkloosheid werden geconfronteerd, niet zozeer te duiden zijn als een gevolg van de werkloosheidservaring, maar als een verschil dat verklaart waarom de enen voor langere tijd werkloos zijn geweest en de anderen niet. Het is bv. mogelijk dat de bevinding dat personen met een langere werkloosheidservaring in het algemeen onzekerder zijn over hun toekomst, niet als een gevolg van de werkloosheidservaring moet beschouwd worden, maar als een mogelijke oorzaak voor de relatief langdurige werkloosheid. Om meer zekerheid te hebben of het wel degelijk over blijvende gevolgen van de werkloosheidservaring gaat, hebben we de gevonden blijvende effecten (waar mogelijk) gecontroleerd voor dezelfde variabele in 1984.

Onze bespreking van de simultane en de blijvende effecten van werkloosheid werd zoveel mogelijk geordend volgens de latente functies die het Latente Deprivatie Model onderscheidt. Deze analyse is gedetailleerd. Wie geen belangstelling heeft in dit detail kan deel IV.D. overslaan en de tekst terug opnemen bij paragraaf IV.E..

IV.D. Analyse van de simultane en blijvende effecten van de werkloosheid

IV.D.1. Het structureren van de tijd

IV.D.1.a. Tijdsstructuren en tijdsbesteding

Zoals voorspeld door het Latente Deprivatie Model, vonden we inderdaad aanwijzingen dat werklozen het moeilijk hebben hun tijd te structureren en zinvol in te vullen. Zo is er duidelijk sprake van een vervaging van het week-weekend contrast bij werklozen. Werklozen zijn in veel mindere mate dan tewerkgestelden

³⁵ Gezien de beperkte omvang van onze onderzoeksgroepen hanteren we een significantie-drempel van 90% ($p < .10$).

- en kortstondig werklozen nog minder dan langdurig werklozen - blij als het vrijdag is en het weekend begint. Gevraagd naar hun voorkeurdag antwoorden ze in mindere mate dan de tewerkgestelden een dag in het weekend. Kortstondig werklozen zijn onregelmatiger in het uur van opstaan, terwijl de drie andere onderzoeksgroepen op dit punt nauwelijks van elkaar verschillen. We vinden evenwel geen verschillen tussen de vier groepen voor andere indicatoren van regelmaat: de regelmaat van het middageten, het avondeten en het slapengaan. Dat werklozen het evenwel moeilijk hebben om hun tijd op een zinvolle manier in te vullen blijkt ook uit het feit dat 17% van de kortstondig werklozen en ongeveer 25% van de langdurig werklozen aangeeft dat ze zich altijd of vaak vervelen. Bij de twee categorieën tewerkgestelden is dit minder dan 5%. Bijna 40% van de kortstondige werklozen en bijna de helft van de langdurig werklozen is niet tevreden met de manier waarop ze hun tijd besteden. Bij de tewerkgestelden is nog geen 10% ontevreden over hun tijdsbesteding. Ruim 25% van de twee categorieën werklozen vindt dat ze hun tijd niet nuttig besteden, terwijl minder dan 5% van de tewerkgestelden dit antwoord geeft. Een samenvattende factorscore van deze drie indicatoren (verveling, tevredenheid met de tijdsbesteding en het nuttig doorbrengen van de tijd) geeft duidelijk aan dat langdurig werklozen in grotere mate dan kortstondig werklozen klagen over de manier waarop ze hun tijd besteden. Het grootste verschil vinden we echter tussen beide categorieën werklozen en de tewerkgestelden. Het probleem van werklozen om de tijd zinvol te besteden kan ook blijken uit het feit dat werklozen veel meer televisie kijken dan tewerkgestelden. Ongeveer 20% van de werklozen kijkt gemiddeld meer dan 4 uur T.V. per dag, bij de tewerkgestelden is dit slechts voor ongeveer 5% van de respondenten het geval. We vonden geen significante verschillen tussen onze vier groepen voor een aantal indicatoren die betrekking hebben op het ervaren van tijdsnood. We vonden ook geen duidelijke verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen voor een aantal indicatoren voor temporele rigiditeit (de neiging om stipt te zijn en afspraken strikt na te leven).

Tabel 4.1 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op het structureren van de tijd en de tijdsbesteding

	Simultaan	Blijvend
Week/weekend contrast	WL < TW	geen
Voorkeurdag in het weekend	WL < TW	geen
Regelmaat opstaan	KWL < TW & LWL	geen
Regelmaat middagmaal	geen	geen
Regelmaat avondmaal	geen	geen
Regelmaat slapengaan	geen	geen
Verveling	TW < KWL < LWL	geen
Tevredenheid tijdsbesteding	TW < KWL < LWL	geen
Nuttigheid tijdsbesteding	TW < WL	geen
Samenvattende maat (vervel./tevred./nut)	TW < KWL < LWL	geen
T.V.-kijken	TW < WL	geen
Ervaren tijdsnood	geen	geen
Temporele rigiditeit	TW+6m >	geen

Legende

WL	Werklozen (1984)	TW+6m	Tewerkgestelden (1984) met 6 maand of meer werkloosheidservaring
TW	Tewerkgestelden (1984)	TW-6m	Tewerkgestelden (1984) met minder dan 6 maand werkloosheidservaring
KWL	Kortstondig werklozen (1984)	SWL	Tewerkgestelden (1993) met minstens 1 jaar werkloosheidservaring
LWL	Langdurig werklozen (1984)	<	minder dan
>	meer dan		

Al de problemen die werklozen hebben om hun tijd te structureren en zinvol in te vullen, blijken echter volledig te verdwijnen na hertewerkstelling. De respondenten met een substantiële werkloosheidservaring zijn even regelmatig als de respondenten die in hun carrière slechts een korte periode werkloos zijn geweest. De vervaging van het week/weekend contrast lost na hertewerkstelling volledig op. De problemen met betrekking tot verveling, de mate waarin men vindt dat men zijn tijd onnuttig besteedt en de algemene ontevredenheid met de tijdsbesteding verdwijnen eveneens na hertewerkstelling. Hetzelfde gebeurt met het buitenmatig veel televisie kijken.

In het algemeen kunnen we dus stellen dat werkloosheid wel degelijk aanleiding geeft tot een aantal problemen op het vlak van tijdsstructurering en tijdsbesteding, doch dat die problemen volledig verdwijnen na hertewerkstelling.

IV.D.1.b. Toekomstperspectieven

Een ander aspect van tijdsstructurering heeft betrekking op de houding ten opzichte van de toekomst. We hebben onze respondenten in 1984 een hele reeks vragen voorgelegd in verband met hun toekomstbeeld. We peilden onder meer naar hun houding tegenover de toekomst (pessimistisch/optimistisch), de precisie van hun toekomstbeeld, hoe ze de evolutie van hun eigen economische toestand (koopkracht) en die van hun kinderen inschatten en hoe ze de economische toestand van het land en de omvang van de werkloosheid zien evolueren. Voor geen enkele van deze variabelen vonden we een significant verschil tussen werklozen en tewerkgestelden in 1984. We vonden wel een significant verschil tussen beide groepen voor een samengestelde maat die peilt naar de 'hier-en-nu-oriëntatie' (met items als 'het is het beste van de ene dag op de andere te leven en de toekomst te laten voor wat het is' en 'ik denk niet te veel aan wat zal gebeuren of aan wat gebeurd is, alleen aan wat nu gebeurt'). Vooral langdurig werklozen kenmerken zich door een sterkere hier-en-nu-oriëntatie, al scoren ook de kortstondig werklozen wat dat betreft hoger dan beide categorieën tewerkgestelden. De toegenomen hier-en-nu-houding bij werklozen blijkt echter een puur simultaan effect van werkloosheid te zijn. Na hertewerkstelling vinden we in 1993 geen verschil meer tussen tewerkgestelden die 1 jaar of langer werkloos waren en zij die minder dan een jaar werkloos waren.

Op het eerste zicht lijkt van blijvende effecten op het vlak van houdingen tegenover de toekomst geen sprake te zijn. Het enige simultane effect dat we vonden (de hier-en-nu-oriëntatie) verdwijnt na hertewerkstelling. En toch vinden we in 1993 een aantal verschillen in de houding tegenover de toekomst tussen de tewerkgestelden met een substantiële werkloosheidservaring en diegenen die nauwelijks met werkloosheid werden geconfronteerd. Zo stellen we vast dat de ex-werklozen de evolutie van hun koopkracht pessimistischer inschatten dan zij die niet of nauwelijks werkloos waren³⁶. Ruim de helft van de respondenten met werkloosheidservaring (51 %) gaat ervan uit dat zijn persoonlijke koopkracht in de toekomst zal dalen, bij de groep zonder substantiële werkloosheidservaring geldt dit slechts voor 25 % van de respondenten. Iets gelijkaardigs vinden we voor de precisie van het toekomstbeeld. Respondenten met een uitgebreide

³⁶ Dit is trouwens consistent met de vaststelling uit 1984 dat de tewerkgestelden die vroeger meer dan 6 maand werkloos waren, pessimistischer zijn over de evolutie van hun koopkracht dan de tewerkgestelden zonder noemenswaardige werkloosheidservaring en de kortstondig en langdurig werklozen. Er blijkt hier duidelijk sprake te zijn van een effect dat pas optreedt na hertewerkstelling.

werkloosheidservaring (in 1993) hebben een beduidend minder precieze voorstelling van hun toekomst. Als we de evolutie over de laatste 9 jaar bekijken, zien we globaal genomen een toename van de precisie van het toekomstbeeld. Bij opsplitsing naar de twee groepen, zien we dat deze toename enkel opgaat voor de respondenten met een geringe werkloosheidservaring³⁷. We kunnen hier echter bezwaarlijk spreken over blijvende effecten van werkloosheid. Voor deze beide indicatoren vonden we immers geen simultane effecten van de werkloosheid.

Tabel 4.2 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de toekomstperspectieven

	Simultaan	Blijvend
Pessimisme / Optimisme	geen	geen
Precisie van toekomstbeeld	geen	SWL <
Evolutie eigen economische situatie	TW+6 <	SWL <
Evol. economische situatie kinderen	geen	geen
Evol. economische situatie België	geen	geen
Evol. werkloosheid in België	geen	geen
Hier-en-nu-oriëntatie	TW < KWL < LWL	geen

Legende

WL	Werklozen (1984)	TW+6m	Tewerkgestelden (1984) met 6 maand of meer werkloosheidservaring
TW	Tewerkgestelden (1984)	TW-6m	Tewerkgestelden (1984) met minder dan 6 maand werkloosheidservaring
KWL	Kortstondig werklozen (1984)	SWL	Tewerkgestelden (1993) met minstens 1 jaar werkloosheidservaring
LWL	Langdurig werklozen (1984)	<	minder dan
>	meer dan		

Hoewel onze gegevens dus duidelijk wijzen op een invloed van de werkloosheidservaring op het toekomstbeeld van individuen, laat deze invloed zich blijkbaar niet gelden op het moment dat men nog werkloos is. De werkloosheidservaring laat wel, na hertewerkstelling, sporen na op de houding

³⁷ De schaal "precisie van het toekomstbeeld" is een factorscore, gestandaardiseerd op de gegevens van 1984. Het gemiddelde voor 1993 bedraagt .26, wat wijst op een gemiddelde toename van de precisie van het toekomstbeeld over 9 jaar met ruim een kwart standaardafwijking. De respondenten met een substantiële werkloosheidservaring hebben een gemiddelde van .00 (dit is net zoveel als het gemiddelde van 1984), de respondenten met een geringe werkloosheidservaring scoren gemiddeld .66.

tegenover de toekomst. Blijkbaar houden de tewerkgestelden met een ruime werkloosheidservaring meer rekening met de mogelijkheid dat ze opnieuw werkloos kunnen worden. Dit zou verklaren waarom ze een minder precies toekomstbeeld hebben dan de tewerkgestelden met een geringe werkloosheidservaring en ook pessimistischer zijn over hun koopkracht in de toekomst.

IV.D.2. Sociale contacten en sociale participatie

IV.D.2.a. Sociale contacten

Elders hebben we de invloed van werkloosheid op sociale contacten en sociale participatie grondig geanalyseerd voor de respondenten uit 1984 (zie Elchardus, Enhus, Glorieux, Van Rossem, 1984; Enhus, Glorieux, Van Rossem, 1986; zie ook hoofdstuk II). We vonden toen geen indicaties van een afname van de kwaliteit van de sociale contacten ten gevolge van de werkloosheid. Er waren ook weinig aanwijzingen dat het aantal sociale contacten afneemt bij werklozen. We stelden wel een afname vast van de sociale contacten met de vroegere collega's alsook een vermindering van de sociale contacten op momenten dat de tewerkgestelden op het werk zijn. Deze afname van sociale contacten blijkt niet zozeer te wijzen op een sociale terugtrekking van de werklozen (bv. uit schaamte). De afnames die we vaststelden zijn eerder structureel te duiden: het wegvallen van collega's en de onbeschikbaarheid van interactiepartners tijdens de werkuren. Buiten de werkuren (week-ends en avonden) vonden we geen verschillen in de mate van sociale contacten tussen tewerkgestelden en werklozen. De indicatoren uit het onderzoek van 1984 die we gebruikt hebben om sociale interactiepatronen van werklozen te analyseren zijn niet bruikbaar voor het longitudinale onderzoek naar de blijvende effecten. Het betreft hier de indicatoren uit de tijdsbudgetstudie bij onze onderzoeksgroep van 1984 en specifieke vragen over veranderingen in de kwaliteit van sociale contacten, die alleen gesteld werden aan de werklozen uit de onderzoeksgroep. We hebben wel andere indicatoren voor de kwaliteit en de omvang van sociale contacten in het onderzoek van 1993. Voor deze indicatoren kunnen we nagaan of we verschillen vinden tussen respondenten met een substantiële werkloosheidservaring en diegenen zonder substantiële werkloosheidservaring, zonder dat we evenwel de simultane effecten voor dezelfde indicatoren in 1984 kunnen nagaan. In deze paragraaf beperken we ons dan ook noodgedwongen tot analyses op de gegevens van 1993.

In 1993 vroegen we aan alle respondenten hoeveel echte goede vrienden ze hadden. Wat dat betreft vinden we een klein maar niet significant verschil tussen tewerkgestelden met een ruime werkloosheidservaring en diegenen zonder of met een geringe werkloosheidservaring. De eerste groep vermeldt gemiddeld 3,65 goede vrienden, in de tweede groep is dit 4,21. In het interview van 1993 werden aan de respondenten ook 10 probleemsituaties voorgelegd, waarbij gevraagd werd

of ze in deze probleemsituaties op iemand een beroep konden doen. De voorgelegde situaties waren onder meer een grote som geld willen lenen tegen gunstige voorwaarden, de behoefte hebben om over persoonlijke problemen te praten, hulp nodig hebben om op zieke kinderen te passen, iemand nodig hebben bij praktische karweitjes, ... Het aantal situaties waarin de respondenten op niemand kunnen rekenen is heel laag, al vinden we hier wel een verschil tussen respondenten met een substantiële werkloosheidservaring en die zonder substantiële werkloosheidservaring. In de groep zonder langdurige werkloosheidservaring is er niemand die een situatie aangeeft waarbij op niemand een beroep kan gedaan worden. Bij de respondenten met ruime werkloosheidservaring wordt gemiddeld voor 3% van de opgesomde situaties gesteld dat men op niemand kan rekenen³⁸. In het algemeen kunnen we dus stellen dat bijna iedereen voor alle opgesomde probleemsituaties meent iemand of een instantie te kennen die hen kan helpen, doch dat de weinigen die een situatie aanduiden waarbij dat niet het geval is allemaal respondenten zijn die vroeger voor langere tijd werkloos zijn geweest. We keken ook naar het aantal situaties waarop men een beroep deed op officiële of commerciële instanties. De mate waarin dit het geval is kan ook een aanwijzing zijn dat men niet kan rekenen op de onmiddellijke sociale omgeving. In bijna geen enkele van de opgesomde situaties doen onze respondenten een beroep op officiële of commerciële instanties (gemiddeld minder dan 1 van de 10 opgesomde situaties). Op dit vlak zijn er geen verschillen tussen tewerkgestelden met een ruime werkloosheidservaring en zij die nauwelijks of niet met werkloosheid in aanraking kwamen. Op basis van deze gegevens kunnen we moeilijk besluiten dat ex-werklozen in grotere mate sociaal geïsoleerd zijn. Toch geven ze aan dat ze in iets mindere mate op de steun van anderen kunnen rekenen in probleemsituaties.

In de enquête van 1993 werd ook gepeild naar de kwaliteit van de relatie met de partner. Hiervoor hebben we de respondenten een lijstje van 16 onderwerpen voorgelegd waarbij op een 5-puntenschaal moest aangeduid worden in welke mate men over deze onderwerpen al dan niet van mening verschilt met de partner³⁹. De voorgelegde items hadden onder meer betrekking op de verdeling van de huishoudelijke taken, het beheer van geldzaken binnen het gezin, de tijd die men samen doorbrengt, de seksuele relatie, vrienden, ... De antwoorden op elk van deze items werden gesommeerd tot een score die een indicatie geeft van de mate waarin men van mening verschilt van de partner. Voor deze maat vonden we geen significant verschil tussen tewerkgestelden met een substantiële werkloosheidservaring en diegenen zonder substantiële werkloosheidservaring. De

³⁸ Dit betekent dat in die groep gemiddeld voor 0,3 van de 10 situaties op niemand een beroep kan worden gedaan of dat gemiddeld ongeveer 1 op 3 respondenten één situatie aangeeft waarbij men op niemand kan rekenen.

³⁹ Voor meer details over deze schaal (de DAS-schaal), zie bijlage.

vroegere werkloosheidservaring weegt dus niet direct op de kwaliteit van de partnerrelatie. De bevinding dat werkloosheid geen simultaan effect heeft op de kwaliteit van de partnerrelatie en ook geen blijvende sporen in de relatie nalaat, is consistent met een andere bevinding. We vonden immers geen enkel verschil tussen ex-werklozen en respondenten zonder substantiële werkloosheidservaring in de mate dat ze van hun partner (officieel of feitelijk) gescheiden zijn tussen 1984 en 1993. In beide categorieën vinden we 15% van de respondenten die gescheiden zijn in de periode tussen de twee interviews.

In het algemeen blijkt de vroegere werkloosheidservaring dus weinig sporen na te laten in de kwaliteit en de omvang van de sociale relaties. We vinden geen aanduidingen dat ex-werklozen minder vrienden zouden hebben, dat de werkloosheidservaring de kwaliteit van de partnerrelatie zou aantasten of de kans op echtscheiding zou vergroten. Wel vonden we dat de ex-werklozen aangeven dat ze in iets mindere mate kunnen steunen op anderen in probleemsituaties. Daar waar tewerkgestelden zonder substantiële werkloosheidservaring allemaal voor alle voorgelegde situaties aangeven dat ze op anderen een beroep kunnen doen, is dit niet het geval voor de tewerkgestelden die voor langere tijd werkloos waren.

Tabel 4.3 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op sociale contacten

	Simultaan	Blijvend
Aantal goede vrienden	-	geen
Beroep doen op instanties in probleemsituaties	-	geen
Op niemand beroep kunnen doen in probleemsituaties	-	SWL >
Kwaliteit partnerrelatie	-	geen
Echtscheiding	-	geen

Legende

WL	Werklozen (1984)	TW+6m	Tewerkgestelden (1984) met 6 maand of meer werkloosheidservaring
TW	Tewerkgestelden (1984)	TW-6m	Tewerkgestelden (1984) met minder dan 6 maand werkloosheidservaring
KWL	Kortstondig werklozen (1984)	SWL	Tewerkgestelden (1993) met minstens 1 jaar werkloosheidservaring
LWL	Langdurig werklozen (1984)	<	minder dan
>	meer dan		

IV.D.2.b. Sociale participatie

De analyses in de vorige paragraaf waren bij gebrek aan vergelijkbare data uit 1984 noodgedwongen beperkt tot het onderzoek van 1993. De variabelen die betrekking hebben op sociale participatie (deelname aan het verenigingsleven, het ontspanningsleven en uitgangsgedrag) werden wel opgemeten in 1984 en 1993. Hier kunnen we opnieuw de simultane effecten en de blijvende effecten met elkaar vergelijken.

In het algemeen vinden we in de data van 1984 - consistent met vorige, meer uitgebreide analyses - slechts voor een beperkt aantal indicatoren van sociale participatie verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen. Zo vinden we in 1984 geen significante verschillen voor de mate waarin men lid is van verschillende verenigingen, dat men deelneemt aan de activiteiten van verenigingen en de mate dat men bestuurslid is van verenigingen. Wel vinden we dat langdurig werklozen gemiddeld minder uitgaan dan de andere drie onderzoeksgroepen. Terwijl alle respondenten samen gemiddeld 4,2 keer per maand uitgaan (naar dancings, feesten, bioscoop, restaurant en/of sportwedstrijden - cafébezoek is hierbij niet inbegrepen) gaan langdurig werklozen gemiddeld slechts 2,4 keer naar dergelijke gelegenheden. Beide categorieën werklozen gaan minder op restaurant dan de tewerkgestelden. Voor de participatie aan culturele activiteiten, zoals een toneelvoorstelling of museumbezoek, vinden we geen verschillen tussen de vier onderzoekscategorieën. In geen enkele van de vier groepen is de culturele participatie erg hoog. Al onze respondenten samen gingen gemiddeld 0,9 keer naar een toneelvoorstelling gedurende de 6 maanden die aan het interview van 1984 vooraf gingen, ze gingen gemiddeld 1,75 keer naar een museum in die zes maanden. Hoewel we grote verschillen vinden tussen de vier onderzoeksgroepen voor wat betreft de frequentie van cafébezoek (tewerkgestelden gaan minder op café en de langdurig werklozen veel meer) zijn deze verschillen niet significant na controle voor SES⁴⁰. We vinden ook geen significante verschillen voor de proportie respondenten in elke groep die heel vaak op café gaan (meer dan 15 keer per maand), al vinden we ook wat dit betreft een grotere proportie langdurig werklozen die heel vaak op café gaan. Een laatste mogelijke indicator voor sociale participatie die we onderzocht hebben is sportbeoefening. Langdurig werklozen doen duidelijk minder aan sport. Van de langdurig werklozen doet 35% aan sport, bij de andere drie onderzoeksgroepen schommelt dit percentage tussen 64 en 72%.

⁴⁰ In hoofdstuk II vonden we wel verschillen tussen tewerkgestelden en werklozen voor de mate van cafébezoek (ook na controle voor SES). Deze verschillen verdwijnen hier als gevolg van onze selectie van respondenten die in 1993 minstens één jaar ononderbroken aan het werk zijn. De respondenten die in 1984 frequent op café gingen, blijken - mede als gevolg van andere attitudes - in 1993 in mindere mate geïntegreerd te zijn op de arbeidsmarkt.

Tabel 4.4 : *Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de sociale participatie*

	Simultaan	Blijvend
Lidmaatschap verenigingen	geen	geen
Deelname activ. verenig.	geen	geen
Bestuurslid verenigingen	geen	geen
Uitgaan	LWL <	geen
Restaurant	WL <	geen
Culturele participatie	geen	geen
Cafébezoek	geen	geen
Sportbeoefening	LWL <	geen

Legende

WL	Werklozen (1984)	TW+6m	Tewerkgestelden (1984) met 6 maand of meer werkloosheidservaring
TW	Tewerkgestelden (1984)	TW-6m	Tewerkgestelden (1984) met minder dan 6 maand werkloosheidservaring
KWL	Kortstondig werklozen (1984)	SWL	Tewerkgestelden (1993) met minstens 1 jaar werkloosheidservaring
LWL	Langdurig werklozen (1984)	<	minder dan
>	meer dan		

In het algemeen vinden we dus nauwelijks indicaties voor een afname van de sociale participatie bij de werklozen in 1984. We vinden enkel dat werklozen minder op restaurant gaan en langdurig werklozen minder uitgaan en minder sport beoefenen. Geen enkele van onze indicatoren voor sociale participatie blijkt in 1993 aanleiding te geven tot significante verschillen tussen tewerkgestelden zonder of met een beperkte werkloosheidservaring en tewerkgestelden die 1 jaar of langer werkloos zijn geweest. We kunnen dus moeilijk stellen dat de (geringe) afname van sociale participatie bij werklozen aanleiding geeft tot blijvende effecten. Onze gegevens lijken eerder de hypothese te ondersteunen dat de afname van sociale participatie bij werklozen een gevolg is van een dalende koopkracht bij die groep. Zo vond Knulst (1978: 127-128) in Nederland dat werklozen als gevolg van de financiële achteruitgang vooral besparen op uitgaven zoals recreatie, uitgaan, vakantie nemen en lidmaatschappen van verenigingen. Onze bevinding dat werklozen minder uitgaan, sport beoefenen en op restaurant gaan, zou dan niet zozeer geïnterpreteerd moeten worden als een gevolg van sociale terugtrekking, maar als een gevolg van de afname van financiële middelen. Deze interpretatie is bovendien consistent met de bevinding dat de simultane effecten van werkloosheid op de sociale contacten niet te duiden zijn als een gevolg van

een intentionele sociale terugtrekking bij werklozen. Vanuit die interpretatie is het ook begrijpelijk dat we voor onze indicatoren van sociale contacten en sociale participatie geen blijvende effecten vinden. Na hertewerkstelling en een herstelling van de koopkracht hernemen de ex-werklozen hun oude gedragspatronen.

IV.D.3. Betrokkenheid op het collectieve en sociale zingeving

Een mogelijke indicator van de interesse voor en de betrokkenheid op ruimere collectieve verbanden is het lezen van kranten. Langdurig werklozen en tewerkgestelden die méér dan zes maanden werkloos zijn geweest, besteedden in 1984 minder tijd aan het lezen van kranten. Kortstondig werklozen besteedden meer tijd aan het doornemen van de krant dan de andere onderzoekscategorieën. In welke mate deze verschillen werkelijk wijzen op verschillen in de interesse voor sociale gebeurtenissen is niet volkomen duidelijk. Het is immers best mogelijk dat de kortstondig werklozen de krant in grotere mate gebruiken als een instrument om vacatures op te sporen of om de tijd te doden en dat de afname van het lezen van kranten bij langdurig werklozen een gevolg is van de financiële deprivatie. Toch is het opvallend dat we, tussen tewerkgestelden met een substantiële werkloosheidservaring en diegenen zonder of met een beperkte werkloosheidservaring ook in 1993 een significant verschil vinden in de tijd die besteed wordt aan kranten lezen. De respondenten met een langdurige werkloosheidservaring besteedden gemiddeld ruim 1,5 uur per week minder aan het lezen van kranten dan de respondenten zonder of met een zeer geringe werkloosheidservaring. Dit is consistent met de bevinding dat langdurig werklozen en tewerkgestelden met meer dan 6 maand werkloosheidservaring in 1984 minder tijd besteedden aan kranten lezen. Wellicht is dit dan toch een indicatie voor een afzwakking van de interesse voor de maatschappelijke actualiteit als een blijvend gevolg van de werkloosheid.

Een andere indicator voor sociale betrokkenheid is het gebruiken van het stemrecht. Hiervoor hebben we gekeken naar de proportie in elke onderzoeksgroep die zijn stemrecht niet gebruikt door blanco, ongeldig of niet te gaan stemmen. Wat dat betreft vinden we in 1984 geen significante verschillen tussen de vier onderzoeksgroepen (gemiddeld 77% van de respondenten stemt geldig). In 1993 vinden we, voor dezelfde variabele, wel een (licht) significant verschil. We stellen vast dat de respondenten met een substantiële werkloosheidservaring nog het meest gebruik maken van hun stemrecht: 84 % onder hen bracht een geldige stem uit bij de laatste parlementsverkiezingen, tegenover slechts 77 % bij de respondenten met een geringe werkloosheidservaring. Dit lijkt in tegenstrijd met de bevinding dat respondenten met een substantiële werkloosheidservaring minder kranten lezen en dus minder geïnteresseerd zijn in maatschappelijke gebeurtenissen en evoluties. Deze verbazende vaststelling krijgt echter een gans andere betekenis als we kijken naar

de proportie respondenten die een stem uitbrengen die als een proteststem kan worden geïnterpreteerd en kiezen voor het 'Vlaams Blok' en 'ROSSEM'. Terwijl van de tewerkgestelden zonder substantiële werkloosheidservaring slechts 7% op één van deze beide partijen stemt, is dit bij de groep met ruime werkloosheidservaring 22%. Dit verschil is sterk significant. Dat respondenten met een ruime werkloosheidservaring in grote mate hun stemrecht gebruiken om een proteststem uit te brengen wijst op een vervreemding van en/of negatieve houding tegenover de samenleving.

De twee indicatoren voor sociale zingeving en collectieve betrokkenheid die we tot hiertoe bespraken - kranten lezen en gebruik maken van het stemrecht - zijn vrij onzuiver en ambivalent. Beide indicatoren worden wellicht door tal van factoren beïnvloed die weinig met sociale betrokkenheid te maken hebben. Daarom is het zinvol om een aantal andere indicatoren te bekijken, ook al betreft het hier variabelen die we ofwel enkel in 1984 ofwel enkel in 1993 hebben opgemeten.

In het onderzoek van 1984 hebben de respondenten gedurende een ganse dag hun tijdsbesteding bijgehouden door middel van een tijdsbestedingsdagboek. In dit dagboek dienden de respondenten ook voor elke gestelde activiteit een aantal vragen te beantwoorden die peilden naar de betekenis van de activiteit. Zo werd onder meer gevraagd naar de mate waarin de gestelde activiteiten gericht waren op anderen. Uit de analyse van de betekenissen van activiteiten kon zeker niet afgeleid worden dat werklozen minder sociale betekenis geven aan hun activiteiten. Integendeel zelfs, we hebben sterke indicaties dat langdurig werklozen hun activiteiten in grotere mate duiden in termen van sociale betekenissen (zie o.a. Glorieux, 1992: 204 e.v.). Deze indicator voor sociale zingeving kunnen we echter niet gebruiken voor longitudinale analyses, vermits de respondenten in 1993 geen tijdsbudget bijhielden.

Als alternatief voor deze indicator voor sociale zingeving hebben we echter in het onderzoek van 1993 twee schalen opgenomen die peilen naar individualisme. Deze schalen werden niet gebruikt in het onderzoek van 1984. De eerste schaal peilt naar de mate van utilitair individualisme, de tweede naar expressief individualisme⁴¹. Voor geen van beide maten van individualisme vonden we

⁴¹ Utilitair individualisme verwijst naar een houding waarbij het individueel streven naar eigenbelang en het belang van materieel succes centraal staan (met items zoals: 'Men moet steeds zijn eigen plezier nastreven; naastenliefde, liefdadigheid en solidariteit zijn onzin' - 'Wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes' - 'Iedereen zorgt eerst voor zichzelf'). Expressief individualisme verwijst naar een houding waarbij autonomie, zelfbeschikking en vrijheid centraal staan en het idee dat het individu uniek is en zich alsdusdanig moet kunnen ontplooien belangrijk wordt geacht (met items zoals: 'Men zou zijn eigen leven grotendeels alleen moeten uitbouwen en controleren' - 'Het belangrijkste om te leven kan men in zichzelf vinden') (voor meer details zie Elchardus & Heyvaert, 1990: 155 e.v.).

verschillen tussen tewerkgestelden met een substantiële werkloosheidservaring en diegenen zonder of geringe werkloosheidservaring. Ook voor een samengestelde maat waarin beide vormen van individualisme gecombineerd worden vonden we geen significante verschillen.

Tabel 4.5 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de betrokkenheid op het collectieve en de sociale zingeving

	Simultaan	Blijvend
Lezen van kranten	LWL & TW+6 < TW-6 < KWL	SWL <
Gebruiken stemrecht	geen	SWL >
Proteststemmen	-	SWL >
Individualisme	-	geen

Legende

WL	Werklozen (1984)	TW+6m	Tewerkgestelden (1984) met 6 maand of meer werkloosheidservaring
TW	Tewerkgestelden (1984)	TW-6m	Tewerkgestelden (1984) met minder dan 6 maand werkloosheidservaring
KWL	Kortstondig werklozen (1984)	SWL	Tewerkgestelden (1993) met minstens 1 jaar werkloosheidservaring
LWL	Langdurig werklozen (1984)	<	minder dan
>	meer dan		

Op het eerste gezicht lijken onze bevindingen met betrekking tot sociale zingeving niet zo eenduidig en moeilijk interpreteerbaar. Wellicht is dit gedeeltelijk een gevolg van het gebruik van ambivalente indicatoren. Voor de duidelijkste en meest zuivere indicatoren - de twee individualismeschalen - vinden we geen significante verschillen tussen tewerkgestelden met een ruime werkloosheidservaring en diegenen zonder of met geringe werkloosheidservaring. Het lijkt er dus op dat de vroegere werkloosheidservaring de collectieve betrokkenheid en de sociale oriëntering niet (blijvend) beïnvloedt. We stelden echter ook vast dat de tewerkgestelden met een substantiële werkloosheidservaring in mindere mate kranten lezen en in grotere mate een proteststem uitbrengen. Eerder dan een indicator voor de afname van een collectieve of sociale oriëntatie, moet dit wellicht geïnterpreteerd worden als een uiting van een geschokt vertrouwen in de politiek of het gevoerde beleid (zie verder hoofdstuk VI). Dat dit verminderd vertrouwen niet gepaard gaat met een toegenomen individualistische oriëntatie is niet zo vreemd als op het eerste zicht lijkt. Wellicht zijn ex-werklozen meer nog dan anderen er zich van bewust dat ze bij tegenslag op de anderen en op collectieve voorzieningen moeten kunnen rekenen. Daarom nemen ze geen sterk utilitaristische of sociaal-Darwinistische houding aan. Dit belet echter niet dat ze zich bedrogen voelen door de

samenleving die niet heeft kunnen beletten dat ze werkloos zijn geworden. Deze houding uit zich dan in een afname van belangstelling en in politiek protest.

IV.D.4. De betekenis van werk

De gevolgen van werkloosheid kunnen zich ook uiten in een veranderende houding tegenover werk. Volgens Jahoda hebben tewerkgestelden vooral oog voor de manifeste functie van werk (loon en arbeidsomstandigheden), terwijl de latente functies van arbeid vooral voelbaar worden bij werkloosheid, als deze functies niet meer vervuld worden. Dit zou onder meer betekenen dat werklozen de latente functies van werk vooral dan belangrijk zullen ervaren als ze problemen ondervinden met het zinvol invullen en structureren van de tijd, het onderhouden van sociale contacten, het verlies aan status en identiteit, het verder ontwikkelen van vaardigheden, ...

Om dit na te gaan werd in het onderzoek van 1984 aan alle respondenten de volgende vraag gesteld: "Wat vindt U belangrijk aan het hebben van werk. Wat zijn voor U de voordelen van het hebben van een job?". Het betrof hier een open vraag waarop maximum 5 antwoorden konden gegeven worden. We hebben de antwoorden op deze vraag gehercodeerd in twee categorieën: materiële voordelen (vooral loon en arbeidsomstandigheden) en psychosociale voordelen (vooral de latente functies: sociale contacten, status, zich nuttig voelen, vaardigheden ontwikkelen, geen verveling, ...). Voor elke respondent kon op die manier nagegaan worden welk type van voordelen primeert. Wat dat betreft vonden we een duidelijk verschil tussen respondenten die werkloos waren of ooit met werkloosheid werden geconfronteerd (tewerkgestelden die meer dan 6 maand werkloos waren geweest) en tewerkgestelden die minder dan 6 maand werkloosheidservaring hebben. In deze laatste groep vinden we 26% van de respondenten die meer psychosociale voordelen van werk vernoemen dan materiële voordelen. Bij de tewerkgestelden met werkloosheidservaring is dit 40%, bij de kortstondig werklozen 47% en bij de langdurig werklozen 41%⁴².

⁴² Deze bevinding is niet volledig consistent met de gegevens die in hoofdstuk II gerapporteerd werden. Dit is een gevolg van het feit dat de analyses in hoofdstuk II betrekking hebben op alle respondenten, terwijl in dit hoofdstuk alleen de respondenten weerhouden werden die in 1993 minstens één jaar ononderbroken werkten. In hoofdstuk II werd vastgesteld dat langdurig werklozen over het algemeen minder psycho-sociale voordelen van werk vermelden. Een andere bevinding was dat de respondenten die meer belang hechten aan de materiële voordelen van een job meer moeilijkheden ondervinden om zich te reïntegreren op de arbeidsmarkt. Het zijn precies de respondenten die zich niet konden reïntegreren die hier niet opgenomen werden in de analyses. Dit heeft als gevolg dat de percentages van respondenten die meer materiële voordelen van werk vermelden in het algemeen -

Deze gegevens zijn consistent met Jahoda's opvatting dat de latente functies van werk vooral naar voor treden bij het werkloos worden. Onze gegevens wijzen er zelfs op dat een werkloosheidservaring de mensen er blijvend bewust van maakt dat werk meer biedt dan materiële voordelen. Jammer genoeg werd dezelfde vraag niet opnieuw gesteld in het onderzoek van 1993 zodat we deze laatste vaststelling niet opnieuw konden toetsen op de gegevens van 1993. We beschikken echter wel over een gelijkaardige vraag die in beide onderzoeken werd gesteld.

Tabel 4.6 : Samenvattende tabel voor de effecten van werkloosheid op de betekenis van werk

	Simultaan	Blijvend
Socio-psychologische voordelen	TW < TW+6m & WL	-
Ontplooiing	LW >	geen
Promotie	TW+6m >	geen
Nuttig samenleving	LWL & TW-6m >	geen
Alle andere kenmerken belangrijk bij werk	geen	geen

Legende

WL	Werklozen (1984)	TW+6m	Tewerkgestelden (1984) met 6 maand of meer werkloosheidservaring
TW	Tewerkgestelden (1984)	TW-6m	Tewerkgestelden (1984) met minder dan 6 maand werkloosheidservaring
KWL	Kortstondig werklozen (1984)	SWL	Tewerkgestelden (1993) met minstens 1 jaar werkloosheidservaring
LWL	Langdurig werklozen (1984)	<	minder dan
>	meer dan		

Om een duidelijker zicht te krijgen op wat precies belangrijk geacht wordt bij het hebben van werk, werd in het onderzoek van 1984 en 1993 aan alle respondenten gevraagd welke kenmerken ze belangrijk vinden aan een job. Hierbij werd een lijstje van mogelijkheden opgesomd, waarbij men de 3 belangrijkste (en daarvan de allerbelangrijkste) en de 3 minst belangrijkste (en daarvan de minst belangrijkste) moest aanduiden. De 14 opgesomde kenmerken waren de volgende (in volgorde van belangrijkheid voor de ganse onderzoeksgroep): een vaste job; goede collega's; hoog loon; werk waarin men zich kan ontplooien; interessant werk; werk waarin men zijn bekwaamheden, ervaring, kennis kan gebruiken; werk dicht bij huis; werk waarvan men resultaten ziet; werk waarin men zelf beslissingen kan nemen; gunstige werkomstandigheden; werk dat nuttig is voor de

maar in het bijzonder bij de langdurig werklozen - hoger zijn dan de percentages vermeld in hoofdstuk II.

samenleving; goede promotiekansen; werk waarmee men iets betekent in de maatschappij; gunstige aanvangstijden.

In de antwoorden op deze vraag vinden we, op drie kenmerken na, geen significante verschillen tussen de vier onderzoeksgroepen. We vonden wel dat de langdurig werklozen de ontplooiingskansen op het werk significant belangrijker vonden dan de drie andere categorieën. Promotiekansen werden belangrijker geacht door de tewerkgestelden die vroeger 6 maand of meer werkloos zijn geweest. Werk dat nuttig is voor de samenleving werd belangrijker geacht door de tewerkgestelden die vroeger minder dan 6 maanden werkloos waren en de langdurig werklozen. De bevinding dat langdurig werklozen meer belang hechten aan ontplooiingskansen en aan werk dat nuttig is voor de samenleving kan er op wijzen dat een aantal latente functies van werk - sociale zingeving en ontplooiing - manifester worden na langdurige werkloosheid. Anderzijds, en dat is belangrijker, wijst dit erop dat langdurig werklozen hun sociale zingeving zeker niet verloren hebben, anders zouden ze dit kenmerk van werk niet als belangrijk aanduiden.

Dezelfde lijst van arbeidskenmerken, terug voorgelegd in het onderzoek van 1993, levert voor geen enkel van deze kenmerken een significant verschil op tussen de respondenten met een langdurige werkloosheidservaring en die zonder substantiële werkloosheidservaring. Hoewel we dus wel aanwijzingen hebben dat de werkloosheid een aantal aspecten van arbeid - vooral de immateriële voordelen - manifester maakt, moeten we op basis van onze indicatoren toch besluiten dat een werkloosheidservaring de houding tegenover arbeid niet duurzaam verandert.

IV.D.5. Arbeid maakt de mens gelukkig

Vooraleer over te gaan tot een synthese van onze bevindingen over de blijvende effecten van werkloosheid, willen we nog één indicator onderzoeken die kan gelden als een synthetische maat voor de gevolgen van werkloosheid, namelijk het algemeen welbevinden. In het algemeen stelt het Latente Deprivatie Model dat arbeid een aantal functies vervult die essentieel zijn in het leven van een individu. Het niet vervuld zijn van deze functies heeft negatieve gevolgen voor het functioneren van het individu en zijn algemeen welbevinden. Vermits arbeid, en alleen arbeid, deze functies in afdoende mate kan vervullen kunnen we ervan uitgaan dat - redenerend vanuit het Latente Deprivatie Model - het algemeen welbevinden van werklozen lager ligt dan dat van de tewerkgestelden. Eénmaal die functies terug vervuld worden, bij hertewerkstelling, wordt vanuit het Latente Deprivatie Model verondersteld dat het algemeen welbevinden terug hersteld wordt op het vroegere niveau.

Zowel in 1984 als in 1993 vroegen we onze respondenten of ze zich over het algemeen gelukkig voelden. Op deze vraag kon geantwoord worden door middel van een 5-puntenschaal (van 'erg gelukkig' tot 'erg ongelukkig'). In 1984 vonden we een significant verschil tussen de werklozen en de tewerkgestelden voor deze

indicator van algemeen welbevinden. De langdurig en de kortstondig werklozen zijn minder gelukkig dan beide categorieën tewerkgestelden. In beide categorieën werklozen acht 62% zich over het algemeen gelukkig tot erg gelukkig, bij de tewerkgestelden is dit ongeveer 80%. In 1993 vinden we geen significant verschil in het algemeen welbevinden van de tewerkgestelden met een substantiële werkloosheidservaring en diegenen zonder substantiële werkloosheidservaring. Van de eerste groep acht 76% zich over het algemeen gelukkig tot erg gelukkig, bij de tweede groep is dit toch iets meer (84%). Dit verschil is echter niet significant.

In het algemeen kunnen we besluiten dat het algemeen welbevinden, dat lager ligt bij werklozen, zich na hertewerkstelling herstelt op nagenoeg het oorspronkelijke niveau. Op dit vlak laat de werkloosheidservaring geen blijvende sporen na.

IV.E. Een tussenbalans

In onze analyses vonden we een aantal significante simultane effecten die voorspelbaar zijn vanuit het Latente Deprivatie Model. Zo konden we duidelijk vaststellen dat werklozen moeilijkheden ondervinden om hun tijd te structureren en zinvol in te vullen. We vonden ook dat werklozen er zich in het algemeen bewuster van worden dat werk meer betekent dan een inkomen verwerven. Andere bevindingen zijn minder consistent met het Latente Deprivatie Model. We vonden nauwelijks aanwijzingen dat werklozen minder participeren aan het sociale leven. De domeinen waar we wel een afname in de sociale participatie constateerden (zoals uitgaan en restaurantbezoek) kunnen wellicht beter verklaard worden vanuit de financiële situatie van de werklozen dan als een indicator voor sociale terugtrekking. Ook uit onze analyses met betrekking tot sociale zingeving en de betrokkenheid op het collectieve kunnen we moeilijk besluiten dat werkloosheid aanleiding geeft tot een afname van de sociale oriëntering.

De simultane effecten die we vinden, kunnen we beschouwen als vrij begrijpelijke aanpassingen van werklozen aan de ingrijpende wijzigingen die zich voordoen in hun leven. In die zin zijn ze wel consistent met de mechanische mensvisie van het Latente Deprivatie Model. Dit is het duidelijkst bij de gevolgen op het vlak van tijdsstructurering, tijdsbesteding en sociale participatie. De enorme toename van de beschikbare tijd leidt tot problemen om de tijd in te vullen en te structureren. De financiële achteruitgang leidt tot een aantal beperkingen in het uitgangsgedrag. De voorspelde veranderingen op het vlak van houdingen en attitudes komen minder uit de verf. We hebben geen echte indicaties dat de sociale oriëntering van werklozen aangetast wordt, al vinden we wel een gewijzigde houding tegenover arbeid.

We hebben reeds gesteld dat de mechanische mensvisie van het Latente Deprivatie Model aanleiding geeft tot de veronderstelling dat de (negatieve)

gevolgen van werkloosheid verdwijnen na hertewerkstelling. Indien de omstandigheden van vóór de werkloosheid hersteld worden, verdwijnen ook de effecten van de werkloosheid. Werkloosheid leidt niet tot een fundamentele verandering van houdingen en attitudes, in ieder geval niet tot blijvende veranderingen. Op het eerste zicht lijkt dit consistent met onze bevindingen. De meeste gevolgen van werkloosheid verdwijnen na hertewerkstelling. De herwonnen arbeid zorgt opnieuw voor structuur in de dag- en weekindeling en herstelt de negatieve gevoelens van de tijdsbeleving, zoals verveling, gevoelens van onnuttigheid, algemene ontevredenheid met de tijdsbesteding en de vervaging van het week-weekend contrast. De toegenomen hier-en-nu-oriëntatie verdwijnt eveneens na hertewerkstelling. De weinige verschillen die we vonden in sociale participatie tussen werklozen en tewerkgestelden en ook de verschillende houdingen tegenover werk verdwijnen na hertewerkstelling. De afname van het algemeen geluk die we constateerden bij werklozen verdwijnt eveneens.

De ex-werkloze voelt zich niet bepaald ongelukkig, maar toch vinden we een aantal indicaties dat er iets veranderd is. Zo constateerden we dat de ex-werklozen in grotere mate rekening houden met een daling van de koopkracht in de toekomst. We vonden ook een betekenisvolle invloed van de vroegere werkloosheidservaring op de precisie van het toekomstbeeld. Deze twee effecten worden pas manifest na hertewerkstelling. In 1984 vonden we immers geen verschillen voor deze indicatoren tussen tewerkgestelden en werklozen. Dat wijst erop dat de hertewerkstelling gepaard gaat met onzekerheid. Bovendien vonden we bij de ex-werklozen een geschokt vertrouwen in de traditionele overheidspolitiek, wat zich uit in een grotere proportie proteststemmen. We vonden ook dat tewerkgestelden met een substantiële werkloosheidservaring in iets grotere mate aangeven dat ze minder op anderen kunnen rekenen in probleemsituaties. Dat zou kunnen wijzen op een (lichte) afname van het vertrouwen in de medemens.

Samenvattend kunnen we stellen dat werklozen na hertewerkstelling een beeld overhouden van een onzekere toekomst en er rekening mee houden dat ze door omstandigheden, die ze zelf niet in de hand hebben, opnieuw werkloos kunnen worden. Deze onzekerheid werkt niet echt negatief in op hun algemeen welbevinden, al blijken ze een zekere rancune ontwikkeld te hebben tegenover de traditionele politiek die er - volgens hen - niet in slaagt meer stabiliteit, duidelijkheid en perspectief te bieden. De toegenomen onzekerheid gaat ook samen met een (lichte) afname in het vertrouwen te kunnen rekenen op anderen bij probleemsituaties. Ex-werklozen houden er rekening mee dat hun gunstig lot snel kan keren. Er is een besef van kwetsbaarheid. Waarschijnlijk is het omdat ze momenteel in een positieve situatie verkeren (ze zijn tewerkgesteld), dat de inschatting van een onzekere toekomst en het verminderd vertrouwen in de overheid en de medemens niet omslaat in een meer subjectief gevoel van zwaarmoedigheid.

IV.F. Het geschonden zelfbeeld van de ex-werkloze

De bovenstaande interpretatie van de leefwereld van ex-werklozen is consistent met een analyse van het zelfbeeld van tewerkgestelden met een ruime werkloosheidservaring. Tijdens het interview van 1993 legden we onze respondenten 16 contrasterende begrippenparen voor, die elk verwijzen naar een aspect van het zelfbeeld⁴³. Voor elk contrasterend begrippenpaar (bv. geslaagd/mislukt) dienden de respondenten aan te geven (door middel van een 7-puntenschaal) hoe ze zich zelf situeren ten opzichte van beide begrippen. Als we de scores voor de twee groepen vergelijken (naargelang de voorbije werkloosheidservaring) vinden we voor 6 van de 16 begrippenparen betekenisvolle verschillen⁴⁴.

Het sterkste verschil vinden we voor het begrippenpaar verantwoordelijk-onverantwoordelijk. De respondenten met een substantiële werkloosheidservaring neigen beduidend meer naar de onverantwoordelijke pool dan respondenten zonder substantiële werkloosheidservaring. Nu is het niet volledig duidelijk welke interpretatie onze respondenten aan dit begrippenpaar hebben gegeven. Er zijn immers twee mogelijke interpretaties voor de zelfdefinitie van "onverantwoordelijk": (1) zich onverantwoord gedragen, dat wil zeggen sociaal onaanvaardbaar gedrag vertonen door moedwillig de eigen verantwoordelijkheid niet op te nemen, of (2) niet verantwoordelijk *kunnen* gesteld worden voor wat gebeurt of wat men meemaakt, omdat men daar geen controle over heeft. Als we het globale scorepatroon beschouwen van de groep die voor langere tijd met werkloosheid werd geconfronteerd, is het beeld veeleer consistent met de tweede interpretatiemogelijkheid. Deze groep scoort gemiddeld iets meer naar de burgerlijke pool (op de tegenstelling avontuurlijk-burgerlijk), wat moeilijk te rijmen valt met een stoutmoedige zelfdefinitie van "moedwillig onverantwoord gedrag". Verder scoort deze groep gemiddeld minder standvastig, minder zelfzeker, minder geslaagd en ook iets passiever dan de groep die weinig met werkloosheid werd geconfronteerd. Dit beeld sluit aan bij de bevindingen uit de vorige paragraaf, en kleurt ze ook verder in. De onzekerheid van ex-werklozen over hun eigen toekomst gaat samen met een algemene afname van de zelfzekerheid en een toegenomen gevoel geen controle te hebben over wat gebeurt. Ze hebben tegenslag gekend: ze vinden van zichzelf dan ook dat ze minder geslaagd zijn in het leven, maar dat ze hiervoor niet verantwoordelijk

⁴³ Deze vragen werden enkel opgenomen in 1993 en niet in 1984, zodat we geen longitudinale toetsten kunnen uitvoeren.

⁴⁴ Het verschil tussen beide groepen voor het begrippenpaar 'actief/passief' is net niet significant ($p=.125$). We hebben het echter opgenomen omdat dit verschil ons belangrijk leek binnen de context van de andere verschillen en bijdraagt tot de globale interpretatie.

kunnen worden gesteld. De reactie die zich hier aftekent wijst op een gelaten houding die samen gaat met een geschokt vertrouwen en met het gevoel weinig of geen vat te hebben op het eigen leven.

Tabel 4.7: Zelfplaatsing van tewerkgestelden met en tewerkgestelden zonder werkloosheidservaring op een aantal begrippenparen.

	Tewerkgestelden zonder wlh.erv.	Tewerkgestelden met wlh.erv.
verantwoordelijk/onverantwoordelijk	1.82	2.40
standvastig/onstandvastig	2.48	2.81
geslaagd/mislukt	2.65	3.06
zelfzeker/onzelfzeker	2.39	2.75
burgerlijk/avontuurlijk	3.96	3.50
actief/passief	1.97	2.15

De begrippen die aanleiding geven tot een lage score staan links, de begrippen rechts geven aanleiding tot een hogere score.

Eveneens belangrijk zijn de indicatoren waar we geen blijvend effect zien van werkloosheid. Voor 10 van de 16 begrippenparen zien we geen significante verschillen tussen de twee groepen: open-gesloten, (on-)voorzichtig, (on-)nuttig, eenzaam-geliefd, (on-)sympathiek, (on-)handig, (on-)gezond, opgewekt-depressief, (on-)bezorgd, (on-)gelukkig. We krijgen hier een bevestiging van de veronderstellingen die we op basis van vorige bevindingen hebben gemaakt: werkloosheid laat geen blijvende sporen na op de aspecten van de mentale gezondheid die te maken hebben met de gemoedstoestand. De invloed van werkloosheid op gevoelens als depressiviteit, bezorgdheid en algemeen geluk treden op tijdens de werkloosheid, maar verdwijnen bij werkherleving.

IV.G. Besluit

We zijn in dit hoofdstuk uitgegaan van de toonaangevende benadering in de werkloosheidsliteratuur, het Latente Deprivatie Model. Niet alle simultane effecten van de werkloosheid die we vonden, waren echter consistent met wat verwacht werd op basis van deze benadering. De simultane effecten die we vonden in onze onderzoeksgroep zijn wel te duiden als begrijpelijke aanpassingen aan de omstandigheden van de werkloosheidssituatie. Het enorme tijdsbestek dat vrijkomt bij het wegvallen van werk kan moeilijk zinvol ingevuld worden en de financiële achteruitgang leidt tot een aantal besparingen in het uitgangsgedrag. Deze aanpassingen in het leven van de werkloze leiden echter niet tot diepgaande veranderingen op het vlak van attitudes en houdingen. In die zin werd verwacht -

conform onze interpretatie van het Latente Deprivatie Model - dat de gevolgen van werkloosheid spoedig zouden verdwijnen na hertewerkstelling. Deze voorspelling wordt schijnbaar bevestigd door onze onderzoeksbevindingen. Alle simultane effecten van werkloosheid zijn verdwenen bij ex-werklozen die minstens één jaar opnieuw aan het werk zijn. En toch kunnen we niet zeggen dat de vroegere werkloosheidservaring geen blijvende invloed heeft. Wel is die invloed enigszins anders dan oorspronkelijk verwacht.

We hadden verwacht dat indien we blijvende effecten van de werkloosheid zouden vinden, het simultane effecten zouden zijn die blijven voortduren na hertewerkstelling. De 'blijvende' effecten die we vinden zijn echter allemaal effecten waarvoor we geen simultane verschillen vonden tussen tewerkgestelden en werklozen⁴⁵. In die zin zijn het niet echt *blijvende* effecten, maar effecten die zich pas manifesteren na hertewerkstelling. Dat de 'blijvende' effecten van werkloosheid zich pas manifesteren bij hertewerkstelling kan wellicht verklaard worden door een verschil in referentiekader bij tewerkgestelden en werklozen. Het is duidelijk dat werkloos worden een fundamentele verandering teweeg brengt in het leven van een individu. De simultane gevolgen van werkloosheid kunnen begrepen worden als een aanpassing aan deze verandering. De levenssituatie van werklozen is zo fundamenteel verschillend van die van de tewerkgestelden dat de wereld van het werk en de tewerkgestelden nauwelijks een referentiekader bieden om om te gaan met de gevolgen van werkloosheid. Pas na de hertewerkstelling gaan ex-werklozen zich opnieuw vergelijken met de andere tewerkgestelden. Deze confrontatie zal in de meeste gevallen in het nadeel zijn van diegenen die voor een langere periode werkloos waren. Ze hebben een achterstand opgelopen ten opzichte van de anderen die meer geluk hadden. De gelukkigen die niet of nauwelijks werkloos waren staan verder in hun carrière en hebben wellicht minder concessies moeten doen om aan werk te geraken⁴⁶. In de meeste gevallen zullen diegenen met een 'normale' loopbaan het materieel beter hebben dan zij die voor langere tijd werkloos zijn geweest. Het is wellicht die confrontatie en de daaruit voortvloeiende gevoelens van relatieve deprivatie die ervoor zorgen dat de 'blijvende' effecten die we vonden zich pas manifesteren na hertewerkstelling. De blijvende ongelijkheid tussen diegenen met een substantiële

⁴⁵ Er zijn ook een aantal indicatoren waarvoor we dit niet echt kunnen nagaan vermits we niet over deze variabelen beschikken in het onderzoek van 1984. Dit is het geval voor 'proteststemmen' (van het Vlaams Blok was nog nauwelijks sprake en ROSSEM bestond niet), voor 'een beroep kunnen doen op iemand in probleemsituaties' en de vragen met betrekking tot het zelfbeeld.

⁴⁶ In hoofdstuk II wordt duidelijk gedocumenteerd dat een langere periode van werkloosheid in vele gevallen aanleiding geeft tot minderwaardige en minder stabiele jobs.

werkloosheidservaring en diegenen die nauwelijks of nooit werkloos waren leidt tot een ongelijkheid die de gevonden effecten continueert.

Als 'blijvende' effecten vonden we dat respondenten met een substantiële werkloosheidservaring een minder precies toekomstbeeld hebben en ook pessimistischer zijn met betrekking tot de evolutie van hun eigen economische toekomst; ze lezen in mindere mate de krant, gebruiken in grotere mate hun stemrecht maar stemmen in grote mate op protestpartijen en ze lijken er iets minder op te vertrouwen dat ze bij moeilijkheden op anderen kunnen rekenen. Deze 'blijvende' effecten van werkloosheid gaan gepaard met een veranderd zelfbeeld. Mannen die voor langere tijd werkloos zijn geweest, hebben minder zelfvertrouwen, hebben een blijvend gevoel gefaald te hebben en blijken in het algemeen het gevoel te hebben minder vat te hebben op hun leven. Dit is consistent met de bevinding dat ze een minder precies toekomstbeeld hebben en er rekening mee houden dat het lot weer kan keren. In het algemeen lijkt er sprake te zijn van een geschonden basisvertrouwen. De dramatische ervaring van de gedwongen werkloosheid resulteert in gevoelens van een afgenomen vertrouwen in zichzelf, in de eigen toekomst en in de maakbaarheid van die toekomst, in een verminderd vertrouwen in traditionele collectieve oplossingen en (voor sommigen) in een afgenomen vertrouwen in de anderen. Onze onderzoeksresultaten zijn consistent met de bevindingen van Fineman (1983) bij ex-werkloze managers en professionals. Ook hij vond in zijn onderzoeksgroep een grote groep van respondenten met een lagere zelfwaardering, met twijfels over hun eigen mogelijkheden en met een algemeen gevoel gefaald te hebben. Ook de bevinding van Hyman (1979) dat ex-werklozen over het algemeen een meer pessimistische en misantropische visie op het leven en de samenleving hebben en de bevindingen van Pelleriaux (1992) dat ex-werklozen in mindere mate traditioneel stemmen en meer bekommerd zijn om hun toekomst, sluiten hierbij aan.

Deze bevindingen met betrekking tot de 'blijvende' effecten van werkloosheid zijn verontrustend. Hoe dramatisch de simultane effecten van werkloosheid ook zijn voor de individuen die ermee geconfronteerd worden, ze zijn tijdelijk en verdwijnen na hertewerkstelling. In die zin zijn ze maatschappelijk wellicht minder belangrijk, wat natuurlijk niet betekent dat het beleid de werklozen maar in de kou moet laten staan en aan hun lot mag overlaten. De maatschappelijke implicaties van de 'langdurige' effecten van werkloosheid lijken ons echter veel dramatischer. In de mate dat onze bevindingen veralgemeenbaar zijn, impliceren ze dat een grote, en wellicht steeds groeiende groep mensen in onze samenleving 'getekend' is door de werkloosheid. 'Getekend' betekent dan meer concreet een verlies aan vertrouwen in zichzelf, een afname van het gevoel controle te hebben over het eigen leven, een verlies aan vertrouwen in de samenleving en een verlies aan vertrouwen in de medemens. Ook al hebben we vastgesteld dat dit niet betekent dat ex-werklozen ook individualistischer en ongelukkiger zijn, toch

kunnen we ons afvragen welke proportie mensen met een geschokt basisvertrouwen een samenleving kan verdragen zonder symptomen van desintegratie te vertonen. Op het einde van hoofdstuk VI komen we terug op het 'geschokte basisvertrouwen' dat gegenereerd wordt door de werkloosheidservaring. Meer bepaald wordt dan nagegaan hoe werklozen en ex-werklozen zelf denken over de oorzaken van en mogelijke oplossingen voor de werkloosheid. Eerst echter bekijken we in hoofdstuk V een ander soort van blijvende gevolgen van de werkloosheid, namelijk de effecten van de werkloosheid van de vader op de schoolloopbaan en de attitudes van de kinderen.

HOOFDSTUK V: DE SCHOOLLOOPBAAN EN DE ATTITUDES VAN DE KINDEREN VAN WERKLOZEN.

De eerste inzichten in de effecten van de werkloosheid van de vader op de kinderen, werden verworven tijdens de crisis van de jaren dertig. Om die gevolgen te onderzoeken vroeg Jahoda de kinderen van Mariënthel opstellen te schrijven. Zij en haar collega's onderzoekers waren vooral geïnteresseerd in de wijze waarop de werkloosheid van de ouders de schoolprestaties van de kinderen beïnvloedt. Ook Bakke onderzocht de intergenerationele effecten van werkloosheid. Hij kwam tot de slotsom dat deze afhankelijk zijn van de duur en de oorzaak van de werkloosheid. Zo zou werkloosheid ten gevolge van ziekte van de vader een ander effect hebben dan werkloosheid ten gevolge van ontslag (o.c. Madge, N.; 1983 : 311). In hun overzicht van de beschikbare literatuur komen zowel Jones (1988) als McLoyd (1989) tot het besluit dat er een herhaaldelijk waargenomen effect van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen bestaat. Die bevinding, die grotendeels steunt op onderzoek uit de jaren dertig, wordt door hedendaags onderzoek aangevuld en verfijnd, maar tevens in grote lijnen bevestigd (voor Nederland zie bv. Baarda et al., 1983; Te Grotenhuis & Dronkers, 1989; Te Grotenhuis, 1993)

In dit hoofdstuk onderzoeken we de effecten van de werkloosheid van de vader op respectievelijk de schoolloopbaan en de attitudes van de kinderen. Wat de houdingen betreft gaat de aandacht naar individualisme en racisme omdat deze zich bij volwassenen manifesteren als een reactie op een lage status, deprivatie en sociale degradatie (Billiet en De Witte, 1993, Elchardus, 1994a, 1994d). We willen nagaan in hoeverre deze houdingen doorgegeven worden van de ouders op de kinderen en/of in hoeverre zij ook bij de kinderen wijzen op een reactie op sociaal degraderende ervaringen.

V.A. Werkloosheid en schoolloopbaan

Om de schoolloopbaan van de kinderen in kaart te brengen, beschikken we over twee bronnen van informatie. De vaders gaven in 1993 informatie over 308 kinderen die in 1984 bij hen woonden. De informatie van de vaders slaat op de schoolresultaten van het voorbije schooljaar, het schooltype (ASO, TSO, BSO, BuSO⁴⁷) en de schoolachterstand. Van deze 308 kinderen en jongeren waren er 94

⁴⁷ ASO staat voor Algemeen Secundair Onderwijs, TSO voor Technisch Secundair Onderwijs, BSO voor Beroeps Secundair Onderwijs en BuSO voor Buitengewoon Secundair Onderwijs.

die veertien jaar of ouder waren, nog in secundair onderwijs school liepen en bereid waren onze enquête in te vullen. Via die enquête wonnen we informatie in betreffende de uitslag van de laatste kerstexamens (winter 1993), het aantal keer dat de jongere heeft moeten overzitten en het schooltype. Voor de gegevens die we zowel aan de kinderen als aan de vader vroegen, bleken de antwoorden vrij consistent⁴⁸. Waar mogelijk steunen we daarom op de antwoorden van de vaders omdat deze over meer individuen handelen (308 tegenover 94). De analyse van de attitudes steunt uiteraard op de antwoorden van de kinderen zelf.

Van de kinderen uit groep I (waarvan de vader tewerkgesteld was in '84 en voordien niet meer dan 6 maand werkloos was) heeft 14% ooit één of meer schooljaren moeten overdoen⁴⁹. Van de kinderen uit groep IV (waarvan de vader in '84 langdurig werkloos was) heeft 37% ooit een schooljaar moeten bissen. Voor de twee andere groepen ligt dat percentage tussen die twee extremen in. Voor de kinderen uit groep II was het 16% en voor de kinderen uit groep III 27%.

Die aanzienlijke verschillen kunnen ten dele worden toegeschreven aan verschillen in sociale achtergrond tussen de groepen. De kinderen uit de vier groepen verschillen immers ook naar het opleidingsniveau van hun vader en van hun grootouders langs vaders kant, het beroepsprestige van hun vader en van de grootouders langs vaders kant en de studierichting van de vader (beroeps- versus algemeen vormend of technisch onderwijs)⁵⁰. Al die verschillen hebben een invloed op de kans om een schooljaar te bissen. Toch blijft er na controle voor die

⁴⁸ Voor wat betreft het bissen geven in 88 van de 94 gevallen de vaders en de kinderen hetzelfde antwoord (94%). 6 kinderen antwoordden ooit gebist te hebben terwijl hun vader dat ontkende. Het omgekeerde kwam niet voor. De correlatiecoëfficiënt tussen de antwoorden van de vader en deze van de kinderen voor wat betreft het bissen is 0.86. Wanneer we de antwoorden op de vraag naar het schooltype bekijken zijn de verschillen tussen de informatie die we van de vader kregen en deze die we van de kinderen kregen een beetje groter. In 71 van de 94 gevallen geven de vaders en de kinderen hetzelfde antwoord. De Spearman rangcorrelatie is 0.80. Het is onmogelijk te zeggen welke van de twee bronnen de meest betrouwbare is. We kunnen wel aannemen dat het kwadraat van deze correlaties een schatting geeft van de foutmarges bij enquêtevragen: tussen 26 en 36% van de variantie.

⁴⁹ Om de werkloosheid van de vader te meten, gebruiken we hier dezelfde indeling in vier groepen die in de vorige hoofdstukken werd aangewend en die de werkloosheid vóór en in 1984 weergeeft. Indien we een variabele zouden gebruiken die de werkloosheid in de tussenliggende periode weergeeft, zouden onze resultaten daardoor niet noemenswaardig beïnvloed worden. De correlatie tussen de 'groep'-variabele en de duur van de werkloosheid in de tussenliggende periode (als een dichotomie gemeten) is zeer hoog ($\gamma=0.88$). Deze hoge correlatie is een gevolg van de zelfbestediging van de werkloosheid die in hoofdstuk II uitvoerig werd besproken en geanalyseerd.

⁵⁰ Zie ook hoofdstuk I, waar we de verschillen in de sociale achtergrond van de vier groepen besproken hebben.

effecten een belangrijk en statistisch significant verschil bestaan tussen de vier groepen die op basis van de werkloosheid van de vader werden onderscheiden⁵¹. Wanneer we voor sociale achtergrond corrigeren heeft 18% van de kinderen uit groep I ooit moeten bissen. In groep IV was dit 32% na controle voor de sociale achtergrond. In groep II en III was dit percentage respectievelijk 17 en 20%.

Kinderen die schoolachterstand hebben opgelopen, moeten ergens tijdens hun schoolloopbaan erg zwakke uitslagen hebben behaald. In Nederland constateerden Te Grotenhuis en Dronkers (1989:642) dat de opgelopen schoolachterstand volledig kan worden verklaard door zwakke resultaten. Hoewel we dat niet op basis van onze gegevens kunnen nagaan, lijkt het erg plausibel te veronderstellen dat in Vlaanderen hetzelfde geldt. Zwakke uitslagen, mede in de hand gewerkt door de werkloosheid van de vader, vergroten de kans op bissen en op schoolachterstand.

Onze gegevens laten ons niet toe een betrouwbaar antwoord te geven op de vraag of de negatieve invloed van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen blijvend is, of daarentegen verdwijnt als de vader terug tewerkgesteld is. Als we enkel kijken naar de kinderen uit het basisonderwijs, waarvan de vader het laatste jaar of langer tewerkgesteld is geweest, blijkt dat 54% van de kinderen uit groepen III en IV tegenover 73% van de kinderen uit groepen I en II, het vorig schooljaar afsloot met 75% of meer van de punten. Als we kijken naar de jongeren die in het algemeen vormend secundair onderwijs zitten en waarvan de vaders het laatste jaar niet werkloos zijn geweest, blijkt dat 50% van de jongeren uit groep I en II tegenover 44% van uit groep III en IV, het vorige schooljaar beëindigden met een gemiddelde van 75% of meer. Ten gevolge van de kleine aantallen waarop deze vergelijkingen steunen, kunnen we geen harde conclusies trekken. De waargenomen verschillen wijzen wel in de richting van een blijvend effect van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen. Dat effect lijkt ook na een werkhervatting aan te houden. Maar zelfs als dat niet het geval zou zijn, zou zelfs een tijdelijk effect op de schoolprestaties blijvende gevolgen hebben voor de schoolloopbaan. De slechtere schoolresultaten worden in ons onderwijssysteem immers via bissen omgezet in een blijvende schoolachterstand.

Via het bissen leiden slechtere schoolresultaten ook tot een oriëntering of kanalisering naar het beroepsonderwijs. Van de 308 kinderen over wie we informatie hebben verzameld, zitten er 183 in het secundair onderwijs. Tabel 5.1 geeft weer hoe zij over de verschillende studierichtingen verdeeld zijn.

⁵¹ Dit resultaat werd bekomen op basis van een experimentele variantie-analyse. $p(\text{sociale achtergrond}) < 0.000$, $p(\text{groep})=0.066$. De SES-factor werd als covariaat en eerst in de vergelijking ingevoerd.

Tabel 5.1 : *Percentage kinderen in schooltype naar werkloosheidsgeschiedenis (groep) van de vader.*

schooltype/ groep	Algemeen (ASO)	Technisch (TSO)	Beroeps (BSO)	Buitengewoon (BuSO)	n
Groep I	61	25	11	2	51
Groep II	66	14	12	7	42
Groep III	39	25	30	5	43
Groep IV	34	15	36	15	47

De kans om in het algemeen vormend onderwijs te zitten is veel groter voor kinderen uit groep I en II dan voor kinderen in groep III en IV. Het omgekeerde geldt voor de kans om in het beroepsonderwijs te zitten. De werkloosheid van de vader verhoogt de kans om het algemeen vormend onderwijs te verlaten en naar het beroepsonderwijs te worden georiënteerd⁵². Te Grotenhuis en Dronkers (1989:642) komen in Nederland tot een vergelijkbare bevinding⁵³.

Figuur 5.1 geeft de relatie weer tussen de sociale achtergrond, de schoolachterstand, de studierichting en de werkloosheid van de vader⁵⁴. Uit dit model blijkt, zoals al eerder werd vastgesteld, dat de werkloosheidsgeschiedenis van de vader een belangrijk effect ($\beta=0.29$) heeft op de schoolachterstand van de kinderen, ook na controle voor de invloed van de sociale achtergrond. Schoolachterstand heeft op zijn beurt dan weer een bijzonder sterk effect ($\beta=0.50$) op de kans om in het beroepsonderwijs te zitten. Dit model bevestigt, ten

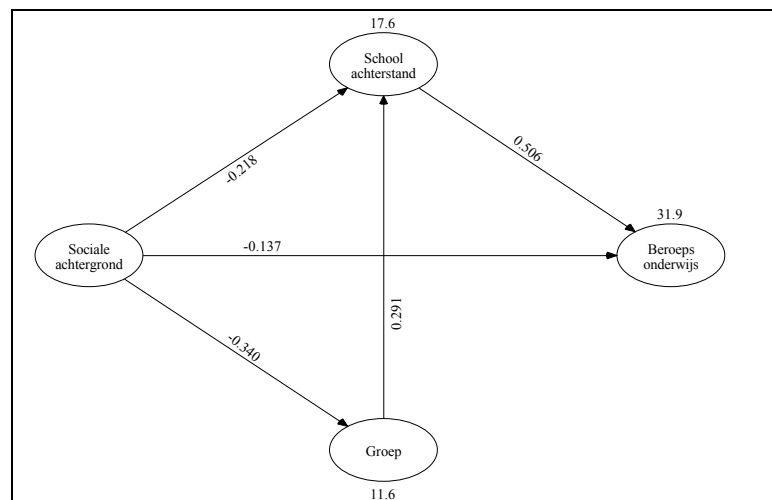
⁵² De verschillen tussen het algemeen vormend onderwijs en het beroepsonderwijs zijn significant en blijven dit na controle voor sociale achtergrond ($p<0.05$). de verschillen voor het technisch onderwijs en het buitengewoon secundair onderwijs zijn niet significant. In het eerste geval omdat de verschillen klein zijn, in het tweede geval omdat er te weinig kinderen in onze steekproef zijn die schoollopen in het BuSO.

⁵³ Volgens hun resultaten worden de verschillen tussen de verschillende schooltypes pas significant na het vierde jaar secundair onderwijs. Ons aantal respondenten is te klein om na te gaan of dat ook bij ons het geval is. Omdat de oriëntering naar het beroepsonderwijs meestal gebeurt tussen de eerste en de tweede graad van het secundair onderwijs, kunnen we verwachten dat de verschillen het sterkst worden als de kinderen tussen de 12 en 15 jaar zijn.

⁵⁴ De figuur geeft een padmodel weer. De parameters kunnen geïnterpreteerd worden als gestandaardiseerde effectparameters (β 's). Het getal boven de variabelen is het percentage verklaarde variantie (R^2). De modelparameters zijn : $p=0.39$; $ML/df=0.75$; $RMR=0.021$; $AGFI=0.96$.

overvloedige, dat jongeren doorgaans niet ten gevolge van een eigen, positieve keuze maar als afloop van een reeks mislukkingen in het beroepsonderwijs belanden. De werkloosheid van de vader heeft geen direct effect op het schooltype van de kinderen. Dat effect is belangrijk maar onrechtstreeks. Het wordt volkomen gemedieerd door de schoolachterstand. Er is wel een klein, maar statistisch betekenisvol rechtstreeks effect van de sociale achtergrond op het schooltype. Dit wijst erop dat beroepsscholen nog steeds arbeidersscholen zijn waarnaar kinderen van bescheiden afkomst gekanaliseerd worden, ook als ze geen grote schoolachterstand hebben opgelopen. De effecten van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen -die misschien tijdelijk zijn- worden door het onderwijssysteem verwerkt tot blijvende effecten omdat ze vertaald worden in schoolachterstand en kanalisering. Op die manier worden de gevolgen van de werkloosheid van de vader in de schoolloopbaan van de kinderen ingebakken en over de generaties heen bestendig, want de jonge mensen die op de arbeidsmarkt komen met enkel een diploma van het secundair beroepsonderwijs hebben op hun beurt gemiddeld een relatief zwakke arbeidsmarktpositie.

Figuur 5.1 : Werkloosheidsgeschiedenis van de vader en de schoolcarrière van de kinderen.

V.B. Werkloosheid en schoolprestaties

Het effect van de werkloosheid van de vader op de schoolloopbaan van de kinderen, blijkt op twee verschillende mechanismen te steunen. Het ene is institutioneel van aard en betreft de organisatie van het onderwijs die zwakke schoolprestaties vertaalt in blijvende schoolachterstand en een oriëntering naar 'zwakke' richtingen. Het tweede mechanisme is van sociaal-psychologische aard

en vertaalt de werkloosheid van de vader in zwakke schoolprestaties. Over de aard van dit laatste mechanisme vindt men in de literatuur verschillende hypothesen.

Jahoda en Bakke benadrukten het belang van de spanningen die werkloosheid veroorzaakt in het gezin. Die spanningen zijn volgens hen vooral een gevolg van het inkomensverlies waarmee de werkloosheid gepaard gaat, wat dan weer leidt tot een gekreukt gezag van de werkloze vader. (Zie ook Williams, 1933 en Madge, 1983:313). McLoyd komt na een literatuuronderzoek tot een vergelijkbare verklaring : “Studies of contemporary families and families of the 1930s Depression are consistent in demonstrating that parental job and income loss affect children's development primarily through distress experienced by unemployed fathers, and the extent to which distress adversely affects the fathers treatment of the child depends on several cognitive, personality and environmental factors. Negative fathering behaviour increases the child's risk of socioemotional problems, deviant behaviour, and reduced aspirations and expectations”. Ook Jones (1988) vindt in een vergelijkbaar overzicht van de literatuur ondersteuning voor de stelling dat de mindere schoolprestaties van de kinderen een gevolg zijn van spanningen in het gezin, die voortvloeien uit de moeilijke positie waarin de werkloze vader wordt geplaatst.

Voor Nederland werd het effect van werkloosheid van de ouders op de schoolprestaties van de kinderen onderzocht door Baarda et. al. (1983). Deze onderzoekers vinden een significant negatief effect van de werkloosheid van de ouders op de schoolprestaties. Dit effect is sterker voor meisjes dan voor jongens. Deze auteurs volgen de suggestie van het onderzoek uit de jaren dertig en zoeken een verklaring voor die vaststelling in de verhoogde stress waarmee de gezinnen van werklozen zouden worden geconfronteerd. Het vastgestelde genderverschil wordt in die optiek verklaard door de stelling dat meisjes emotioneel meer en dieper betrokken zijn bij het gezin dan jongens en daarom sterker lijden onder een stressvolle gezinsomgeving (Baarda et. al., 1983:482).

Ons onderzoek was niet opgezet om verklaringen te vinden voor de slechtere schoolprestaties. Het zwaartepunt van ons onderzoek ligt bij de vraag hoe dergelijke effecten blijvend worden en welke invloed ze hebben op de attitudes van de kinderen. Toch beschikken we over een aantal gegevens die ons toelaten de plausibiliteit van de voorgestelde verklaringen te toetsen. In tegenstelling tot wat die verklaringen laten vermoeden, vinden wij geen negatieve effecten van de werkloosheid van de man op de kwaliteit van het gezinsleven. De vier groepen die we op basis van hun werkloosheidservaring hebben onderscheiden, verschillen geenszins in het aantal echtscheidingen dat zich tussen '84 en '93 heeft voorgedaan. We vinden ook geen duidelijke sporen van stress of spanningen in de gezinnen van de werklozen (zie ook hoofdstuk II en IV). In '84 vond slechts 11% van de werkloze respondenten dat hun relatie met hun partner verslechterd was sedert hun werkloosheid. Slechts 2% vond dat hun relatie met hun kinderen verslechterd was als een gevolg van hun werkloosheid. 39% was daarentegen van

oordeel dat de relatie met hun kinderen verbeterd was sedert de aanvang van hun werkloosheid en 22% meende dat de relatie met hun partner verbeterd was sinds ze geen werk meer hadden. In 1993 vroegen we de kinderen hoe vaak ze ruzie maakten met hun ouders en of ze met persoonlijke problemen thuis terecht konden. We vonden geen verband tussen deze beide variabelen en de werkloosheidsgeschiedenis van de vader. Al deze vaststellingen maken het weinig waarschijnlijk dat het effect van de werkloosheid van de vader op de verslechterde schoolresultaten via spanningen in het gezin loopt.

Te Grotenhuis vond het negatief verband tussen werkloosheid van de ouders en slechtere schoolprestaties (1994) maar enkel wanneer beide ouders werkloos zijn (Te Grotenhuis en Dronkers, 1989) en wanneer de ouders laaggeschoold zijn. Zij geeft drie mogelijke verklaringen voor het waargenomen effect. Ouders die te kampen hebben met werkloosheid zouden, ten eerste, hun ambities voor hun kinderen lager stellen. Omdat ze afhankelijk zijn van een uitkering waarover ze zelf geen controle hebben, vinden ze het veiliger dat hun kinderen snel gaan werken in de plaats van te investeren in een voortgezette opleiding die dan nog geen garantie op tewerkstelling biedt (1993, 1994). Ten tweede, worden de slechtere schoolresultaten verklaard door een gebrek aan rolvoorbeelden. De kinderen van werklozen leven in een milieu waar ze niemand kennen die er sterk op vooruit gaat door hard te werken. Daardoor ontbreekt de motivatie om zich in te spannen voor goede schoolresultaten. Ten derde, verwijst Te Grotenhuis naar een in elkaar gekrompen sociale netwerk. Dit verkleint de hoeveelheid informatie waarover het gezin beschikt. Dit wordt, in de terminologie van Bourdieu, beschreven als een verlies van sociaal kapitaal. Bij Te Grotenhuis verschuift de nadruk van een ontspoord familielevens naar een nadruk op rolmodellen, sociaal kapitaal, risicoberekening en een verminderde sociale ambitie.

Te Grotenhuis vermeldt deze verklaringen en gebruikt ze als een leidraad voor haar kwalitatief veldwerk. De verklaringen zelf worden niet statistisch getoetst. Dat laatste is ook niet gemakkelijk. Zo is het niet duidelijk hoe men het gebrek aan rolvoorbeelden moet meten. Hoewel kinderen van werkloze vaders vanzelfsprekend minstens één rolvoorbeeld minder hebben, dat van een werkende vader, is het geenszins duidelijk hoe dat het effect van andere voorbeelden die via de moeder, de school, de wijk, de familie of de media worden geboden, beïnvloedt. Zeker niet alle kinderen die geconfronteerd worden met werkloosheid van hun ouders leven in een omgeving waar rolmodellen van tewerkgestelde volwassenen schaars zijn. Een zeer hoge concentratie van werkloosheid in de omgeving van kinderen zal hoogstwaarschijnlijk wel een effect hebben dat via de afwezigheid van positieve rolmodellen loopt, maar zo'n effect mag, strikt

genomen, niet toegeschreven worden aan werkloosheid, wel aan de concentratie van werkloosheid in bepaalde wijken en sociale groepen (Wilson, 1987)⁵⁵.

'Sociaal kapitaal' wordt door Te Grotenhuis benaderd in termen van sociale netwerken: "Langdurig werkloze ouders hebben veelal een beperkter sociaal leven en een eenzijdiger sociaal netwerk dan werkende ouders. De kinderen van deze werklozen neigen in eenzelfde beperkte sociale setting te opereren of raken nog verder geïsoleerd" (1994:73). In hoofdstuk II werd reeds uitvoerig op de aard en omvang van de sociale interactie van de werklozen ingegaan. Terwijl de werklozen contact verloren met hun ex-collega's waren er geen andere indicatoren van verminderd sociaal contact of participatie. De contacten met de huisgenoten namen toe, deze met vrienden, burens, kennissen en dienstverleners bleven ongewijzigd. De verminderde interactie die we vonden op basis van een tijdsbudget konden niet worden toegeschreven aan vrijwillige isolatie maar waren een gevolg van het ontbreken van interactiepartners over dag, tijdens de normale werkuren. Voor onze respondenten althans lijkt een deterioratie van het 'sociaal kapitaal' geen verklaring te kunnen bieden voor de slechtere schoolresultaten van de kinderen.

De derde verklaring die Te Grotenhuis suggereert, verwijst naar de ambities die ouders hebben voor hun kinderen. We hebben dit enkel in '93 gemeten en dan nog enkel in verband met de schoolprestaties. Deze gegevens zijn bovendien afkomstig van de kinderen, niet van de ouders zelf. De werkloosheidsgeschiedenis van de vader heeft geen effect op de aandacht en het belang die de ouders, volgens de kinderen, aan de schoolresultaten van hun kinderen hechten. De werkloosheidsgeschiedenis van de vader blijkt wel een effect te hebben op de ambitie die de kinderen hebben om na het secundair onderwijs verder te studeren. Van de kinderen uit de groepen I en II wil 63% na het secundair onderwijs hogere studies aanvatten. Dat is slechts het geval voor 49% van de kinderen uit de groepen III en IV. Wanneer we enkel kijken naar de kinderen die schoollopen in het algemeen vormend secundair, wil 81% uit de groepen I en II, maar slechts 67% uit de groepen III en IV hoger studies aanvatten. Deze bevindingen suggereren dat de werkloosheid van de vader een blijvend effect heeft op de loopbaanambities van de kinderen.

We hebben de indruk dat we, in de door ons onderzochte populatie, het negatieve effect van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen niet kunnen verklaren op basis van een ontwrichting van het familieleven, van verhoogde stress in de relatie tussen de ouders of in de relatie tussen de ouders en de kinderen of van een deterioratie van het sociale netwerk. Een tekort aan rolmodellen lijkt al evenmin een vruchtbare denkpiste. Een afgenomen ambitie

⁵⁵ Zie ook de discussie in Wilson (1991) waar Te Grotenhuis naar verwijst.

van de ouders en geslonken aspiraties van de jongeren, vormen daarentegen wel een mogelijke verklaring.

V.C. Jongeren en de cultuur van sociale degradatie

Bij het onderzoeken van de intergenerationele effecten van werkloosheid hebben we twee sporen gevolgd. In het eerste deel van dit hoofdstuk werd gekeken naar de invloed van de werkloosheid van de vader op de schoolloopbaan. Die analyse bevestigde nogmaals het bestaan van een negatief effect van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen. Op de vaststelling betreffende de afgenomen ambitie na, zijn we er niet in geslaagd dit effect te verklaren. We konden wel vaststellen hoe ons onderwijssysteem zwakke prestaties vertaalt in blijvende gevolgen als schoolachterstand en kanalisering naar het beroepsonderwijs die, op hun beurt, de zwakke arbeidsmarktpositie van de vader als het ware erfelijk maken. In het tweede deel van dit hoofdstuk kijken we naar een aantal waarden, attitudes en cultuurpraktijken van de jongeren. Men kan immers verwachten dat de werkloosheid van de vader ook daarop een invloed heeft.

Deze aandacht voor de cultuur van de jongeren vloeit ook voort uit onze onvrede met de verklaringen die courant voor de gevonden effecten van de werkloosheid worden gegeven. Deze verklaringen zijn dikwijls sterk behavioristisch en mechanistisch. Ze gaan ervan uit dat de wijze waarop volwassenen en kinderen zich aan de werkloosheid aanpassen, kan worden verklaard op basis van cultuurvrije, universele psychische regelmaten als cognitieve dissonantie en stress of als een rationele aanpassing aan situationele veranderingen als roldeprivatie of inkrimping van het sociale netwerk. Mechanismen die ongelijkheid produceren en bestendigen, kunnen echter doorgaans niet los van de specifieke invloed van cultuurpatronen worden begrepen⁵⁶.

Om de culturele effecten van de werkloosheid op de kinderen in kaart te brengen, kijken we eerst naar een aantal attitudes van de kinderen. We gebruiken hiervoor als uitgangspunt een cluster van attitudes die werden gemeten in een representatieve steekproef bij de Vlaamse volwassenen (Carton, Swyngedouw, Billiet en Beerten, 1993). Deze cluster omvat houdingen als ethnocentrisme, autoritarisme, politiek cynisme en materialisme (versus postmaterialisme). We gebruiken deze houdingen omdat ze karakteristiek bleken te zijn voor mensen die sociaal-economische zwak staan, mensen met een lage scholing, een diploma van het beroepsonderwijs en een zwakke arbeidsmarktpositie. (Elchardus 1994a, 1994d). Deze attitudes bleken onderling sterk samen te hangen en vormen een

⁵⁶ Dat wordt ons inziens duidelijk aangetoond in het inmiddels bijna klassieke 'Learning to Labour' van Paul Willis (1981, orig. 1977).

nieuwe politieke breuklijn⁵⁷. (idem, zie ook Billiet & De Witte, 1993). Hoewel materialisme versus postmaterialisme deel uitmaakt van deze nieuwe breuklijn, zijn de relaties tussen een eerder materialistische ingesteldheid en de andere houdingen eerder zwak. De nieuwe breuklijn is vrij sterk gecentreerd rond ethocentrisme, autoritarisme, utilitair individualisme en politiek cynisme. We laten materialisme versus post-materialisme daarom buiten beschouwing. Wanneer we de breuklijn meten als één variabele die gaat van 0 (sterke verwerping van racisme, individualisme, etc.) tot 100 (sterke aanvaarding) scoren de mensen die hoger onderwijs hebben gevolgd gemiddeld 42, mensen die enkel lager secundair onderwijs volgden gemiddeld 56 en mensen die enkel lager onderwijs liepen 62. Zelfs wanneer we het aantal jaren onderwijs constant houden zijn er verschillen naar type onderwijs. Afgestudeerden van het algemeen vormend secundair onderwijs scoren gemiddeld 48, deze van het hoger secundair beroepsonderwijs 55.

Deze nieuwe breuklijn is politiek relevant omdat het stemmen voor nieuwe partijen (Agalev en Vlaams Blok) er sterk door beïnvloed wordt. Mensen die ethocentrisme, autoritarisme, politiek cynisme en utilitair individualisme verwerpen en er postmaterialistische attitudes op na houden, worden disproportioneel aangetrokken door Agalev. Het Vlaams Blok trekt mensen aan die eerder racistisch, individualistisch, autoritair en politiek cynisch zijn. Deze cluster van attitudes functioneert blijkbaar als een politiek vertoog dat mensen met een laag opleidingsniveau en een zwakke arbeidsmarktpositie kanaliseert naar extreem rechts.

Omdat die attitudes blijkbaar wijzen op een reactie op sociale achterstelling gebruiken we ze om de houdingen van de kinderen van de werklozen te meten. Gegeven de leeftijd van die jongeren en hun plaats in het gezin, leek het ons echter niet aangewezen de autoritarismeschaal te gebruiken. Deze schaal peilt immers naar houdingen m.b.t. ouder-kind relaties en de aard van het ouderlijk gezag. Omdat jongeren tussen de 14 en de 20 nauwelijks bij de politiek betrokken zijn, leek ook de meting van politiek cynisme niet erg relevant. De aandacht wordt daarom toegespitst op ethocentrisme (racisme) en utilitair individualisme⁵⁸.

Op het eerste gezicht lijkt de werkloosheidsgeschiedenis van de vader maar een matig effect te hebben op de mate waarin de jongeren ethocentrisch en

⁵⁷ Op een representatieve steekproef van de Vlaamse volwassen bevolking (n=2691) werd een factoranalyse uitgevoerd op de vijf schalen : Ethocentrisme, autoritarisme, politiek cynisme, utilitair individualisme en materialisme. We bekwamen één factor met een eigenwaarde groter dan de eenheid. Deze factor dekt 49% van de gemeenschappelijke variantie. Als de schaal additief wordt gemeten is de Cronbach's α gelijk aan 0.74.

⁵⁸ De technische details m.b.t. de schalen waren opgenomen in bijlage 3.

individualistisch zijn⁵⁹. Bij nadere analyse bleek echter dat het verband tussen de werkloosheid van de vader, de schoolachterstand en de attitudes van de kinderen, niet additief maar multiplicatief (interactief) is. Falen op school blijkt een veel sterker effect te hebben op de houdingen dan de werkloosheid van de vader. Deze laatste heeft slechts een zeer klein onafhankelijk effect op de houdingen. De hoogste niveaus van racisme en individualisme vinden we echter als werkloosheid van de vader en schoolachterstand samen voorkomen.

Tabel 5.2 : Gemiddelde score van de jongeren op de attitudeschalen (0 tot 100) naar de werkloosheidsgeschiedenis van de vader en de schoolachterstand van de jongeren.

schoolachterstand	attitudes	vader was werkloos	vader was niet werkloos
moest ooit overzitten	racisme	49	42
	individualisme	38	31
moest nooit overzitten	racisme	27	29
	individualisme	24	26

Jonge mensen, geconfronteerd met de werkloosheid van hun vader, ontwikkelen blijkbaar niet noodzakelijk de houdingen die wijzen op een verzet tegen sociale degradatie. Ze doen dit slechts wanneer zij zelf geconfronteerd worden met mislukking op school en vooral als zowel zij als hun vader met sociaal degraderende ervaringen worden geconfronteerd. Deze regelmaat moet uiteraard bekeken worden in het licht van de vaststelling dat werkloosheid van de vader tot schoolachterstand van de kinderen leidt.

Schoolachterstand en de daarmee samenhangende kans in het beroepsonderwijs te zitten, kunnen deze attitudes op twee verschillende manieren beïnvloeden. Men kan racisme en individualisme, ten eerste, beschouwen als rationele of psychologisch begrijpbare aanpassingen aan sociaal-economische deprivatie en degradatie. Men kan die houdingen, ten tweede, ook beschouwen als onderdeel van een subcultuur of een vertoog waarmee de kinderen van de werklozen in contact komen. De recentere cultuursociologie beschouwt attitudes niet zozeer als individuele aanpassingen aan een situatie, maar als elementen van een vertoog dat bijzonder aantrekkelijk kan zijn voor mensen in een bepaalde situatie, maar dat tevens gedragen wordt door bepaalde groepen, milieus en subculturen (Bellah et al., 1986; Swidler, 1986).

⁵⁹ De Spearman rangcorrelatiecoëfficiënt tussen de variabele 'groep' en individualisme is 0.04, deze tussen groep en racisme is 0.20.

Onze diepte-interviews met de werklozen -de vaders van de jongeren waarover dit hoofdstuk handelt- leerden ons dat zowel het utilitair individualisme als het racisme gebruikt worden om zich te verdedigen tegen een vijandige wereld waarvan wordt gezegd dat hij de 'migranten' en de 'profiteurs' bevoordeelt (zie hoofdstuk VI). Het is niet onwaarschijnlijk dat de ervaring van een lage status en sociale degradatie, via het falen op school, een gelijkaardig effect heeft bij de jongeren. Het is echter mogelijk dat zo'n effect zich niet automatisch voordoet als een reactie op sociale degradatie, maar gemedieerd wordt door de participatie in een bepaalde subcultuur. Om die mogelijkheid te onderzoeken zullen we simultaan naar de effecten van schoolachterstand en onderwijstype kijken.

V.C.1. Lidmaatschap van subculturen

Hoewel we kunnen aannemen dat de verschillende types onderwijs (ASO, BSO, TSO, BuSO) ook verschillende culturele specificiteiten hebben, leek het ons aangewezen dat niet zonder meer aan te nemen en de sub- of smaakcultuur van de jongeren ook op een meer rechtstreekse wijze te meten. Die meting steunt op de waarneming dat zowel TV als muziek een belangrijke rol spelen in de leefwereld van de jongeren (Tillekens, 1993:182 & Bouvergne-De Bie, 1992:18). We vroegen de jongeren naar welke TV-programma's ze kijken en hoe ze deze beoordelen, hoe vaak ze deze programma's bekijken en informeerden naar hun oordeel over de openbare omroep BRTN en de commerciële omroep VTM. We lieten hen ook 26 specifieke muziekstijlen beoordelen op een schaal van 0 tot 10. Een factoranalyse van de appreciatie voor deze verschillende stijlen liet zien dat het mogelijk is om de stijlen te groeperen in bredere categorieën⁶⁰. Een van deze bredere categorieën omvat stijlen als acid, house, schlagermuziek, new-beat en 'Tien om te zien-muziek'⁶¹. Deze groepering laat de jongeren niet onverschillig. Sommigen tonen er zich een groot voorstander van, anderen wijzen het even vehement af. Men vindt het 'keigoed' of 'oerdom', maar weinigen blijven er 'blauw-blauw' over. Daarom discrimineert het zeer sterk tussen groepen jongeren. Hoewel sommige van de jongeren het omschreven als 'Johnny-muziek' hebben wij het 'Wendymuziek' gedoopt. Het is ons immers opgevallen dat van de jongeren die het apprecieerden een disproportioneel aantal 'Wendy' heten, in het geval van meisjes, en 'Kevin' in het geval van de jongens. Een van onze jonge informanten bevestigde dat: 'inderdaad, de grootste Johnny van de klas heet Kevin'.

⁶⁰ Een principale componentenanalyse behield 7 componenten met een eigenwaarde groter dan de eenheid. De eigenwaardes zijn : 5.93, 3.24, 2.75, 1.66, 1.34, 1.14 en 1.00. De door de zeven componenten gezamenlijk verklaarde variantie is 65.6%.

⁶¹ Dit is de muziek die uitgezonden wordt in het VTM muziekprogramma : 'Tien om te zien'. Dit genre lijkt misschien wat vaag, maar blijkt voor de meeste jongeren zeer concreet en vrij duidelijk afgebakend.

Als een tweede indicator van lidmaatschap in sub- of smaakculturen gebruiken we de zendervoorkeur. Onze jonge respondenten bleken niet enkel een uitgesproken programmavoorkeur te hebben maar ook een zeer duidelijke zendervoorkeur. 'BRT versus VTM' bleek eveneens een 'issue' te zijn, wat suggereert dat zendervoorkeur, net zoals de muziekvoorkeur, gebruikt wordt om een identiteit op te bouwen en het lidmaatschap van een groep af te bakenen. Er is trouwens een zeer sterke relatie tussen zendervoorkeur en muziekvoorkeur ($b=0.45$). Men kan beide beschouwen als verschillende uitingen van eenzelfde smaakcultuur. Toch is er een belangrijk verschil. In een milieu waar gezinnen doorgaans slechts één TV-toestel hebben, is de zendervoorkeur waarschijnlijk een kenmerk van het gezin, terwijl de muziekvoorkeur daarentegen specifiek kan zijn voor de individuele jongere.

V.C.2. Werkloosheid van de vader en racisme van de kinderen

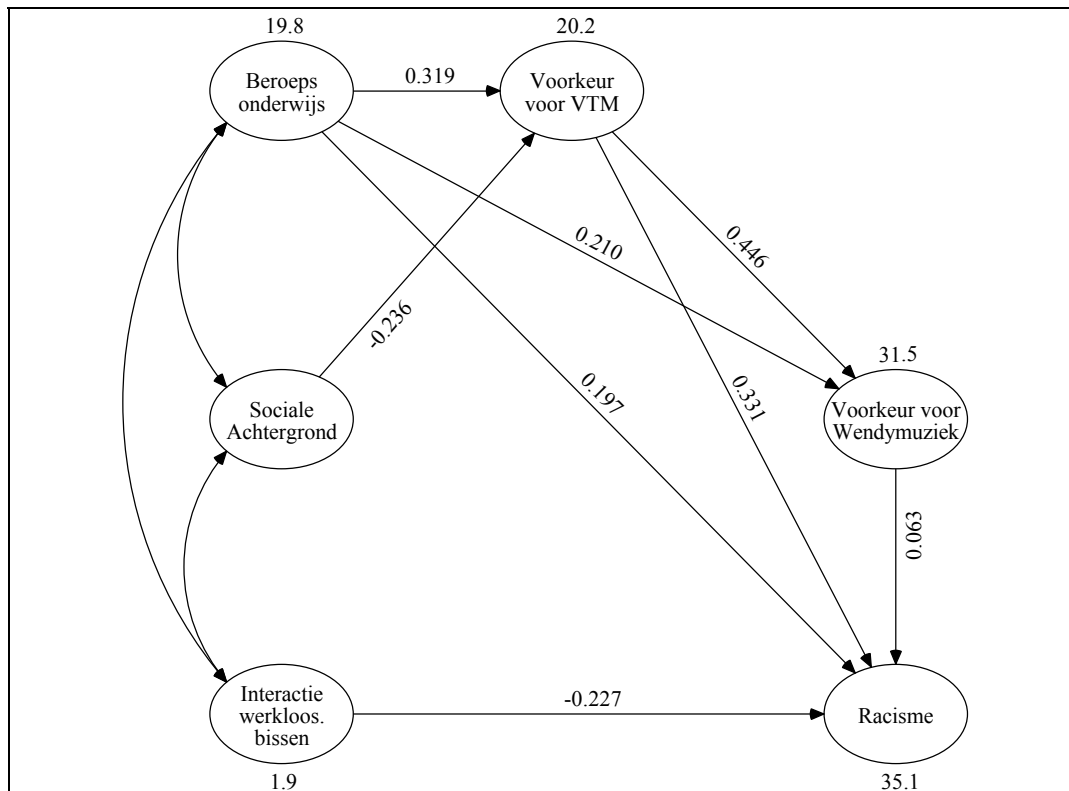
In figuur 5.2 is het model weergegeven waarmee we ethnocentrisme/racisme proberen te verklaren. Het verklaart 32% van de variantie van ethnocentrisme, wat vrij veel is⁶². Het eerste deel van het model (sociale achtergrond, de interactie tussen de werkloosheidsgeschiedenis van de vader en de schoolachterstand van de kinderen en het schooltype) is hier niet belangrijk. De verbanden tussen deze variabelen zijn veel beter weergegeven in figuur 5.1. Het was noodzakelijk om de interactieterm te gebruiken om de effecten van de werkloosheid van de vader en van de schoolachterstand van de kinderen correct in te schatten. Deze interactieterm of variabele verdeelt de kinderen in drie groepen. De eerste groep bestaat uit kinderen die geen schoolachterstand opgelopen hebben maar waarvan de vaders behoren tot de groepen III en IV. De tweede groep bestaat uit de kinderen waarvan de vaders in de groepen I en II zitten en de derde groep bestaat uit kinderen die wel schoolachterstand hebben opgelopen en waarvan de vaders behoren tot groep III en IV, dus de vaders die werkloos waren in '84. Het model met deze interactieterm is geschikt om het effect van de werkloosheid van de vader op het racisme en het utilitair individualisme van de kinderen te schatten. Het is niet geschikt om het effect van de achtergrond, de werkloosheid van de vader en de schoolachterstand van de kinderen op het schooltype te schatten. Deze effecten worden beter weergegeven in figuur 5.1. De modellen in figuren 2 en 3 zijn gemaakt om het effect van de achtergrond, de werkloosheid van de vader, de schoolachterstand en het schooltype op de attitudes te schatten.

De combinatie (interactie) tussen de werkloosheidsgeschiedenis van de vader en de schoolachterstand van de kinderen verhoogt de kans dat kinderen een racistische houding ontwikkelen. Dit effect is redelijk sterk ($\beta=-.23$). Het is zeer

⁶² De fitparameters voor het padmodel zijn de volgende: $p=0.89$, $ML/df=0.29$, $RMR=0.03$, $AGFI=0.98$.

waarschijnlijk dat dit een blijvend effect is van de werkloosheid van de vader, want deze laatste slaat op de tewerkstellingsgeschiedenis van de vader vóór en in 1984, terwijl het racisme van de kinderen pas negen jaar later werd opgemeten. Het effect blijkt zich echter het sterkst voor te doen wanneer schoolachterstand samen voorkomt met een aanzienlijke werkloosheidservaring van de vader. Het lijkt redelijk dit effect te interpreteren als een reactie op sociale degradatie.

Figuur 5.2 : Model voor racisme / ethocentrisme bij de jongeren.

Schoollopen in het beroepsonderwijs blijkt een nog sterker effect te hebben op racisme (het direct effect is 0.20, het totale effect -inclusief de indirecte effecten via een voorkeur voor VTM en Wendymuziek- is 0.35). Dit is in overeenstemming met ander onderzoek waarin werd vastgesteld dat racisme meer voorkomt in beroepsscholen dan in het technisch en algemeen vormend onderwijs. Dit verschil tussen de schooltypes kan niet worden uitgelegd door een grotere aanwezigheid van migranten in het beroepsonderwijs. Er zijn meer jongeren die blijf geven van racisme in scholen zonder minderheidsleerlingen dan in scholen met een aanzienlijke proportie leerlingen die tot etnische minderheidsgroepen behoren (Thys & Vandersmissen, 1993). Iets minder dan de helft van het effect (0.151 van 0.348) van het beroepsonderwijs op ethocentrisme kan worden toegeschreven aan het participeren in een subcultuur, gemeten als een voorkeur voor de commerciële zender en voor Wendymuziek. Deze vaststelling maakt het

plausibel het effect van het beroepsonderwijs toe te schrijven aan de cultuur van de jongeren in die scholen. Participatie aan een bepaalde subcultuur (hier geïndiceerd als een voorkeur voor de commerciële zender VTM en voor Wendymuziek) draagt betekenisvol bij tot racisme. In het beroepsonderwijs zitten, verhoogt merkkelijk de kans in die smaakcultuur te participeren. De invloed van die cultuur kan, in termen van de indicatoren die we hebben gebruikt, haast volkomen worden toegeschreven aan de zendervoorkeur. Dat kan erop wijzen dat het racisme van deze jongeren niet zozeer een uiting is van een specifieke jongerensubcultuur maar van een sub- of smaakcultuur die gedeeld wordt met de ouders. Er is geen enkele aanwijzing dat de programma's van de commerciële zender racistische attitudes zouden stimuleren. Het sterke effect van een voorkeur voor VTM op racisme betekent dat de voorkeur voor deze zender en zijn programma's onderdeel zijn van een smaakcultuur die aantrekkelijk is voor mensen met een laag opleidingsniveau, een zwakke arbeidsmarktpositie en met kinderen in het beroepsonderwijs⁶³. Men kan de commerciële zender niet het maken van die smaakcultuur verwijten, wel kan men vaststellen dat hij er niet in slaagt de ontwikkeling van het racisme bij zijn trouw publiek tegen te gaan.

Een uitgebreide werkloosheidservaring van de vader, het falen op school en de subculturele specificiteit van het beroepsonderwijs, spelen elk een nagenoeg even belangrijke rol in het aanzwengelen van racisme bij de jongeren. Dit racisme moet blijkbaar in gelijke mate worden beschouwd als een reactie op statusverlies of sociale degradatie en als een uiting of misschien zelfs als een identiteitverlenend element van een welbepaalde sub- of smaakcultuur.

Het ethnocentrisme of racisme, zoals wij het hebben gemeten, bestaat in feite uit twee verschillende componenten. De eerste component is een soort economisch ethnocentrisme: de vrees dat de aanwezige etnische minderheden een bedreiging vormen voor het sociaal zekerheidsstelsel en het gevoel dat zij schaarse jobs 'afpakken' van de autochtonen. De tweede component is een cultureel racisme: de opvatting dat andere culturen en/of rassen minderwaardig zijn, dat contact met leden van etnische minderheden daarom moet worden gemeden en dat 'we' ons ras zuiver moeten houden (zie ook Billiet, 1993). Economisch ethnocentrisme is wijd verspreid in de bevolking. Ongeveer de helft tot drie kwart van de volwassen bevolking deelt de vrees waarop dat soort ethnocentrisme steunt. Cultureel racisme is veel minder sterk verspreid, 10 tot 15% van de volwassen bevolking kan als dusdanig worden omschreven.

⁶³ Deze bevinding geeft aan dat mensen die zich zorgen maken over de toename van racisme bij jongeren veel meer aandacht moeten schenken aan de culturele dynamieken van het fenomeen en aan de culturele specificiteiten van het beroepsonderwijs.

De twee vermelde componenten van het ethnocentrisme kunnen dus analytisch duidelijk worden onderscheiden. Als we ze op basis van de door ons gebruikte item-vragen meten via afzonderlijke attitudeschalen, levert ons dat echter schalen op die merkkelijk minder betrouwbaar zijn dan de globale schaal voor ethnocentrisme die we tot nog toe hebben gebruikt⁶⁴. Daarom moeten de bevindingen die steunen op de twee meer specifieke schalen heel voorzichtig geïnterpreteerd worden. Economisch ethnocentrisme blijkt hoofdzakelijk te worden aangewakkerd door sociale degradatie (het falen op school en de schoolachterstand), terwijl de culturele component van racisme in nagenoeg gelijke mate wordt beïnvloed door het volgen van beroepsonderwijs en sociale degradatie. Deze vaststelling suggereert dat sociale degradatie, mislukken op school en sociale achterstelling sterk tot economisch ethnocentrisme en in mindere mate ook tot cultureel ethnocentrisme of racisme leiden. In het aanwakkeren van dat laatste blijkt het culturele klimaat waarin men leeft -en dat in ons model wordt gemeten op basis van de studierichting en de smaakcultuur- echter wel een belangrijke rol te spelen.

V.C.3. Werkloosheid van de vader en utilitair individualisme van de kinderen

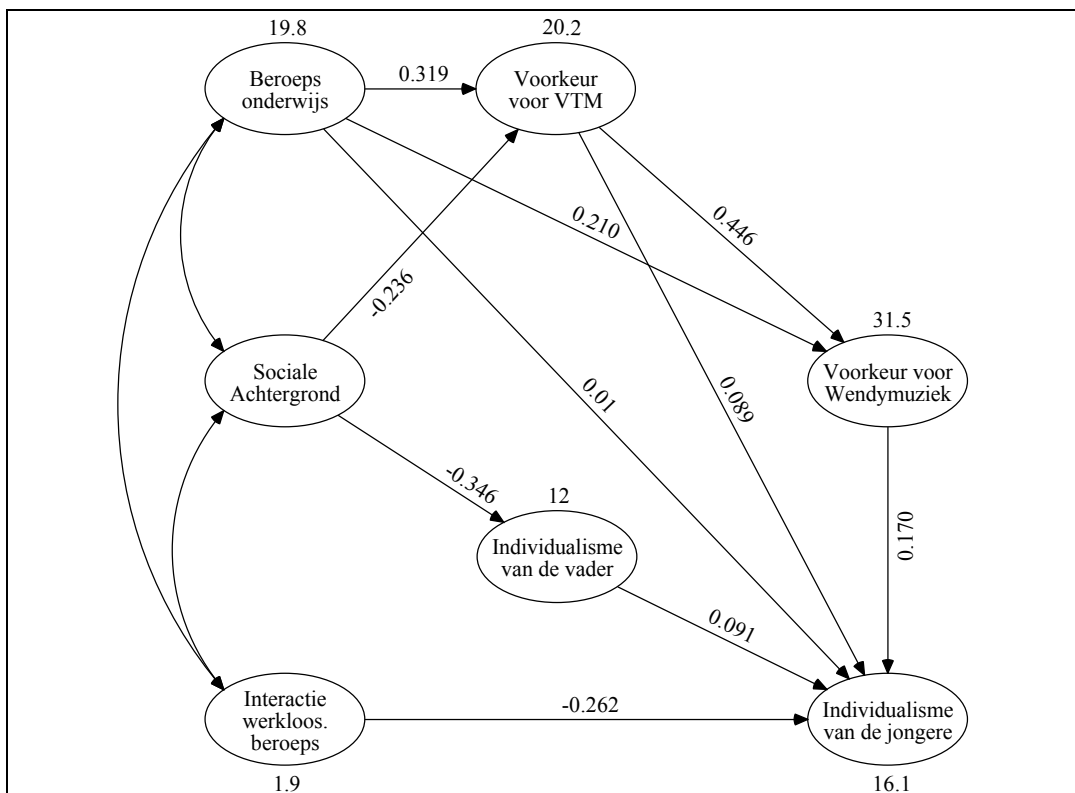
Ons model voor utilitair individualisme⁶⁵ werkt veel minder goed dan het model voor racisme. Het verklaart 16% van de variantie van individualisme, terwijl een gelijkaardig model niet minder dan 35% van de variatie in racisme verklaarde. Op basis van een aantal open, ongestructureerde en derhalve niet representatieve gesprekken die we met jongeren hebben gevoerd, hebben we de indruk dat het verschil in verklaringskracht moet worden toegeschreven aan het feit dat voor de jongeren vandaag racisme wel en utilitair individualisme niet een bewust, expliciet twistpunt is. Onder jongeren zijn etiketten als 'racist' en 'anti-racist' uitgegroeid tot een manier waarop men zichzelf positioneert en van anderen onderscheidt. Daarom vloeien attitudes en identificatie samen en worden de attitudes een manier om zich te identificeren. Als dat gebeurt, worden de keuze van attitudes en een racistische manier van spreken onderdeel van het geheel van smaken en belangstellingspunten die jonge mensen een gevoel van onderlinge verwantschap kunnen geven en die, uiteraard, op hun beurt sterk beïnvloed zijn door de sociale achtergrond en positie van die jongeren.

⁶⁴ Onze schaal voor economisch racisme is gebaseerd op 3 likertitems, deze voor cultureel racisme op 10 items.

⁶⁵ De fitparameters voor dit model zijn : $p=0.599$, $ML/df=0.804$, $RMR=0.039$, $AGFI=0.933$. Het model is veel beter wanneer we het individualisme van de vader weglaten : $p=0.874$, $ML/df=0.306$, $RMR=0.025$, $AGFI=0.977$.

Hoewel minder sterk dan racisme blijkt ook het individualisme systematisch verband te houden met de sociale achtergrond. Het wordt met name vrij sterk beïnvloed door de combinatie van een uitgebreide werkloosheidservaring van de vader en de eigen schoolachterstand ($\beta=-0.26$). Het utilitair individualisme is, evenals racisme, een attitude of een manier van spreken die gemakkelijker wordt aangenomen door kinderen die zowel via de werkloosheid van hun vader als via het eigen mislukken op school werden geconfronteerd met sociale degradatie.

Figuur 5.3 : Model voor utilitair individualisme bij de jongeren.

Het schooltype en de subcultuur houden wel verband met utilitair individualisme maar dienen niet als een schakel tussen de werkloosheidservaring van de vader en het individualisme van de jongere. De enige vermeldenswaardige culturele invloed is deze van Wendymuziek. Fans van dit genre hebben een grotere kans zich utilitair individualistisch op te stellen ($\beta=0.17$).

De associatie tussen de patronen van cultuurconsumptie en het utilitair individualisme komt veeleer in de muziekvoorkeur dan in de zendervoorkeur tot uiting. Dat laat vermoeden dat deze houding niet noodzakelijk gedeeld wordt met de ouders. Dit vermoeden wordt bevestigd door het zeer zwakke effect dat uitgaat van het individualisme van de vader op het individualisme van de kinderen. Voor

dit onderzoek hebben we het individualisme van de vader op dezelfde manier gemeten als het individualisme van de kinderen. Individualisme als vertoog blijkt, in de hier bestudeerde groep, niet overgedragen te worden van de ene op de andere generatie of, als die houding wordt overgedragen, is dat nog niet zichtbaar op de leeftijd van de bestudeerde jongeren. We denken dat dit veel te maken heeft met de specifieke groep die we hier bestuderen. In Vlaanderen is het utilitaire individualisme veeleer een vertoog dat vanzelfsprekend is in het milieu van zelfstandigen. Verder is het een houding die wordt aangenomen door mensen met een laag onderwijsniveau. (Elchardus en Heyvaert, 1990; Elchardus, 1994a, 1994d) We zagen in hoofdstuk IV dat werklozen of mensen met een uitgebreide werkloosheidservaring niet individualistisch worden. Waarschijnlijk houden ze rekening met hun eigen kwetsbaarheid en schuwen ze daarom het utilitair individualisme met zijn sterk sociaal-Darwinistische accenten. Tussen het individualisme van de vaders en dat van de kinderen is er in onze onderzoeksbevolking wel een verband, maar dit kan niet worden toegeschreven aan een rechtstreeks effect, dat wil zeggen een rechtstreekse beïnvloeding, maar dient haast volkomen te worden toegeschreven aan het feit dat vaders en hun kinderen een relatief grote kans hebben om met dezelfde gunstige of ongunstige sociale omstandigheden te worden geconfronteerd.

V.C.4. Besluit

Volgens onze bevindingen is er een effect van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen, onafhankelijk van de sociale achtergrond. De meeste verklaringen die in de literatuur voor dit effect worden gegeven, blijken voor onze onderzoeksbevolking niet op te gaan. Wij vonden dit effect op de schoolprestaties in een groep die, volgens de indicatoren die we gebruikt hebben, geen blijk gaf van ontworpen relaties tussen de ouders onderling of tussen de ouders en de kinderen en waarvan het sociale netwerk niet ineengeschrompeld was (op contacten met de collega's na).

Op basis van onze bevindingen lijkt het ook redelijk aan te nemen dat de effecten van de werkloosheid op de schoolprestaties van de kinderen, blijvend zijn. Onze gegevens laten ons weliswaar niet toe dit besluit echt hard te maken en zij stellen ons evenmin in staat na te gaan of een gebeurlijk blijvend effect na verloop van tijd toch zwakker wordt. Maar ook als dat effect niet blijvend zou zijn, zou het toch blijvende gevolgen hebben. De (geburlijk tijdelijk) slechtere schoolresultaten van de kinderen worden door ons schoolsysteem immers omgezet in blijvende gevolgen via dubbelen, schoolachterstand en oriëntatie naar het beroepsonderwijs. Kinderen van vaders die een tijdje werkloos zijn geweest hebben een significant hogere kans om schoolachterstand te hebben opgelopen en in het beroepsonderwijs te zijn terechtgekomen. Dit laatste maakt werkloosheid ook gedeeltelijk erfelijk omdat afgestudeerden van het beroepsonderwijs in het algemeen niet verder studeren en een relatief zwakke arbeidsmarktpositie hebben.

Als de werkloosheid van de vader gecombineerd wordt met falen op school heeft dit een vrij belangrijk effect op de houdingen en de opvattingen van de jongeren. Jongeren die met die ervaringen worden geconfronteerd, hebben een grotere kans om etnocentrische en racistische attitudes te ontwikkelen en zich utilitair individualistisch op te stellen. Deze houdingen geven blijkbaar uiting aan de wijze waarop volwassenen en jongeren reageren op sociale degradatie en zij kunnen daarom worden beschouwd als uitingen van een cultuur die tegelijk op deprivatie en verzet wijst. Uit ander onderzoek weten we dat deze cultuur bij de volwassenen de kans verhoogt dat extreem of populistisch rechts wordt gestemd (Billiet, 1993, Elchardus, 1994a, 1994d).

De werkloosheid van de vader laat op nog een andere wijze blijvende sporen na in de houdingen van de kinderen. Zij verhoogt de kans dat kinderen in het beroepsonderwijs terecht komen. In dat type onderwijs hebben de beschreven attitudes een grotere kans om zich te ontwikkelen. Die attitudes blijken immers deel uit te maken van een sub- of smaakcultuur waarin leerlingen van het beroepsonderwijs in grotere mate participeren dan leerlingen van andere onderwijstypes. Deze subcultuur wordt onder meer gekenmerkt door een voorkeur voor de commerciële zender VTM en voor wat we Wendymuziek hebben genoemd.

De geobserveerde effecten van de werkloosheid van de vader op de kinderen kunnen niet begrepen worden zonder rekening te houden met de specifieke institutionele regelingen en culturele dynamieken die gelden in dit land. De wijze waarop in het onderwijs institutioneel met de slechtere schoolresultaten van de kinderen van werklozen wordt omgegaan, vertaalt deze zwakke resultaten in bissen, schoolachterstand en een oriëntatie naar het beroepsonderwijs. Deze gebeurtenissen spelen op hun beurt dan weer een belangrijke rol in de ontwikkeling van een aantal attitudes die kunnen worden beschouwd als een reactie tegen sociale degradatie. Het aannemen van die houdingen is echter geen individuele, psychische of rationeel voorspelbare reactie. Deze houdingen maken daarentegen deel uit van een verspreid vertoog of een subcultuur die gedragen wordt door commerciële massamedia en die onder meer ook tot uiting komt in een voorkeur voor bepaalde muziekgenres. Het gaat om een subcultuur of een smaakcultuur die blijkbaar heel aantrekkelijk is voor sociaal zwakke ouders en hun kinderen en waaraan de leerlingen die in het beroepsonderwijs zitten in grote mate participeren. De verschillende elementen van deze sub- of smaakcultuur hangen uiteraard niet hecht samen. Het gaat niet om een uitgekristalliseerde ideologie, maar eerder om een cluster waarin verschillende houdingen, smaken, gevoelens van identiteit en patronen van cultuurconsumptie samenhangen en waarvan de aantrekkelijkheid sterk samenhangt met de sociale positie. Een van de minder aangename trekken van die cluster is de grote kans op etnocentrisme en/of racistische attitudes of manieren van spreken. De werkloosheid van de vader heeft een redelijk belangrijke invloed op de mate waarin de kinderen deze attitude

DE BLIJVENDE GEVOLGEN VAN WERKLOOSHEID

aannemen en die invloed wordt volledig gemedieerd door de schoolachterstand en de oriëntatie naar het beroepsonderwijs.

DEEL DRIE : INTERPRETATIE EN
BESLUITEN

HOOFDSTUK VI: LEVEN MET WERKLOOSHEID

VI.A. Inleiding

In dit hoofdstuk proberen we een aantal van de vaststellingen uit de vorige hoofdstukken theoretisch samen te vatten. Voor zover het onderzoek naar de effecten van de werkloosheid niet volkomen empiristisch en a-theoretisch is - wat dikwijls het geval is - zijn de gehanteerde verklaringsschema's overwegend van sociaal-psychologische aard. Bij het toetsen van de zelfbestendingsthese (hoofdstuk II), het onderzoeken van de blijvende effecten (hoofdstuk IV) en de intergenerationele effecten van de werkloosheid (hoofdstuk V), zijn we telkens gestuit op de tekortkomingen van die aanpak. Telkens is gebleken dat de gevolgen van werkloosheid niet los van de institutionele en culturele context kunnen worden begrepen. Het lijkt ons daarom nodig de werkloosheid te benaderen vanuit een perspectief dat uitermate gevoelig is voor institutionele en culturele factoren. Zo'n aanpak veronderstelt niet altijd een radicale breuk met de sociaal-psychologische perspectieven, maar maakt wel een grondige aanpassing van die benaderingswijze noodzakelijk. In hoofdstuk IV zagen we reeds dat het Latente Deprivatie Model van Marie Jahoda gemakkelijk kan worden vertaald naar een meer sociologisch perspectief waarin de functies van arbeid explicieter in verband worden gebracht met de rol die arbeid cultureel en institutioneel in onze samenleving vervult. In dit hoofdstuk bouwen we verder op dat inzicht. We kijken naar arbeid als een cultureel proces dat zin geeft aan het leven. We gaan dan na welke middelen en instellingen in onze samenleving beschikbaar zijn om met werkloosheid te leven. Centraal daarbij staat het begrip rol. De rol wordt opgevat als een sociale positie met de daaraan verbonden waarden en opvattingen die zin geven aan die positie, haar verklaren en inpassen in de sociale wereld. Dat begrip biedt ons de mogelijkheid de markantste bevindingen van dit onderzoek met elkaar in verband te brengen en betekenis te geven.

We zullen het nut van dat perspectief voortdurend toetsen aan de levensverhalen die onze respondenten ons tijdens de diepte-interviews vertelden. Dat materiaal wordt nu niet meer, zoals in hoofdstuk III, gebruikt als een uitdieping van de kwantitatieve gegevens, maar als een volwaardige alternatieve bron van inzichten. De verklaringen die voor de ervaringen van werkloosheid worden aangereikt, moeten immers ook worden geconfronteerd met de wijze waarop de mensen zelf hun werkloosheid waarnemen. Nadat we pogingen hebben gedaan om statistische regelmaten te onderkennen in het leven van de werklozen, gaan we nu op basis van de semi-gestructureerde diepte-interviews luisteren naar hoe zij hun eigen leven vorm geven en aan anderen uitleggen. We gaan daarbij onder meer op zoek naar de wijze waarop werkloosheid in het algemeen en de eigen werkloosheid

causaal worden verklaard. Een causale verklaring verwijst in dit geval niet meer naar een van buitenaf onderkende statistische relatie, maar naar een zinvolle, verklarende, dwingende samenhang die door de betrokken mensen in hun eigen levensloop wordt onderkend. Verder wordt onderzocht in welke mate die verklaringen aanleiding geven tot een collectief of politiek perspectief op de werkloosheid. Komen werklozen ertoe een verklaring van de werkloosheid te verbinden met mogelijke maatregelen om ze op te lossen en wijzen ze actoren aan die de verwezenlijking van die maatregelen op zich kunnen nemen?

VI.B. De onbestaande rol

We kunnen een maatschappelijke rol definiëren als een bundel van verwachtingen die gelden tegenover een bepaalde persoon in een bepaalde situatie en die tevens een aantal verwachtingen tegenover anderen mogelijk maakt (Elchardus, 1994c : 50). Een haast klassiek voorbeeld, dat ook relevant is voor de werkloosheid, is de ziekerol. Van personen die ziek zijn, wordt aangenomen dat zij niet aan hun gewone verwachtingen kunnen voldoen. Zij kunnen bijvoorbeeld 's morgens niet opstaan, bepaalde soorten werk niet meer verrichten of zich niet meer buitenshuis begeven. Onderscheidend voor de ziekerol is dat wordt aangenomen dat de zieke van de gangbare verwachtingen afwijkt zonder daaraan schuldig te zijn. In dat opzicht verschilt de ziekerol grondig van de rol van misdadiger waarin afwijking precies wel aan persoonlijke verantwoordelijkheid en schuld wordt gekoppeld.

Weinig culturen slagen erin het geheel van de als afwijkend ervaren handelingen volledig ondubbelzinnig te klasseren in de categorieën 'ziekte' en 'misdaad'. Conflicten over de classificatie kunnen diverse vormen aannemen. Op het niveau van de wetgeving is er bijvoorbeeld de kritiek op de 'medicalisering van de criminaliteit' en zijn tegenhanger, de kritiek op de 'penalisering van de ziekte'. De eerste klaagt aan dat teveel handelingen die eigenlijk als een misdaad zouden moeten worden beschouwd, benaderd worden als betrof het een ziekte. De tweede meent dat een aantal handelingen die in feite als ziektes moeten worden beschouwd, nu nog teveel als misdaden worden benaderd. In het alledaagse leven is er de twijfel of een bepaald afwijkend gedrag moet worden omschreven als 'ziekte', 'plantrekkerij' of 'bedrog'. Naarmate de band tussen gedrag en ziekte beter bekend geraakt, kan ook spanning ontstaan rond het idee of een verschijnsel dat voorheen als 'ziekte' werd omschreven, nog wel even onproblematisch van de notie van persoonlijke verantwoordelijkheid kan worden losgekoppeld. Denken we maar aan longkanker en zijn relatie tot het roken of aan aids en zijn relatie tot bepaalde, niet onvermijdelijke gedragspatronen. De pogingen die worden ondernomen om dergelijke verschijnselen aan de categorie 'ziekte' te onttrekken en op een meer expliciete manier in verband te brengen met persoonlijke verantwoordelijkheid en schuld -door bijvoorbeeld de gemeenschap te ontslaan van deelname in de kosten van verzorging- stuiten echter op hevig verzet en op de

beschuldiging van onterechte penalisering en overdreven moralisering. Dat wijst op de culturele kracht van de categorie 'ziekte' en aan de daaraan verbonden rol van 'zieke'.

Eigen aan de ziekerol is dat de zieke niet verantwoordelijk wordt gesteld voor zijn toestand. Als zo een verantwoordelijkheid toch wordt verondersteld, mag de zieke daar geen nadeel van ondervinden in de wijze waarop hij wordt benaderd en behandeld. De zieke wordt vrijgesteld van een aantal verplichtingen en hij mag tegenover de anderen een aantal rechtmatige verwachtingen koesteren. Van de zieken wordt in ruil verwacht dat zij zoveel mogelijk meewerken aan hun genezing. Naast disputen over het toepassen van de categorie 'ziekte', zijn er natuurlijk ook heel wat disputen over het toekennen van de rol. Voor mensen zonder veel sociale verplichtingen, zoals kinderen, ligt die verantwoordelijkheid in de eerste plaats bij de ouders. Als het toekennen van de rol implicaties heeft voor andere instellingen dan het gezin, ligt de bevoegdheid ervoor bij de erkende geneesheer. Terwijl deze in onze samenleving zeker niet de enige is die helend optreedt, die rol deelt hij met kruidendokters, pendelaars, handopleggers en een groot aantal andere genezers, is hij wel de enige die het (medische) gezag heeft om de ziekerol officieel toe te kennen. De geneesheer is niet alleen genezer, maar ook instituut: de gezagsvolle toekenner van de ziekerol. Het lijkt overigens niet uitgesloten dat die laatste functie primeert in het grootste deel van de optredens van de huisarts.

Men zou de werklozenrol naar analogie met de ziekerol kunnen opzetten. Van de werkloosheid kan immers worden aangenomen dat ze niet vrijwillig is. Tevens wordt van de werkloze verwacht dat hij werkwilbig is en actief naar werk zoekt. De huidige werkloosheidsreglementering en de werking van de bemiddelings- en controlediensten lijken in grote mate op een rolconceptie van de werkloosheid te steunen die naar analogie met de ziekerol is opgezet. Wetteksten zijn echter niet voldoende om een rol te scheppen. Deze moet kunnen steunen op wijd verbreide opvattingen en tevens op instellingen die de spanningen en conflicten opvangen die rond de toepassing van de rol ontstaan. Minstens twee factoren beletten in onze samenleving de groei van een echte werklozenrol. Ten eerste, is er de idee dat werkloosheid toch in vele gevallen de schuld is van de werklozen zelf (Houtman, 1994). Zelfs als men er van bewust is dat werkloosheid structurele oorzaken heeft, blijven heel wat mensen haar hardnekkig individualiseren; haar beschouwen als een gevolg van de persoonlijke levensloop en van persoonlijke kenmerken. De persoonlijke kenmerken van de werklozen worden gemakkelijk vertaald in oorzaken van de werkloosheid. Verder in dit hoofdstuk zullen we zien dat ook een aantal van onze respondenten, die nochtans allen zelf werkloos zijn geweest, van oordeel zijn dat de werklozen zelf schuld hebben aan hun werkloosheid. Dit gebrek aan eensgezindheid over de verantwoordelijkheidsvraag maakt het uitkristalliseren van een werklozenrol moeilijk. Ten tweede bestaat er ook onzekerheid rond het toekennen van de ziekerol. Maar terwijl daar soms

systematische twijfel groeit -bijvoorbeeld naar aanleiding van het gemak waarmee 'doktersbriefjes' worden uitgeschreven- lijkt het gezag van de medische professie toereikend om die onzekerheid binnen de perken te houden en handelbaar te maken. Een gelijkaardige instelling, die met even veel gezag kan oordelen over de werkwillendheid en op basis daarvan de werklozenrol kan toekennen, bestaat echter niet. In onze maatschappij bestaat er met andere woorden wel een toestand van werkloosheid, maar niet een echte werklozenrol. Cultureel is er eigenlijk geen plaats voor werklozen.

VI.C. Onze respondenten als limietgroep

De toestand van werkloosheid is voor onze respondenten nog moeilijker dan voor de mannelijke bevolking in het algemeen. In 1984 werd immers doelbewust gekozen voor een onderzoeksgroep die, onder meer qua leeftijd en geslacht, geacht wordt tewerkgesteld te zijn (zie hoofdstuk I). Oudere werklozen bijvoorbeeld, waarvan de kinderen uit huis zijn, kunnen ondanks een officieel statuut van werkloze mentaal al in de rol van gepensioneerde stappen. Dat statuut wordt in onze samenleving aanvaard en rond de rol van de gepensioneerde en de jong-gepensioneerde groeit momenteel een media-aandacht die verhalen, opvattingen en beelden vehicleert waarin die rol als actief en zinvol wordt voorgesteld. Men stelt ook dikwijls vast dat de gevolgen van werkloosheid anders liggen bij vrouwen dan bij mannen. Werkloze vrouwen kunnen over het algemeen gemakkelijk in de feitelijke rol van huisvrouw stappen. Dat is in onze samenleving ook een duidelijke rol, ondersteund door opvattingen die haar zin en inhoud geven. Daaraan kunnen de bekleders van die rol gemakkelijk een identiteit en een gevoel van nuttigheid ontleen⁶⁶.

VI.D. Rolloosheid

In het vorige hebben we de rol nogal rudimentair geschetst. In feite is het veel meer dan een samenraapsel van enkele rechten en plichten. De rol die we opnemen is ook de bril waardoor we onze levenssituatie waarnemen en deze betekenis kunnen geven. De rol reikt ook een referentiekader aan waarmee we de wereld en onze positie daarin interpreteren. Het ontbreken van een werklozenrol zorgt daarom voor een leemte in het leven van de werklozen, als het ware een deficiet aan zin en identiteit. In hoofdstuk II zagen we dat werklozen zich relatief veel vervelen en nutteloos voelen. Dat gevoel van nutteloosheid en leegte komt

⁶⁶ De mate waarin vrouwen dat kunnen doen, hangt natuurlijk af van het perspectief waarmee ze werken. Men kan derhalve verwachten dat naarmate de geslachtsverschillen in de omvang en de aard van de arbeidsmarktparticipatie afnemen, ook het beschreven verschil in werkloosheidsbeleving zal afnemen.

ook in heel wat van de diepte-interviews naar voor. Niet alleen de respondenten die werkloos waren op het ogenblik van het interview, maar ook degenen die inmiddels terug tewerkgesteld zijn en die terugblikken op hun werkloosheid, verwoorden die gevoelens. Het blijkt een ervaring te zijn die in hun geheugen gegrift staat en op basis van de welke zij de betekenis van werkloosheid weergeven.

Het verhaal van Peter is in dat opzicht exemplarisch. Peter is een uiterst actief en creatief man. Iemand die zijn leven tijdens de periodes van werkloosheid van buitenaf bekijkt, zou waarschijnlijk nooit gevoelens van “nutteloosheid” of “leegte” vermoeden. Peter werkt in de filmindustrie. Hij is nu en dan een periode werkloos omdat hij slechts aan de slag kan als een film wordt gedraaid. Om deze periodes te overbruggen geeft hij ook les in een filmschool. Dat lost volgens hem echter het probleem van de verveling en de zinloosheid niet op.

“Dat is vreemd. Dat is heel vreemd. De periodes dat ik werk zijn heel intensief. Ge werkt altijd met deadlines, de film moet af zijn. Dat is altijd rushen. Dan kunt ge niks anders meer doen. Ge staat heel de tijd onder stress en spanning, en ge moet dan tegelijk creatief blijven denken. Dat is heel vermoeiend. En dan, als dat ineens stuikt, is dat heel vreemd. Ge moet u terug aanpassen. Ge krijgt echt ontwenningverschijnselen. Ge weet niet wat aanvangen en ge krijgt zo een nutteloosheidsgevoel. Dat is belachelijk, maar het is er. Dan vraagt ge u af ‘allez, waarom mag ik nu niet werken?’. Ge hebt zo niks meer om handen. Allez, en ik heb dan nog veel om handen, want ik ben veel met muziek bezig. Ik ben ondertussen nog klarinet aan het studeren. Maar toch ... dat zal waarschijnlijk wel mijn karakter zijn, maar dan voel ik mij opeens een beetje nutteloos.”

Pascal was op het ogenblik van het interview met ziekteverlof, ten gevolge van een zeer zware operatie. Omdat zijn ziekte goed evolueert zal hij echter weldra het ziekteverlof weer voor de werkloosheid ruilen. Bovendien is hij vroeger lang werkloos geweest. We vroegen hem om werkloosheid en werken te vergelijken.

“Ik ga beginnen met thuis zitten. Ik zal het flagrant af zeggen zoals het is. Mensen die werken, die zijn jaloers op die die thuis zitten en zij die thuis zitten zijn jaloers op die die werken. Thuis zitten, ja, ge moet gaan zoeken met wat ge u bezig kunt houden en ge moet u forceren om eraan te beginnen. Anders blijft ge zitten. Als ge gaat werken, gaat ge ‘s morgens misschien tegen uw goesting als het niet goed gaat op uw werk of als ge een slechte dag hebt. Maar ge vertrekt en ginder gaat ge werken. Ge hebt contacten met andere mensen. Ge kunt eens babbelen. Ge zijt weg van thuis. Als ge dan ‘s avonds thuis komt, zegt ge dan: ‘Ik ben moe en nu zou ik nog eens iets willen doen voor mijn eigen.’ En ge gaat naar boven en ge pakt uw hobby en ge werkt aan die hobby. Wat ik vroeger nooit niet gedaan heb, dat is met mijn vrouw, die werkt halftime, meegaan naar de winkel. Nu als ze thuiskomt vraag ik om eens naar de winkel te gaan, ... , wegzijn.”

Haast al onze respondenten waarvan we een diepte-interview hebben afgenomen, hadden het moeilijk met hun werkloosheid en beschreven die moeilijkheden op een wijze die dikwijls heel aangrijpend was. Slechts twee van de respondenten die ons hun levensverhaal hebben verteld, bleken bewust voor werkloosheid te hebben gekozen.

Dirk heeft radicaal het traditionele arbeidsethos de rug toegekeerd. Hij verdedigt nu wat hij 'zijn recht op luiheid' noemt en koppelt dat zeer expliciet aan het verleggen van zijn prioriteiten, weg van een levenswijze die veel geld en dus veel arbeid veronderstelt. Dirk was echter niet werkloos op het ogenblik van het interview. Hij en zijn echtgenote werken beide halftime en zijn Lafargue-achtige pleidooi voor de luiheid dient dus veeleer te worden opgevat als een ode aan de parttime dan als een verantwoording van de werkloosheid. De halftijdse banen van Dirk en zijn partner zijn een bewuste keuze. Zij willen meer tijd met elkaar en met hun kinderen doorbrengen. Het is tegen de achtergrond van die keuze dat Dirk nu terugblijkt op zijn werkloosheid.

“Ik heb niet echt de behoefte om een status te krijgen in de maatschappij. Pas op: ik heb ook een status. Ik ben fier op mijn luiheid. Ik wordt meer bewonderd voor mijn luiheid dan veel mensen voor hun werk. Ook over mijn individualiteit ben ik fier. De meeste mensen, ook onder mijn vrienden, leven op een andere manier. Dat is voor mij geen probleem en voor hen blijkbaar ook niet. Integendeel, ik ben nooit jaloers of jaloez op iemand met een kast van een huis, twee auto's voor de deur en een zwembad in de tuin. Ik begrijp dat ze dat hebben. Ze hebben er voor gewerkt. Mensen denken dat ze enkel kunnen leven als ze genoeg geld hebben. Er wordt veel met geld gesmeten. Dat wordt een behoefte. De redenering is dan: 'ge hebt geld, dus moet ge het opdoen'. In de plaats van een huiske te zetten waarin ge comfortabel kunt leven, zet ge dan een kast van een villa waar iedereen kan naar komen kijken. Die behoefte is gecreëerd door de maatschappij, door de reclame en de markt. Maar ik ben niet van plan om daar mijn leven aan te verknoeien. Soms merk ik wel eens nijd tegenover mij voor het geluk dat ik heb, omdat ik hun zorgen niet heb, omdat ik kan leven als God in Frankrijk. Dan zeg ik hen 'gij kunt dat ook', maar in feite kunnen ze het niet. Ze zitten vast, ze zijn opgeleid om te slagen in het leven, dat wordt van hen verwacht.”

Michel heeft ook bewust gekozen voor werkloosheid. Maar in dit geval gaat het om een keuze voor het statuut. Tijdens zijn werkloosheid werkte Michel in het zwart als metsler en voeger.

“Werklozen worden betaald zonder te werken. Gij (hij richt zich hier tot de onderzoeker) moet elke dag naar Brussel om te werken, voor 40.000 frank. Degene die aan de dop staat, krijgt 33 of 34.000 frank, en moet daar niks voor doen. En ge moet weten, ik kan met mijn handen werken, ik kan metselen en voegen. Ik vind dus gemakkelijk werk. Ik heb me in die periode (van werkloosheid) dus niet verveeld. En dan verdient ge dubbel hé! Zo moet ge 't bekijken.”

Michel heeft daar niet al te lang van kunnen profiteren. “*De mensen zijn jaloers*”, zegt Michel. Hij is ervan overtuigd dat hij verklikt werd. Nu werkt hij als zelfstandige. “*Ik werk dus voor mijn eigen boterham, niet voor die van een ander*”. Michel wantrouwt naar eigen zeggen iedereen. De wereld draait om geld en daarmee uit. “*Als ge ergens wilt binnengaan, een restaurant, een winkel, het is gelijk wat: er is maar één ding dat ge moet hebben, geld. Zonder geld kunt ge niks meer.*”

Op onze schaal voor utilitair individualisme had Michel een zeer hoge score. Zijn kijk op de wereld is uitermate utilitair individualistisch, cynisch zelfs. Hij wil of kan geen mens vertrouwen. De wereld draait rond geld. Het is uiteindelijk altijd “ieder voor zich”. Sprekend met Michel kregen we een duidelijk beeld van wat een hoge score op de schaal van utilitair individualisme concreet betekent als manier van spreken en naar de wereld kijken. Maar af en toe in het gesprek laat Michel duidelijk blijken dat hij niet zo blij is met die wereld en zich in feite door zijn eigen houding tekort gedaan voelt. Hij drukt haast letterlijk een verzuchting naar vriendschap en naar vertrouwende relaties uit, maar “*de wereld zit zo niet in elkaar*” zucht hij. Toen we hem daarop vroegen of het niet voor iedereen beter zou zijn als de mensen elkaar een beetje zouden vertrouwen en eventueel helpen, antwoordde hij:

“*Ja, het is zoals ge het nu zegt. Zo moet het zijn. Maar dat bestaat niet meer.*”

Het utilitaire individualisme van Michel kan op twee verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Misschien lichtte Michel de sociale zekerheid op omdat hij ervan overtuigd is dat iedereen toch met alle mogelijke middelen het eigenbelang dient en hij daarin niet kan achterblijven. Het is echter ook mogelijk dat hij zich utilitair individualistisch opstelt omdat hij in het zwart is beginnen werken en het toch nodig vond dat tegenover zichzelf en de anderen te verantwoorden. In het laatste geval, dat ons helemaal niet onwaarschijnlijk lijkt, scheidt Michel zich de voorstelling van een wereld waarin zijn gedrag niet meer laakbaar is, maar normaal en redelijk. Zijn schijnbaar extreem individualisme en cynisme zijn in dat geval, paradoxaal genoeg, een manier om te moraliseren en te zeggen dat men in een wereld zoals het hoort niet in het zwart werkt. Het is deze rol van het cynisme en het utilitaire individualisme die kan verklaren waarom mensen die geconfronteerd worden met sociale degradatie of geplaatst worden in een situatie waarin ze hun eigen normen overtreden, grijpen naar individualistische en cynische manieren van spreken. Dat maakt die oplossing natuurlijk niet minder verlamdend. Onder de vorm van wantrouwen betaalt Michel een zware prijs voor zijn individualisme en cynisme. “*Ik vertrouw niemand*” herhaalt hij geregeld en hij is ervan overtuigd dat zijn zuster hem “*bij de belastingen heeft aangegeven*”.

Het is opvallend dat de enige twee respondenten die uitdrukkelijk zeggen voor de werkloosheid te hebben gekozen, eigenlijk allebei werken, Dirk halftijds en

Michel in het zwart. Dirk verwijst daarenboven naar zijn vaderschap als een motief voor zijn halftijdse job. In feite hebben deze mannen het dus niet echt over werkloosheid.

Twee andere respondenten hebben ook op een enigszins atypische wijze over werkloosheid gesproken. Het gaat hier om Herman en Gilbert, de twee mannen die een bekering hebben meegemaakt en daaruit een verbazende levenskracht putten (zie hoofdstuk III). Zij zijn ervan overtuigd dat hun geloof hen een andere houding tegenover werk en werkloosheid heeft gegeven. Ze zijn van oordeel dat zij nu zodanig gesterkt zijn dat zij zelfs een gebeurlijke nieuwe periode van werkloosheid nu zonder problemen zouden aankunnen.

Herman, de man die zich tot het christendom heeft bekeerd en zijn geloof op een zeer intense wijze beleeft, verklaarde dat hij voortaan geen last meer zou hebben van werkloosheid. De periode dat het werkloos zijn hem kon raken, behoort tot het verleden. *“Ja, omdat... ook omdat die periode voorbij is, dat is allemaal voorbij. Ik ben nu zelfstandige, maar ik kan ook werkloos worden. Maar, dat zou nu helemaal anders zijn. Totaal anders. Er is geen vergelijking mogelijk. Vroeger dacht ik dat ik misschien iets kon betekenen in de samenleving. Ge betekent iets als ge werkt, dat is belangrijk in deze maatschappij. Ge moet iets presteren, ge moet produktief zijn. Ik wou mijzelf waarmaken door werk. Maar nu heb ik in mijn leven iets anders. Ik heb mijn nieuwe leven. Op een bepaald ogenblik ben ik tot geloof gekomen. Nu moet ik niet meer bang zijn om gezichtsverlies te lijden, om gewoon niks te doen. Ik moet daar niet meer bang voor zijn, want ik heb eigenlijk niks meer te verbergen, niks meer te bewijzen.”*

Gilbert put zijn kracht uit het positief denken en vindt betekenis in de New Age beweging. Hij gelooft dat men via positief denken het eigen leven in handen kan nemen. We vroegen hem wat hij zou doen, Als hij opnieuw werkloos zou worden. *“Tja, wat zou ik dan doen ... daar ben ik nog niet bij blijven stilstaan, dat is weeral negatief denken hè. Ik zal dan waarschijnlijk iets in de informatica proberen te vinden, of ergens anders, ik weet het niet. Ik denk dat wijzelf (Gilbert spreekt hier over zichzelf en over zijn echtgenote die zijn geloof deelt) het goede bewijs zijn dat je alles in eigen handen hebt. Alleszins dat je alles in die richting kunt duwen dat het positief wordt. We zijn vaak in financiële situaties terechtgekomen waarin anderen zouden denken aan zelfmoord plegen. En telkens zijn we daar terug uitgeraakt”.*

Zowel Herman als Gilbert lijken een oplossing te hebben gevonden om aan de gevolgen van werkloosheid te ontsnappen. Maar het gaat om heel verschillende oplossingen. Herman heeft een geloof dat hem toelaat arbeid en de status en zin die daaraan verbonden is te relativiseren. Gilbert heeft een geloof dat hem sterkt in de overtuiging dat hij, gegeven de wijze waarop de arbeidsmarkt nu georganiseerd is, alle problemen zal kunnen overwinnen en daar steeds gesterkt zal uitkomen. Gilbert aanvaardt de geldende criteria van succes, maar haalt uit zijn geloof de

overtuiging dat hij succesrijk kan zijn. Hermans geloof laat hem toe de geldende criteria van succes te relativeren en zelfs achter zich te laten.

Herman heeft zin en identiteit gevonden in zijn geloof en stelt zeer expliciet dat hij daardoor niet meer afhankelijk is van arbeid om zin te geven aan zijn leven. Van alle respondenten lijkt enkel Herman echt aan de arbeid voorbij. Dirk beweert van zichzelf hetzelfde, maar hij acht het toch nog nodig zijn halftijdse job defensief te verantwoorden door zich te beroepen op een recht op luiheid en door te stellen dat vrienden hem benijden. De idee dat men zich via arbeid nuttig maakt of verwezenlijkt, lijkt voor Herman daarentegen absurd. De normen waarop hij zich voortaan richt, omschrijft hij zelf als van een hogere orde. Voor hem geldt voortaan *“een hogere wet”*. Maar we mogen niet vergeten dat Herman ondertussen werkt en daarenboven een soort werk heeft gevonden dat hem ligt. Van iemand die de aanvang van zijn werk omschrijft met *“Alles in gereedheid brengen, voorbereidingen treffen, dat was spannend hé”* (zie hoofdstuk III) kan wel worden aangenomen dat hij ook in zijn werk een bron van zingeving heeft gevonden. Met de mogelijke uitzondering van Herman worden alle respondenten getroffen door wat men de anomie van de werkloosheid kan noemen: een afwezigheid van een duidelijke rol en van duidelijke verwachtingen, een verlies van identiteit, leegte, verveling en gevoelens van nutteloosheid. Dirk bekleedt in dat opzicht een tussenpositie. Hij is overduidelijk gevoelig voor het gebrek aan sociale erkenning van het niet-werken, maar hij komt daartegen in opstand. Hoewel het financiële probleem van de werkloosheid zich dikwijls op een nijpende wijze stelt, is het zeker niet het enige, misschien zelfs niet het belangrijkste probleem waarmee de werklozen te kampen hebben. De theoretische oefeningen die worden verricht rond het loskoppelen van inkomen en arbeid richten zich niet tot de problemen van de mensen waarmee wij hebben gesproken. Deze hebben te maken met een gebrek aan zin, het gevoel geen plaats te hebben in de samenleving, kortom rolloosheid. In de levensverhalen van haast alle respondenten kan men dan ook een reeks strategieën onderkennen om met die “rolloosheid” om te gaan.

VI.E. Strategieën om te leven met rolloosheid.

Ongedefinieerde situaties waarin alles moet worden onderhandeld, blijken ondraaglijk voor de meeste respondenten. Zij ontwikkelen strategieën om de situatie een duidelijker betekenis en een meer hanteerbare structuur te geven. Een eerste reeks strategieën bestaat uit het opnemen van rollen die compatibel zijn met hun werkloosheid, maar verbonden aan duidelijker verwachtingen, en waarmee ze de spanning tussen hun dagelijks handelen en hun opvattingen over hoe moet worden gehandeld, gemakkelijker kunnen verzoenen. Een tweede strategie bestaat erin om als werkloze toch de rol van werkende zo goed mogelijk te handhaven. We beschrijven achtereenvolgens beide strategieën.

VI.E.1. Een alternatieve rol : De ziekerol

De situatie van werklozen is ongedefinieerd. Door het ontbreken van een werklozenrol is het niet duidelijk wat ze wel en niet moeten doen. Tussen wat men meent te moeten doen, bijvoorbeeld zeer actief naar werk zoeken, en de mogelijkheid om dat te blijven doen, groeit ook dikwijls een pijnlijk verschil. Het herdefiniëren van de situatie biedt dan een mogelijke oplossing. De verwachtingen van de anderen naar de werkloze toe en de verwachtingen die de werkloze kan hebben tegenover de anderen worden terug duidelijk wanneer hij zichzelf als ziek definieert in plaats van werkloos. Uit onderzoek naar de relatie tussen werkloosheid en ziekte blijkt dat werklozen een hogere kans hebben om ziek te worden dan niet werklozen⁶⁷. In 8 van de 20 levensverhalen die we optekenden kwamen gezondheidsproblemen als een belangrijke, vaak als een beslissende factor ter sprake. Een aantal van de uitkeringsgerechtigde volledig werklozen herdefinieerden zelf hun situatie en situeerden zich in een schemerzone tussen de werkloosheid en de ziekte. Sommigen deden dat op zo'n consistente manier dat men na een tijdje vergat dat men met een werkloze aan het praten was.

“Ik kan niet meer werken” zei Zjef op een bepaald ogenblik in zijn verhaal en omdat hij merkte dat de interviewer duidelijk niet meer wist of Zjef nu werkloos of invalide was, voegde hij er verduidelijkend aan toe: *“Ik ben niet invalide hoor, ik ben nu aan het doppen hé. Ik ben te slecht om te werken, maar te goed om op de ziekenkas te staan. Ik zit daar juist tussenin. Aja, ge kunt dat zien (hij toont de onderzoeker een inhaleerbusje). Ik heb een klaplong gehad en kan daarom niet meer gaan werken. Ik ben al naar de controle van de RVA geweest, drie of vier jaar geleden. Ze zullen mij niet meer doen werken! Ze kunnen dat niet. Ze hebben één keer geprobeerd maar hij (de arbeidsbemiddelaar) had niet naar zijn computer gezien. Ik zei : ‘Geef mij maar een briefje, op uw verantwoordelijkheid’. ‘Waarom’ vraagt hij en ik zeg: ‘Kijk eens op uw computer wat daar op staat’. Hij had het niet gezien hé. ‘Hola, geef dat briefje maar hier en ga maar naar huis.’ zei hij, ‘We zullen u gerust laten.’ Het was gedaan en sindsdien heb ik daar niets meer van gehoord.”*

Ook na een gebeurlijke werkhervatting wordt een periode van werkloosheid soms voorgesteld als een periode van ziekte. Jan is loodgieter en was gedurende vijf jaar werkloos. Toen we hem vragen stelden over de wijze waarop hij die periode van werkloosheid had beleefd, zei hij dat hij twijfelt of hij gedurende al die tijd wel als een werkloze kon worden omschreven. Hij vertelt dan het verhaal van een zwaar ongeval dat hij heeft gehad toen hij zestien was. Eén van zijn wervels werd toen

⁶⁷ Peter Warr (1987) geeft in zijn boek een overzicht van de hieromtrent beschikbare literatuur. Hij komt tot de conclusie dat het effect van werkloosheid op ziekte sterker is dan dat van ziekte op werkloosheid. In de meeste gevallen is ziekte een gevolg van werkloosheid, niet andersom.

verbrijzeld en hij heeft daar een zware vorm van epilepsie aan overgehouden. Daardoor heeft hij niet kunnen werken. De moeilijke en langdurige behandeling begint pas sedert een paar jaar vruchten af te werpen en nu is hij terug aan het werk.

Jacques die na een zeer zwaar ongeluk eerst een jaar op ziekteverlof is geweest en daarna tien jaar werkloos, wijt die werkloosheid aan de gevolgen van dat ongeluk.

Wout is één van de twee respondenten die tussen de beide interviews in niet heeft gewerkt (zie hoofdstuk I). Hij is uitkeringsgerechtigd volledig werkloos, maar spreekt, net als Zjef, over zijn status op een heel vage, verwarrende manier die de indruk wekt dat hij invalide is. Zijn strategie om zich die status toe te meten, bestaat uit het opsommen van een groot aantal gezondheidsproblemen.

“Ik heb een ongeval aan mijn been gehad. Ja, ik kan moeilijk nog gaan werken, mijn rug is scheef. Ik moet daarvoor speciaal schoenen aandoen. Als ge dat moet nieuw kopen, dat zijn ook al redelijk wat kosten. Ge moet dat speciaal laten maken hé. Maar ik heb dat. Omdat ik thuis zit doe ik gewoon schoenen aan. Gewone schoenen of sletsen. En, ja, dat is omdat mijn rug scheef groeit, omdat mijn been korter is langs één kant. En nu is het redelijk lang geleden dat ze mij nog opgeroepen hebben van de RVA Maar ik heb vroeger wel een jaar op de ziekenbond gestaan hé... Ja, ik ben hier een keer uitgegleden, in dat gras, ik weet niet wat ik gedaan heb, ik ga achteruit en ik val op mijn hand. En hier was een beentje in gebroken (toont zijn hand en arm). Zie mijn arm is nog altijd dikker dan de andere. Dat is nu toch al twee jaar gepasseerd. Zie een keer hier. En dat is nog niets nu, als het opzwelt is dat zo'n pak... Ja en hier die schouder, dat is 20-25 jaar geleden gebeurt. Ik heb het er nu nog lastig mee. Als ik zo werk, gaat dat nog, maar in mijn bed heb ik nu al twee dagen niet meer geslapen. Ik ben zelfs eens achterover gevallen op het werk. Ik ben direct bij de dokter geweest en foto's laten nemen en ze hebben er niets aan gevonden. Over een jaar of drie, ging ik hier bij een dokter omdat ik ook zo'n last had. En dan heeft die dokter gezien dat er een beentje van mijn schouderblad afgebroken is, en nog enkel aan een pees hangt. Ze hebben dat niet gezien bij de eerste keer over 20 of 25 jaar... Ik ben een keer, alles kwam bij elkaar hé, ik kreeg eens twee keer achtereen een tennisselleboog, hier twee keer en dan daar nog eens. Dat was een beetje genezen en dan kreeg ik een attaque in mijne kop. Heel mijn gezicht stond scheef. Zo af naar beneden. Afgetrokken hé. Ik kon niet meer drinken, niet meer eten, ik moest alles met een strootje opzuigen.”

Toen we Wout vroegen wat het belangrijkste verschil tussen werken en werkloosheid was, definieerde hij dat ook in termen van ziekte en gezondheid: *“De periode dat ik aan het werken was, ben ik bijna niet ziek geweest, behalve dan mijn ongeval. Maar ziek was ik niet. Ja, ge hebt soms eens hoofdpijn als ge 's morgens opstaat, maar daarvoor blijft ge niet thuis hé. Of eens keelpijn, maar ik bleef niet thuis, ik ging dan gewoon werken.”*

In tegenstelling tot de meeste andere respondenten, klaagt Wout niet over moeilijkheden om de tijd te vullen⁶⁸. Ziek zijn lijkt centraal te staan in het leven van Wout. Hoewel hij officieel werkloos is, slaagt hij er goed in zijn leven in het teken van de ziekte te stellen en de interviewer na een tijd zelfs te doen vergeten dat hij werkloos is. Wout buigt zich ook expliciet over de afloop van zijn ziekte. Want dat is eigen aan de ziekerol. Het is in principe een tijdelijke toestand en van de zieke wordt verwacht dat hij naar gezondheid streeft. Wout voelt dat blijkbaar aan en terwijl hij zijn leven vertelt, zoekt hij naar oplossingen voor dat dilemma. Af en toe geeft Wout te kennen dat hij nog werk zou willen, maar relativeert die wens dan weer meteen door zich op zijn ziekerol te beroepen: *“Ge kunt aan mij niets zien, ik voel mij anders goed. Ik moet wel zeggen, als ik hier thuis iets doe, ben ik een beetje rap moe. Maar ik denk niet dat ik zou schrik hebben van te werken, zeker niet, hoewel ik 45 jaar geworden ben van de maandag. Ik heb vroeger altijd zwaar werk gedaan. Hoe zwaarder het was, hoe liever ik het had. De dokter van de RVA heeft mij gezegd dat wanneer ik hetzelfde werk zou doen als tevoren, dat ik na een maand of twee een krak kan krijgen en dat het dan gedaan is. En dat is ook niet plezant voor de baas hé.”*

Volgens Wout zou de enige logische uitkomst het permanent worden van de ziekerol of de invaliditeit zijn: *“Zoals het nu zo slecht gaat, dan kan hij (de voor de RVA controlerende arts) beter zeggen dat ik invalide ben hé. Dan roepen ze mij ook niet meer op om te gaan werken hé. Waarom roepen ze mij niet op? (voor een sollicitatie) Van de tien jaar dat ik geen werk heb, hebben ze mij nog altijd niks laten weten. Dat moet toch zijn dat dat in hun dossier zit. Als de dokter dat zelf gezegd heeft. Dan moet het daarin zitten hé. Ze laten mij niks weten.”*

VI.E.2. Een tweede alternatief : De huishoudersrol

In de werklozenliteratuur is vaak sprake van een rolinversie, wat verwijst naar het omdraaien van de traditionele taakverdeling tussen de geslachten (Shamir, 1986: 204). Wanneer de vrouw buitenhuis werkt en de man werkloos is, kan deze laatste de huishoudelijke taken op zich nemen. Werklozen zouden dan hun statuut kunnen ruilen voor dat van huisman. Uit het tijdsbudgetonderzoek bij onze werkloze respondenten in 1984, bleek dat zij 38% van de tijd die vrijkwam ten gevolge van de werkloosheid (ongeveer 3 uur per dag) besteedden aan een additionele inbreng in het huishouden. Die tijd ging naar huishoudelijke taken in strikte zin, naar boodschappen doen, klusjes en karweitjes aan huis en het verzorgen van huisgenoten (Elchardus, Enhus, Glorieux en Van Rossem, 1984: 540). Uit de levensverhalen blijkt nochtans dat van een echte rolinversie zelden sprake is.

⁶⁸ Vergelijk bv. met het antwoord van Pascal in het begin van dit hoofdstuk.

Bart is, ondanks zijn zeer hoge scholing, een tijd werkloos geweest. Tijdens die periode heeft hij een aantal huishoudelijke taken op zich genomen. Uit zijn verhaal blijkt echter duidelijk dat hij dat als een tijdelijke situatie beschouwde.

“Ik zat met drie kinderen en de oudste was vier jaar, de jongste één. Ik speelde dus ook (naast het in orde zetten van het huis, zie verder) huisman. Mijn vrouw werkte fulltime. Dus kwestie van bezigheid was dat hier vrij druk met die klein gasten. In dat opzicht is de werkloosheid wel nuttig geweest. Anders moet ge de gasten gaan wegdoen en nu kon ik die zelf opvangen. Maar ja, eigenlijk ben ik content dat dat veranderd is, ge kunt dat maar tijdelijk doen.”

Voor Bart was het opnemen van deze taken slechts een tijdelijke oplossing omdat hij niet met dat perspectief gestudeerd had. Hij kon zich inbeelden dat andere mannen huishouder zouden worden, maar voor hemzelf zag hij dat niet zitten. Hij was voorbestemd om carrière te maken. In afwachting van werk leek het hem wel goed om zich met het huishouden en de kinderen bezig te houden. In elk geval is het beter dan ‘zitten nietsen’. *“Voor andere mensen die een studierichting gevolgd hebben die weinig perspectief biedt op carrière, dat men daar eerder van zegt, o.k., ja ge hebt dat gedaan omdat ge dat interessant vindt en omdat ge dat wilt kennen en weet ik veel. Terwijl een ingenieursopleiding dat biedt een heel ander perspectief”.*

Van de twintig respondenten die we interviewden is er één, Stan, die echt de huishoudersrol heeft opgenomen. Stan leeft samen met een vriend die een goede baan heeft. Stan zorgt voor het huishouden en zijn zoon: *“Er is nu wel wat veranderd tegenover toen ik alleen was. Nu heb ik mijn zoon bij mij, dus, ... om 7u30 sta ik op, om 7u45 roep ik Ivan, mijn zoon, op, en voer hem naar school. Verder, zoals je ziet, ik heb een tuin met dieren ... kippen, eenden, dus ‘s morgens de beesten eten geven. Er is wel altijd wat te kuisen. En ook gewoon meer werk met de was en de strijk nu mijn zoon bij me woont. In de namiddag in de tuin nog een beetje werken. En om kwart voor vier komt mijn zoon terug thuis, eerst hem afhalen, dan eten maken. En ‘s avonds, ik kijk heel weinig TV, mijn zoon wel. Ik ben altijd nog wel ergens bezig dan, in de garage of zo. Maandag is het strijkdag. En ‘s woensdags is het kuisdag. En donderdags is het de kuis van de slaapkamers, de badkamer, de WC, de living en de keuken.”*

We vinden bij verschillende respondenten sporen terug van of aanzetten tot het opnemen van de huishoudersrol. De meeste respondenten omschrijven dat als een tijdelijke oplossing en bij velen gaat het ook gepaard met een gevoel van frustratie. Bij Stan is het opnemen van de huishoudersrol daarentegen volledig. Terwijl hij in het begin van het interview zijn werkloosheid nog als referentiepunt gebruikte, sprak hij later veeleer over zichzelf als huisman en leek hij nog weinig of geen problemen te hebben met werkloosheid. Hij zou het integendeel moeilijk hebben met opnieuw te moeten gaan werken. Toen we hem vroegen of hij nog zou beginnen werken mocht hij werk aangeboden krijgen, gaf hij het volgende

antwoord: “... Dat wel...ja. Maar ik zou het dan wel heel moeilijk hebben, om me te kunnen aanpassen. Ik vind dat de wereld zo hard geworden is. Het is allemaal zo veranderd. Het is nu al een tijdje dat ik niet meer werk. Als ik dan terug onder de mensen kom, denk ik ‘verdomme, het is allemaal zo veranderd’. En ik kan dat gewoon niet meer aan. Ik ben misschien te gevoelig.”

VI.E.3. Betekenisverschuiving van taken

Het opnemen van de huishoudersrol blijkt niet zo'n evidente manier te zijn om te ontsnappen aan de gevolgen van werkloosheid. De meeste van onze respondenten slagen er in elk geval niet in. Dit wil zeker niet zeggen dat de andere respondenten tijdens hun werkloosheid geen activiteiten verrichtten die we tot de huishoudersrol kunnen rekenen. Er is echter een verschil tussen af en toe het huis kuisen omdat je toch thuis zit en het opnemen van die rol. Het opnemen van een rol veronderstelt identificatie, een mate van eenheid of harmonie tussen het gevoel van identiteit en de verwachtingen van de omgeving. Dat komt blijkbaar zelden tot stand. We kunnen wel duidelijk vaststellen dat werkloze mannen in hun toegenomen deelname aan het huishoudelijke werk, zin, betekenis en een alternatief voor de arbeid zoeken.

Op basis van de tijdsbudgetten van 1984 heeft Ignace Glorieux (1992) de betekenis van arbeid en andere activiteiten bij werklozen en niet werklozen met elkaar vergeleken. Het bleek dat geen enkele activiteit een even belangrijke sociale betekenis heeft als arbeid. Arbeid wordt méér dan andere bezigheden beschouwd als iets dat mensen met de samenleving verbindt. Men doet arbeid omdat het nodig is, maar het geeft tevens een gevoel met anderen verbonden te zijn en zijn plicht te hebben gedaan. Het zijn precies de gevoelens tekort te schieten in zijn plicht en onvoldoende verbonden te zijn met anderen, die werkloosheid moeilijk maken, afgezien van de financiële implicaties ervan. Werklozen besteden niet alleen veel tijd aan huishoudelijke taken, maar zij geven aan die taken ook een meer uitgesproken sociale betekenis dan de tewerkgestelden. Zij grijpen, met andere woorden, de huishoudelijke taken aan om de gevoelens van nut, plichtsvervulling en verbondenheid te verwerven die in onze samenleving verbonden zijn met arbeid. Werklozen proberen het verlies van zin en betekenis dat gepaard gaat met het verlies van werk te compenseren door enerzijds méér huishoudelijke taken op te nemen, anderzijds die taken ook nog een meer uitgesproken sociale betekenis te geven.

Werklozen herdefiniëren huishoudelijk werk. Zij geven het een betekenis die sterk lijkt op die van bezoldigde arbeid. Toch kan huishoudelijk werk die arbeid niet vervangen. Dat wordt duidelijk geïllustreerd in het levensverhaal van Bart. Hij zegt dat het verzorgen van de kinderen en het onderhouden van het huis zijn tijd zinnig maakten, maar dat niet blijvend konden doen. Hij was opgeleid voor een carrière.

Pascal is één van de respondenten die zelfs het dagritme van de tewerkgestelden wil blijven behouden. Zijn hobby reserveert hij voor 's avonds. Tijdens de werkuren helpt Pascal zijn (oudere) moeder in de tuin, verzorgt hij zijn eigen tuin en verricht hij allerlei klusjes in het huis. *“Nu zit ge een hele dag thuis. Die hobby? God ja, ik heb vanavond nog tijd en morgen nog tijd en overmorgen nog tijd. Het is daarmee dat ik zeg van ik kan er overdag niet mee bezig zijn, alleen maar 's avonds. Het is en blijft mijn hobby.”*

Werklozen beginnen ook andere activiteiten te ontplooiën nadat ze werkloos zijn geworden. Bijna alle respondenten die ons hun levensverhaal vertelden, besteden veel tijd aan klusjes in huis. Ze zetten het pas aangekochte huis in orde, installeren een badkamer, behangen het hele huis of beginnen ijverig in de tuin te werken. Uit de analyse van de tijdsbudgetten (Glorieux, 1992) blijkt dat werklozen aan deze activiteiten eveneens een sociale betekenis geven die erg dicht bij deze van arbeid aanleunt. Jan heeft thuis een volledige badkamer ingericht. Voor hem is werkloosheid geen drama, zolang hij wat klussen omhanden heeft. Als hij mijmert over zijn werkloosheidsbeleving zegt hij: *“Hier zou het nog gaan omdat er nog veel te doen is aan het huis en de tuin. Maar ik denk dat iemand waarvan zijn huis in orde is of die op een appartement woont en die genoeg heeft voor te leven. Ik weet niet wat zo'n mens zou doen om zijn dag rond te krijgen.”*

Erik heeft ook een aantal verbeteringen aan de woning aangebracht. Maar het klussen stelt problemen terwille van de kosten. *“Op dat moment (toen hij werkloos was) was ons dochter in het eerste studiejaar. Als ze van school kwam dan hielp ik haar of zaten we er wat bij om haar te volgen. Daar heb ik mij serieus mee kunnen bezighouden. Dat was dan 's avonds wel en zo. En overdag, ja wat schilderen en zo. We hadden hier wel wat werk, maar ge durft niet veel doen omdat ge niet aan het geld durft komen omdat ge niet weet hoelang dat ge nog werkloos gaat zijn. Daarom is het moeilijk iets bij te bouwen of te verbouwen. Een tuinhuis bijzetten of zo iets. Maar dat durft ge u niet te permitteren omdat ge weet dat het toch al direct dertig à veertig duizend frank kost.”*

Heel wat levensverhalen geven de indruk dat werklozen eerst hun huis in orde zetten vooraleer ze terug echt intens beginnen te solliciteren. We vroegen Gilbert of hij in het begin van zijn werkloosheid minder frequent solliciteerde. *“Ge kunt het misschien zo stellen, ja. Want ge pakt in het begin de opstapeling van persoonlijke werkjes thuis aan. Dus profiteer je daar vlug van om dat in orde te maken. Dat waren kleine klusjes binnenhuis. Nadien begint ge in feite reëel te zoeken naar een job.”*

In principe is het klussen in huis enkel toegelaten na de gewone werkuren. In abstracto valt een dergelijke maatregel te verdedigen als men wil dat de werklozen zo intens mogelijk naar werk zoeken. Als men die maatregel echter in de concrete levens van de werklozen situeert, lijkt hij volkomen absurd. Hij wordt waarschijnlijk ook massaal met de voeten getreden. Jan kent deze regel maar vindt

hem totaal onzinnig. *“Het huis in orde zetten, dat moogt ge niet doen als werkloze. Enkel na 5 uur ‘s avonds, maar men gaat toch geen werken uitvoeren na 5 uur als men de ganse dag thuis zit! Rusten, dat mag als ge werkloos zijt. Ge verdient dan praktisch niets op den dop en ge zoudt alles in uw huis moeten laten doen, dat gaat toch niet.”*

VI.F. Individualisering van de schuld

Het is gebleken dat onze respondenten het moeilijk hebben om te leven in een situatie van rolloosheid. Ze proberen eraan te ontsnappen door zichzelf ziek of invalide te verklaren en hun omgeving ertoe te brengen hen ook als dusdanig te benaderen. Werkloosheid is bij vrouwen fundamenteel verschillend omdat deze nog steeds gemakkelijker kunnen terugvallen op de huishouderrol (De Witte, 1994 : 6). Sommige van onze respondenten zoeken een oplossing in dezelfde richting. Het opnemen van die rol blijkt echter zeer moeilijk. Zij behoort in onze cultuur blijkbaar nog steeds toe aan de vrouw of, zoals Bart dat stelde, aan mensen die niet gestudeerd hebben met een loopbaan voor ogen. Verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de kinderen opnemen, valt daarentegen gemakkelijker te verzoenen met de mannenrol. Het zeer intens gaan klussen aan huis ligt nog méér voor de hand. Het betreft immers een bezigheid die typisch ‘mannelijk’ is en die daarenboven op arbeid gelijkt. De mogelijkheden die dat soort werk biedt om aan de leegte van de werkloosheid te ontsnappen, zijn echter beperkt. Het vraagt een investering en kan dus niet altijd worden verzoend met de financiële situatie van de werklozen, die slechter wordt naarmate de werkloosheid langer duurt. Daarenboven komt er een moment dat het huis in orde is.

Het werkloos zijn, blijft daarom moeilijk en geeft onvoldoende zin en betekenis aan het leven. Daarenboven wordt stelselmatig getwijfeld aan de werkwillendheid van de werklozen en we beschikken niet over een instituut (zoals de geneeskunde in het geval van ziekte) dat gezagsvol kan oordelen over werkwillendheid en die twijfel kan bedaren. We vinden die twijfel ook bij de respondenten die zelf ervaring met werkloosheid hebben opgedaan.

Ronny heeft een tijdje zonder werk gezeten en heeft nu een goede betrekking bij het lokaal bestuur. Volgens hem zijn vrij veel werklozen vrijwillig werkloos terwille van hun kinderen. Hij denkt dan vooral aan de vrouwelijke werklozen, maar niet alleen aan hen. *“Ik heb het ook meegemaakt. Nu beginnen mijn kinderen groter te worden, maar ge hebt twee kleine kinderen, dan is het een keuze hé. Ofwel blijft er één van de twee thuis, ofwel gaat ge de kinderen naar een kinderopvang doen. Dat kan u 15.000 Fr. per maand kosten hé. Het is een keuze. Ofwel gaat ge naar een alternatief middel zoeken. Dat bestaat erin dat één van de twee een vervangingsinkomen tracht te ratten. Dat leidt tot misbruiken. Dat weet iedereen hé”*.

Michel geeft zelf toe dat hij geprofiteerd heeft van het werklozenstatuut (zie boven) en gaat er dan ook vanuit dat de meeste werklozen werk kunnen vinden als ze dat maar willen. We vroegen hem of hij niet bang was dat zijn kinderen ooit werkloos zouden worden. *“Werkloos, ..., dat kan hé, maar als ze willen werken, vinden ze werk”*

Toen we dan vroegen of het probleem van de werkloosheid bij de werklozen zelf ligt, kregen we een zeer instemmend antwoord. *“Ah ja, dat is toch normaal. Als jij uw geld op tafel krijgt, zonder iets te doen, dan gaat ge niet meer werken. Nu maken ze luiertikken. Als ze vijftig zijn, mogen ze op pensioen gaan. Mijne pa, die moest 65 zijn. Nu, ze komen van school en ze staan aan de dop. En ze willen niet meer werken, ze krijgen het zo op hun schoot. Kijk, wij hebben twee mensen aangepakt en ze willen al niet meer werken. De beste van allemaal zijn nog de vreemdelingen. Ik spreek uit ondervinding.”*

Voor René zijn er twee soorten werklozen, diegene die het nodig hebben, en wiens uitkering te laag is en degenen die niet echt werkloos zijn of die het geld niet nodig hebben. *“Werkloosheid. Bah. Ge ziet het genoeg in de kranten, kijkt in de kranten. Zoveel werklozen minder zeggen ze. Ah ja, ze smijten ze van de dop. Dat is gemakkelijk hè. Als jij iets gekocht hebt en ze zetten u op de dop. En ge zijt gewoon van pakt 40.000 frank te verdienen en ze geven u 10.000. Wat moet gij daarmee beginnen? Kunt gij daarmee leven? Ah ja. Ik niet. Dat is te weinig en er zijn er veel die op de dop staan en die het niet vandoen hebben. Ah ja. Dat ze daar al eens naar zien.”*

De wijze waarop de werkloosheid wordt beïnvloed door de economische conjunctuur en de structurele veranderingen die zich voordoen in de produktiewijze, zijn overduidelijk, toch wordt in onze samenleving de werkloosheid nog dikwijls geïndividualiseerd. Misschien sluit dat aan bij een hedendaagse cultuurtrek. Terwijl het zeer onzeker is dat we kunnen spreken van individualisering in de zin van toegenomen egoïsme of toegenomen individuele vrijheid (Elchardus, 1995) kan er zeker wel een individualiserende manier van spreken worden onderkend. Wetenschappelijke uitvindingen, kunstwerken, beslissingen allerhande, die heel sterk door het samen-handelen van verschillende individuen worden bepaald, worden toch courant aan individueel genie of individuele originaliteit toegeschreven. Dat mechanisme is ook werkzaam bij het verklaren van de werkloosheid. Terwijl werkloosheid overduidelijk een structureel gegeven is, brengt onze individualiserende manier van denken en spreken ons er dikwijls toe een individuele verklaring te zoeken. Dat individualiseren wordt aantrekkelijker naarmate er geen duidelijke, geloofwaardige alternatieve verklaring voorhanden is. In wat volgt gaan we op zoek naar een politieke verklaring van de werkloosheid. Onder een politieke verklaring verstaan we hier een verklaring die drie elementen bevat. Ten eerste, moet er een probleem worden gedefinieerd, niet alleen als een persoonlijk ervaren probleem, maar als een onrechtvaardigheid in het licht van belangrijke waarden. De eerste vraag is dus of

werkloosheid als dusdanig wordt beschouwd. Ten tweede, moet een identiteit worden ontwikkeld. Men moet een opvatting ontwikkelen over wie de ‘wij’ zijn, die door de werkloosheid worden getroffen en over wie de ‘zij’ zijn waartegen ‘wij’ ons moeten afzetten. Ten derde, moet handelingsbekwaamheid worden ontwikkeld. Er moet een voorstelling groeien van wat kan worden gedaan, hoe en door wie. Als die drie elementen aanwezig zijn, heeft een groep politieke greep op zijn situatie en kan hij aan de verlamdende invloed van de individualisering ontsnappen.

VI.G. Op zoek naar een collectief verhaal

Terwijl voormalige werklozen de verantwoordelijkheid voor de werkloosheid geregeld individualiseren, kunnen werklozen die beschuldiging moeilijk dragen. Zij kennen de taal van de individualisering, maar deze is niet consistent met hun ervaringen. Een aantal van onze respondenten lossen dat dilemma op door de werklozen op te delen in twee groepen: mensen als zij zelf die slachtoffer zijn geworden van omstandigheden en de andere werklozen, de ‘profiteurs’. De meeste van de door ons geïnterviewde werklozen gaan echter op zoek naar minder individualiserende verklaringen.

VI.G.1. Werkloosheid als collectief probleem?

Globaal genomen tekenen zich in de levensverhalen twee soorten niet-individualiserende verklaringen van de werkloosheid af. De eerste neemt de vorm aan van het zoeken naar een zondebok, de tweede is een herformulering van een aantal economische oorzaken die vaak in de pers komen.

In de verhalen komen we twee soorten zondebokken tegen: de migranten en de politici. Fred combineert de twee. Over de kloof tussen arm en rijk zegt hij het volgende: *“Die is er al altijd geweest hè. Een minister, wat verdient die wel niet? Die is voorzitter van dit en dat, en die haalt maar geld binnen. Maar als gij het doet, dan mag dat niet. Gij moogt niks bijverdienen na uw uren, want dan moet ge ‘t aangeven. Dat vind ik allemaal stom hè. Die mensen mogen dat, maar wij mogen dat niet. Maar zij hebben toch geld genoeg? Die mannen hebben een chauffeur, die krijgen nieuwe wagens en noem maar op. Dan gaan ze naar ‘t buitenland, mooie reizen maken. Daar gaan ze zich dan moeien. Dat ze zich liever hier wat moeien, in België! Dat ze hier wat gaan helpen, in plaats van op een ander te gaan helpen. Dat is toch waar.”*

“Vreemdelingen die in die vluchtelingenkampen zitten hier, die hebben alles. Die reclameren ‘dit is niet goed, en dat is niet goed’ en ze moeten dit en dat hebben. En die krijgen dat hé. Ze moeten ginder blijven. Wij moeten ook niet in hun land gaan kiezen. Wij moeten daar ook niet ons goesting gaan doen. Dat vind ik toch.

Als wij daar naartoe gaan, moeten we ons aanpassen aan hun wetten. Maar zij komen naar hier, en komen hier hun wetten stellen. Dat gaat niet hè.”

Ook voor Wout ligt het probleem bij de migranten. *“Maar gelijk als nu met die vreemdelingen. Ah ja, iedere vreemdeling is hetzelfde hé. Die gaan naar werk zien en ze hebben direct werk. Gij gaat gaan zien en ge hebt niets en zij gaan achter u en ze hebben direct werk. Dat is ook niet normaal hé. Die mensen mogen ook werken maar ja,... dat ze dan ergens iets anders oplossen voor aan werk te geraken. Wij als Belgen kunnen in België niet aan werk geraken en zij komen hier en ze hebben werk. Ze hebben hier in de straat juist de kabels gelegd. 20 of 30 man van de gas. Allemaal Marokkanen. Dat is ook allemaal niet juist.”*

Ook René denkt er zo over. *“Dat ze eerst al eens beginnen met die werklozen, met die vreemden, dat ze die terugsturen vanwaar ze gekomen zijn. Dat ze daarmee eerst al eens beginnen. Ah ja, wij moeten daarvoor werken. Wie werkt, die moet voor de vreemden gaan werken. Die komen hier toe en het enigste dat ze kennen is de ziekenkas, de dop en het huizeke dat ze krijgen. En voor die mannen is dat allemaal maar normaal. Hier zijn sukkelaars genoeg hoor, hier in België. Ene vreemdeling gaat er werken en tien zitten thuis. Zover gaan ze het hier brengen. Ja. En zij beginnen een zaak en als ze moeten betalen zit er al een andere in. Maar ja, dat is toch zo. En 57 jongeren. Een hele nest. Ah ja, ze kweken gelijk de konijnen, als ik het zo moet zeggen. Vreemden. Daar zouden ze iets moeten aan doen”.*

Een tweede reeks verklaringen die onze respondenten gaven voor de werkloosheid zijn eerder van sociaal-economische aard. Jan is er zich van bewust dat er nu meer mensen een job hebben dan vóór 1973, toen er bijna geen werkloosheid was. Voor hem zijn de stijgende levensduurte en het op de arbeidsmarkt verschijnen van de vrouwen de oorzaak van de werkloosheid. *“De meeste mensen werken nu met tweeën. Het leven wordt ook altijd duurder en duurder. De mensen moeten volgen, hoe duurder het leven is, hoe meer dat er moet verdiend worden en hoe meer ze moeten gaan werken om het geld binnen te brengen. Ik denk dat daar feitelijk de oorzaak zit dat er zoveel werklozen zijn.”*

René ziet de oorzaak van de werkloosheid (naast de migranten, zie boven) vooral in de toenemende automatisering. Voor hem is het de vooruitgang die de problemen genereert. *“Waar er vroeger 10 werkten, hoeveel werken er nu nog aan een machine? Geen ene meer. Juist nog heel slimme mensen moeten ze hebben. De anderen, die vallen uit de bak. Handenarbeid, dat bestaat bijna niet meer. Allez, ik ga niet zeggen dat dat niet meer bestaat, maar toch veel minder. Ik zeg het, de vooruitgang is de ondergang van de mensen. Ze maken alles veel te goed. Vroeger moest er nog eens iets gedaan worden aan een auto. Nu, een onderhoud, op een uur is het gedaan. En wanneer moet ge het doen? Op sommige merken geven ze tot 10.000 km voor een onderhoud.”*

Voor Bart ligt de oorzaak van de huidige werkloosheid in het mondialiseren van de wereldhandel en meer specifiek in de concurrentie met de ontwikkelingslanden. *“Wij zitten met concurrentie uit ontwikkelingslanden, waar wij dus niet tegen opknnen. Men ziet dat niet alleen de lage jobs naar ginder verhuizen, dus het handwerk, maar dat stilaan ook het intellectuele werk naar ginder verhuist. Dat is het grote probleem. Ze zijn gewoon veel concurrentiëler dan wij. Zelfs het management zal voor een stuk verhuizen. Men heeft in de ontwikkelingslanden ook universitair en die kunnen ook met een computer werken. Die zijn even slim als wij, maar ze kosten tien keer minder. Met de mogelijkheden van telecommunicatie die we nu hebben en die we zullen krijgen, kunt ge gewoonweg uw administratie in Singapore plaatsen.”*

Gilbert zoekt de oorzaak dichter bij huis, voor hem ligt het kwaad in de hoge belastingen en de vermindering van de koopkracht die daar het gevolg van is. *“Het is gemakkelijk om kritiek te leveren, maar ik denk toch dat men altijd bezig is met altijd meer en meer koopkracht af te snoepen. Als je dan de keten doortrekt, gaat er altijd minder en minder geproduceerd worden, zodat er altijd minder mensen nodig zijn, die steeds vaker op den dop vallen. Ik denk dat je dan in een straatje terecht geraakt waar ge niet meer uitkomt.”*

De werkloosheid wordt door de respondenten als probleem onderkend, maar het ervaren probleem wordt niet altijd tot een sociaal probleem uitgebouwd. Zelfs als men de schuld van de werkloosheid niet individualiseert, individualiseert men nog het problematische ervan: het blijft een probleem dat men persoonlijk moet dragen. Slechts als de migranten, de politici of een gulzige staat als oorzaak worden aangewezen, wordt een band gelegd tussen een persoonlijk lijden en een sociale onrechtvaardigheid. De bron van het lijden wordt dan gesitueerd in de onrechtvaardige aanwezigheid van migranten op ‘onze’ arbeidsmarkt of in de privileges en de passiviteit van politici. Het is opmerkelijk dat in de verhalen van de personen die naar economische oorzaken verwijzen er helemaal geen relatie wordt gelegd tussen hun problemen enerzijds, een sociaal probleem of een onrechtvaardigheid anderzijds. De economische oorzaken van de werkloosheid worden benaderd als betref het natuurverschijnselen die niet met gevoelens van rechtvaardigheid in verband kunnen worden gebracht. Onze respondenten spreken over die oorzaken als over natuurrampen of het noodlot. *“De vooruitgang is de ondergang van de mensen”* zegt René met enig pathos, maar hij verwoordt daarmee perfect de tragische visie op werkloosheid die we bij verschillende respondenten tegenkwamen.

VI.G.2. Een werklozen-identiteit?

Het tweede element van een politieke verklaring is een identiteit. In hun verhalen hanteren heel wat respondenten een duidelijk wij/zij-perspectief, maar de ‘wij’ slaat niet op de werklozen. Het ontbreken van een duidelijke werklozenrol en de

verwachting dat het een tijdelijke status is, maken het waarschijnlijk moeilijk een gevoel van samenhang onder de werklozen te ontwikkelen. Hun situatie is ook vrij ongedefinieerd en veel gevarieerder dan de ambtelijke categorie ‘werkloze’ laat vermoeden. Uit hun levensverhalen komen verschillende identiteiten naar voor. Sommige van onze werklozen zijn werkloos, maar anderen zitten in een klusjesfase, voelen zich te oud om nog echt als werkloze te worden beschouwd, achten zich ziek, invalide, zijn huishouder of op weg naar een betere baan. Sommige van hen beschouwen de andere werklozen als profiteurs en voelen zich ook daarom niet geneigd solidair te zijn met ‘de’ werklozen.

De breuk tussen wij en zij wordt nooit tussen de werklozen en de rest getrokken, maar wordt wel op verschillende andere manieren ingevuld. Dikwijls is dat wij de ‘armen’ tegen zij, de ‘rijken’ of wij de ‘gewone mensen’, ‘de laaggeschoolden’ tegen zij de ‘rijken’ of de ‘heel slimmen’. Eén enkele keer wordt deze tegenstelling nog verwoord in termen van wij de ‘arbeiders’ en zij ‘de bazen’.

Jean laat niet teveel aan zijn hart komen. Hij is loodgieter en weet dat hij altijd werk zal vinden. Als de baas niet meevalt neemt Jean ontslag. Dat heeft hij reeds een tiental keer gedaan en hij heeft steeds opnieuw werk gevonden. Hij is daar heel fier over. Maar als sociale rechtvaardigheid ter sprake komt in de loop van zijn verhaal, wordt hij emotioneel. Zijn spreken wordt dan passioneel. In zijn lange ‘speech’ verwoordt hij een wij/zij-perspectief dat herinnert aan de oude links/rechts-breuklijn, maar dat we enkel bij hem hebben gehoord.

“Ik ken air-hostessen die 100.000 frank per maand verdienen, méér dan een miljoen op een jaar. En dan nog goedkoop vliegen naar hier en daar. Vanwaar blijft dat komen hé? Het moet toch ergens vandaan komen. Gelijk nu in die bureaus allemaal, ze kopen hun computer, hun auto, ze brengen dat in, in de onkosten. Ik ken iemand die met een Saab 9000-Injectie rijdt, op de kosten van de firma. ‘t Personeel zal nog wat harder werken hé. Het moet ergens uitkomen. Loonverschillen moeten er zijn, dat heeft er niets mee te maken, maar het zit ergens niet juist. Ik bedoel, zoals in het Oostblok, ... dat ze de mensen betalen zoals ze een ander betalen. Dat bedoel ik allemaal. Ik heb geweten dat in een kartonfabriek Indiërs de machines kwamen uitbreken. Die zaten als beesten in een hangar. Ze moesten uit één kom eten. Dat was goedkoper dan Belgen die machines te laten afbreken. Dat is niet meer rechtvaardig. Die zaten als koeien allemaal opeen, gelijk als dieren en die mochten daar niet buiten. Ze waren hier illegaal. Ik heb niets tegen niemand, ‘eigen volk eerst’, dat is ook niet juist. Iedereen heeft recht op een goed leven, zowel de zwarten, de witten als de gelen. Maar er zijn mannen die er geld in zien en daar zit de fout vind ik, in het geld. Er zijn overal rijken, in China, in Rusland. Gorbatchov, wat had hij niet staan als buitenverblijf? Ceauscescu, wat was dat? De mensen creveren er van de honger. Gelijk als nu in Joegoslavië ook. Als ge dat ziet, wie wordt daar beter van? Het kapitaal hé. En als dat daar gedaan is met den oorlog, dan kunnen de mensen daar hun huizeke niet meer betalen. Wat gaan de rijken zeggen? ‘Ik zal het kopen

en opruimen, ge kunt dan van mij huren'. Dat is bij ons onder den oorlog ook gebeurd. Mijn vader vertelt dat ook onder de oorlog... hoeveel dat er in België vervalst geweest is. Papieren verbrand, ja de documenten zijn weg: ah van wie is die grond, van mij, allez goed. Ge kunt daar niets aan doen tot de massa bijeen komt. Ik vraag het soms mijn gebuur ook. Ik zeg : 'Ga mee met mij op de grote markt staan.' Enfin, ge krijgt dat niet bijeen hé de massa. Alleen zijt ge niks. Ga alleen maar eens ergens gaan staan. Ze pakken u op, steken u in den bak en verklaren u zot. Zo simpel is het. Ge hebt in feite niks te zeggen hé? Braaf zijn en doen wat ze zeggen, en uw werk doen, dat ge uw loon hebt en dat ge kunt leven hé. Dat is met mij zo, met u zo en met iedereen. Daar kunnen wij niks aan veranderen jong, gij niet en ik niet."

Jean rekent de rijken, de patroons en de mensen die veel geld verdienen zonder er hard voor te moeten werken tot de 'zij-groep'. 'Wij', dat zijn de gewone mensen die braaf werken om met hun gezin toch een beetje comfortabel te kunnen leven. Die grens tussen 'wij' en 'zij' heeft in zijn ogen niets te maken met etnie, ras of cultuur. Mensen van alle rassen hebben recht op een goed leven, meent Jean. Elementen van dat wij/zij-perspectief vinden we bij verschillende respondenten, maar bij heel wat van hen wordt het doorkruist door ras en overheid. De migranten en de politici behoren dikwijls tot het zij-kamp. Dirk is één van de respondenten die de politiek duidelijk tot het andere kamp rekent.

"Ze zitten ook altijd meer aan onze portemonnee, de staat bedoel ik dan. Waarom? Ja doodeenvoudig omdat daar eigenlijk een grote hoop incompetente mensen zitten, die het eigenlijk zeer gemakkelijk hebben omdat ze hun geld niet uitgeven maar het onze. En omdat ze het geld uitgeven voor ze het hebben verdiend. Omdat ze eerst zeggen we gaan zoveel uitgeven en dan pas kijken waar ze dat kunnen halen. Ik moet dat omgekeerd doen. Ik moet eerst gaan werken en dan kan ik kijken aan wat ik het ga uitgeven. Zo kunt ge natuurlijk blijven praten over de noodzaak van nieuwe wegen en een supersnelle trein en herstellingen hier en daar. Dat kan allemaal zijn dat dat moet, maar wacht dan tot ge het u kunt permitteren."

Voor René hoort ook de vakbond bij het andere kamp. Bovendien hebben we reeds gezien dat hij ook de migranten geen warm hart toedraagt. *"Hoe komt dat toch dat ze hier met hun produktie naar het buitenland gaan... Hoe komt dat? Hier moeten ze teveel betalen. En hoe komt het dat ze hier teveel moeten betalen. Wie heeft die wetten zo gemaakt? Ah ja. Het syndicaat en dan de regering. Er is geen een mens die dat vraagt van ik moet zoveel hebben, en ik moet zoveel hebben. En nu zitten ze op zo 'n hoog plafond. Als gij 500 frank per uur verdient en ge moet het tegen 350 doen. Er is geen ene die dat doet. Dat is een grote reden."*

VI.G.3. Oplossingen voor werkloosheid?

De meeste respondenten waarvan we een diepte-interview hebben afgenomen, voelen zich niet meer verbonden met andere werknemers in onzekerheid. Dat blijkt ook uit de groepen die ze rekenen tot hun kamp en uit de agenten die ze vertrouwen om iets aan de werkloosheid te doen. Dat blijkt ook uit de oplossingen voor de werkloosheid die ze voorstellen. De meeste respondenten verbinden hun oplossingen rechtstreeks met de wijze waarop ze de werkloosheid oorzakelijk verklaren. In dat opzicht is hun benaderingswijze zeer consistent. Er is zeer weinig ‘à la carte’ plukken uit diverse mediavertogen, maar veeleer een zoeken naar een consistente kijk op oorzaak en oplossing.

De respondenten die de migranten aanwijzen als de oorzaak van de werkloosheid, bepleiten als oplossing het terugsturen van de migranten of het ‘iets aan de migranten doen’. Voor onder meer Fred, Wout en René zou onze economie al veel beter draaien als men de migranten zou buitenzetten.

Respondenten die de diverse economische mechanismen als oorzaak aanwijzen, zoeken oplossingen die daarbij passen.

Volgens Jan willen nu teveel mensen werken omdat ze zo’n hoge behoeften hebben ontwikkeld. Arbeidstijdhervreiding ziet Jan echter niet zitten. Er zijn volgens hem echt te weinig jobs en hij acht het ondoenbaar de beschikbare jobs te herverdelen. Hij steunt die overtuiging op zijn eigen ervaring: *“Hetgeen ze dachten te doen, is van ze minder uren te doen werken en meer mensen aan te pakken. Er zijn maatschappijen die dat wel kunnen doen, maar niet bij ons. Niet omwille van het geld, maar we werken in een equipe en ge kunt daar geen man bijzetten. Zijn prijs wordt dan te hoog. Iemand bij aanpakken en de andere personen minder laten werken gaat ook niet omdat het aantal personen er is om het werk te doen.”* Jan bepraat die problemen ook met zijn vrouw en beide zijn van oordeel dat de enige oplossing erin bestaat dat minder mensen zich op de arbeidsmarkt aanbieden. Zijn vrouw, die bij het interview aanwezig was, stelt voor om de vrouwen slechts halftime te laten werken.

“Een oplossing is van de vrouwen slechts halftijds te laten werken; de vrouwen die een man hebben die werkt natuurlijk, niet de vrouwen die er alleen voorstaan met kinderen. Het zijn toch vooral de mannen die behoefte hebben om te werken. De man is in het algemeen toch ook het hoofd van het gezin. Voor hem is dat een kwestie van mannelijkheid (de echtgenote van Jan is franstalig en sprak van ‘virilité’).”

Ronny, die vermoedt dat een groot aantal werklozen de werkloosheid misbruiken om bij hun kinderen te kunnen zijn, stelt een gelijkaardige oplossing voor. Hij is, in tegenstelling tot Jan en zijn echtgenote, echter van oordeel dat men niet tussen mannen en vrouwen mag discrimineren.

“Een volledige oplossing van de werkloosheid kan niet aangeboden worden. Dat bestaat niet. Dat is een maatschappijprobleem dat ons land overstijgt. Maar wat ons betreft kan één maatregel zeker resultaat geven: geef een vergoeding aan de thuisblijvende echtgenoot. Echtgenoot of echtgenote, ik spreek dus niet van de vrouwen alleen hé. Het kan dus perfect ook een man zijn. Geeft dus een forfaitaire vergoeding aan iemand die wil thuisblijven en ik ben er zeker van dat 200.000 werklozen opnieuw een job gaan vinden. Het is misschien conservatief hé. Ik weet het, maar ik denk dat dat echt een oplossing is. En bovendien gaat het voor de staat een minderuitgave betekenen. Laat ons zeggen dat die vergoeding vastgesteld wordt op 10 of 11.000 frank. De meeste werkloosheidsvergoedingen liggen daar toch nog altijd boven, 14 of 15.000 frank gemiddeld waarschijnlijk. Dat moet toch nog altijd een minderuitgave betekenen voor de staat. Plus dat een aantal werklozen aan een job gaan geraken en dat die mensen die effectief gaan thuisblijven daarvoor ook gemotiveerd zijn. Dan gaat volgens mij ons jeugd ook niet zo apathisch zijn. Ze gaan werkelijk opgevangen worden door een van de twee ouders. Nu worden ze in school gestoken of in een kinderopvang of ik weet niet waar en ge ziet toch dat dat negatief is. Volgens mij geeft dat een zekere onverschilligheid bij de jeugd. En minder genegenheid, geloof ik, ten opzichte van de ouders en anderen. Ik denk dat mijn voorstel sociaal ook een verbetering zou zijn.”

Voor Dirk, die zelf voor een halftijdse baan heeft gekozen, moet het beschikbare werk resoluut herverdeeld worden. Het loonverlies dat daaruit voortvloeit moet men er maar bijnemen. *“De enigste manier is om het beschikbare werk dat er is te gaan herverdelen. Maar niet door te zeggen van iedereen gaat vanaf morgen maar dertig uur per week werken en veertig uren verdienen. Nee, we moeten geleidelijk afbouwen naar dertig uur werken en dertig uur verdienen. Maar iedereen zal dan meer vrije tijd hebben enfin, die die nu teveel hebben iets minder en die die nu te weinig hebben iets meer, en iedereen gaat meer kunnen leven en minder werken. Nu zijn er nog altijd bedrijven waar de mensen veertig uur werken en dan nog overuren doen. Waar ze niet vragen of ze daar wel zin in hebben. Ge kunt soms niet anders terwille van de druk die daar op staat. Als het u niet aanstaat: alléz de volgende.”*

Voor Bart ligt het werkloosheidsprobleem in de oneerlijke concurrentie met de lage loonlanden. Hij pleit dan ook voor enig protectionisme. *“Zij hebben een zo lage levensstandaard dat we daar in feite niets kunnen aan doen. We zouden onze lonen met vijf moeten verminderen, dus 20% van wat we nu hebben. Dat is niet mogelijk. Dat kan niet. Wij moeten ons op een andere manier verdedigen, denk ik, à la limite moeten we een invoerbepijking opleggen. Wij moeten niet open staan voor alles en nog wat. Tenslotte is het ook zo dat die mensen ginder in arbeidsomstandigheden werken die hier wettelijk verboden zijn. Ergens moeten we ook consequent zijn en ons op die manier beschermen en een verdediging inbouwen.”*

Er bestaat dus zeker geen eensgezindheid over de wijze waarop de werkloosheid kan worden opgelost. Een aantal respondenten, die we hier niet aan het woord hebben gelaten, ziet trouwens helemaal geen oplossing. Anderen zoeken naar een zondebok en willen de migranten terug sturen naar hun land van herkomst. Sommigen bepleiten de arbeidstijdherverdeling. Anderen zien zo'n maatregel in het licht van een bijlage voor ouders aan de haard. Ook het ontwikkelen van sociale clausules en protectionistische maatregelen komen ter sprake. Opvallend is in elk geval de coherentie die in de verhalen van onze respondenten schuilt. Wie beweert geen verklaring voor de werkloosheid te hebben, bepleit ook geen oplossingen. De anderen maken telkens een expliciete koppeling van een oorzakelijke analyse met een daarop afgestemde aanpak. Dat mondt, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, echter zelden uit op een politieke verklaring.

VI.H. Naar een politieke verklaring van de werkloosheid?

Een 'wij versus zij' perspectief is haast altijd in de levensverhalen aanwezig. De werklozen vormen echter nooit een duidelijke 'wij'. 'Wij' zijn de arme mensen, de laaggeschoolden, degenen die ongeluk hebben gehad, de eerlijk werkende mensen. 'Zij' zijn de profiteurs (andere werklozen), de rijken, de bazen, degenen die gemakkelijk geld verdienen, degenen die genieten van extra-legale voordelen, de migranten, de overheid, de vakbond. Er is slechts één politieke oplossing die zich duidelijk aftekent en de drie elementen - gevoel van onrechtvaardigheid, wij/zij onderscheid en de notie van handelingsbekwaamheid - omvat. Deze beschouwt werkloosheid als een onrecht dat de Belgen of de Vlamingen wordt aangedaan, waarvan de oorzaak dient te worden gezocht in de aanwezigheid van migranten en dat kan worden opgelost door deze laatsten terug te sturen naar hun land van herkomst. Het Vlaams Blok verwoordt die oplossing. In hoofdstuk IV zagen we dat werkloosheid de kans verhoogt dat voor het Vlaams Blok wordt gestemd. We stellen echter tevens vast dat het Vlaams Blok nauwelijks wordt beschouwd als agent die een oplossing kan aandragen. Dit gingen we na, niet bij de 20 respondenten die ons hun levensverhaal vertelden, maar bij de 177 respondenten die in 1993 opnieuw werden geïnterviewd.

We legden die respondenten een aantal personen, instanties en organisaties voor en vroegen hen in welke mate ze dachten dat deze iets aan de werkloosheid konden verhelpen. We vroegen per persoon, instantie of organisatie punten te geven van 1 tot 5, waarbij '1' betekent dat de respondent er absoluut geen heil van verwacht en '5' wil zeggen dat de geïnterviewde verwacht dat die persoon, instantie of organisatie in grote mate kan bijdragen tot het oplossen van het werkloosheidsprobleem. De antwoorden worden samengevat in tabel 6.1. Daarin zijn de voorgelegde items gerangschikt naar het gemiddelde. Van de ondernemingen en de wetenschap wordt nog het meeste verwacht. Van het Vlaams Blok het minste.

Hoewel verschillende respondenten van wie we een diepte-interview hebben afgenomen een politieke verklaring van de werkloosheid geven die dicht bij die van het Vlaams Blok aanleunt, geloven onze respondenten in het algemeen niet dat die partij iets tot de oplossing van het werkloosheidsprobleem zal bijdragen. Zelfs van de Koning wordt op dat vlak méér verwacht. Daarvoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. Misschien verwachten onze respondenten niet dat het Vlaams Blok ooit de macht zal hebben om daadwerkelijk iets te doen. Een andere verklaring lijkt ons echter waarschijnlijker. Men verwacht niet veel van het Vlaams Blok omdat men over het algemeen bitter weinig verwacht van de politieke partijen. Dat wordt duidelijk verwoord door Fred die zowel de migranten als de politici verantwoordelijk stelt voor de crisis: *“Het Vlaams Blok...? Ze zijn allemaal hetzelfde. Politiek is politiek. Het Vlaams Blok, dat is alleen een beetje opjagen om stemmen te krijgen. Méér is dat niet. Ze beloven iets, dan denkt ge dat het in orde is en dan hebt ge het zitten natuurlijk. Dan loopt ge mee in de val”*.

Tabel 6.1 : *Geloof in agenten van verandering in 1993 naar tewerkstellings-situatie in 1984*

Wie doet iets (1-5)	gemiddelde	niet werkloos '84	werkloos '84
Ondernemingen	3.33	3.38	3.28
Wetenschap	3.25	3.33	3.17
Vlaamse regering	3.17	3.35	3.00
Europese Unie	3.08	3.26	2.91
Federale Regering	3.00	3.20	2.81
Vakbond	2.89	2.81	2.97
Verhofstadt	2.64	2.89	2.40
Tobback	2.60	2.76	2.44
De Groenen	2.32	2.39	2.25
De Koning	2.11	1.93	2.28
Vlaams Blok	2.02	1.86	2.18

Van politieke partijen wordt weinig verwacht. Een vervreemding van de samenleving, een gevoel bedrogen te zijn geweest en een verlies van vertrouwen in de politiek, behoren tot de blijvende gevolgen van werkloosheid (zie hoofdstuk IV). Dat zien we ook in tabel 6.1. De respondenten die in 1984 werkloos waren, verwachten nog minder van de opgesomde instellingen dan de andere

respondenten. Slechts tegenover drie instellingen of organisaties groeien de verwachtingen: het Vlaams Blok, de Koning en de vakbond.

De instellingen waarvan men het meeste verwacht -de ondernemingen en de wetenschap- zijn tevens instellingen waarop de werklozen geen vat hebben. Zij worden gevolgd door de drie beleidsniveau's: de Vlaamse regering, de Europese Unie en de federale regering. Van de agenten via dewelke een oplossing kan worden afgedwongen en die het beleid kunnen beïnvloeden, wordt minder verwacht. In dat lijstje komt de vakbond nog op de eerste plaats.

Niet alleen het werkloos zijn, maar ook de werkloosheid blijkt een ondergedefinieerde toestand. Werkloosheid is niet via cultuurwerk geconstrueerd tot een voorwerp van actie. Het enige samenhangende verhaal dat zich aftekent, is opgebouwd rond de migranten, maar het politiek cynisme van de aanhangers van dat verhaal is, ironisch genoeg, zo sterk dat zij weinig verwachten van de politieke partij die dat verhaal als uitgangspunt kiest. Voor het overige zijn er weliswaar onderling samenhangende, maar vrijzwevende oorzakelijke verklaringen en oplossingen. Deze vinden blijkbaar geen aansluiting bij een duidelijke definitie van een 'wij', noch bij een agent waarin men voldoende gelooft en voldoende vertrouwt opdat hij de verklanker van een politieke oplossing zou zijn.

HOOFDSTUK VII: CONCLUSIES EN BELEIDSIMPLICATIES

VII.A. 9 jaar uit het leven gegrepen ...

In 1984 werden drie groepen van respondenten geïnterviewd: tewerkgestelden, kortstondig werklozen en langdurig werklozen. In totaal betrof het toen 206 respondenten, allen waren mannen tussen 24 en 37 jaar, gehuwd of samenwonend en met minstens één kind ten laste. Negen jaar later, in 1993, interviewden we deze mannen opnieuw (177 van de 206). De kinderen van 14 jaar of ouder uit het gezin, die nog op de middelbare school zaten, werden eveneens gevraagd een vragenlijst in te vullen. In deze studie onderzochten we de gevolgen van werkloosheid op lange termijn, uitgaande van 2 centrale vraagstellingen. (1) Hoe verliep de reïntegratie van de werklozen uit 1984? Zijn ze nog altijd achtergesteld ten opzichte van degenen die 9 jaar geleden tewerkgesteld waren, en zo ja, hoe kunnen we de continuïteit van preciaire arbeidsloopbanen verklaren? (2) Laat werkloosheid, ook na een geslaagde herintegratie, blijvende sporen na bij de betrokkene en bij de leden van zijn gezin?

In dit afsluitende hoofdstuk vatten we de centrale conclusies van het rapport nog eens samen. De aandacht gaat in de eerste plaats naar de vaststellingen met een maatschappelijke en politieke relevantie. Waar dat mogelijk en redelijk is worden een aantal beleidsaanbevelingen geformuleerd.

VII.B. Blijvend op de sukkel

In 1984 bestond onze onderzoeksgroep uit zowat de helft werklozen, de helft tewerkgestelden. Als we dezelfde mensen 9 jaar later opnieuw opzoeken, blijken er slechts 13 personen uit de groep van 177 respondenten uitkeringsgerechtigd volledig werkloos te zijn. Slechts 2 van hen waren tijdens de ganse tussenliggende periode onafgebroken werkloos. Toch kan men daaruit bezwaarlijk besluiten dat het een verhaal van geslaagde herintegratie betreft. Een niet te verwaarlozen groep geraakt immers nooit aan een vaste baan en wisselt periodes van werkloosheid af met jobs in preciaire statuten. De mensen die in 1984 langdurig werkloos waren, hebben veel meer kans op een dergelijke preciaire loopbaan dan de toenmalige tewerkgestelden. Er zit dus een duidelijke continuïteit in de werkloosheid. Met "continuïteit" bedoelen we niet dat een bepaalde groep onafgebroken werkloos blijft, wel dat hij gevangen zit in een preciaire arbeidsloopbaan en continu een disproportioneel groot gevaar op werkloosheid loopt. In het eerste deel van dit rapport zochten we naar een verklaring voor dat verschijnsel.

VII.B.1. Eerder voorbestemdheid dan zelfbestendinging

De continuïteit van de werkloosheid wordt in onze onderzoeksbevolking vooral bepaald door de “voorbestemdheid” van de betrokkenen en slechts in geringe mate door zelfbestendigende mechanismen veroorzaakt door de werkloosheid zelf. Van doorslaggevend belang blijken kenmerken die mensen al hebben verworven voor ze de arbeidsmarkt betreden. In de mate dat we toch kunnen spreken van zelfbestendinging van werkloosheid, loopt deze vooral via de arbeidscontracten of statuten. Een kleine proportie van onze respondenten geraakt na de werkloosheidsperiode moeilijk of helemaal niet aan een arbeidscontract met enige werkzekerheid. Contracten van beperkte duur, jobs in nepstatuten en werkloosheidsperiodes wisselen elkaar vaak in snel tempo af. Een aantal van die statuten zijn er speciaal op gericht de werklozen te herintegreren, maar slagen voor de meest problematische groep niet in dat opzet. Werkgevers zijn vermoedelijk minder geneigd langdurig werklozen een contract van onbeperkte duur aan te bieden. Het blijft gevaarlijk speculeren wat er zou gebeuren indien er geen speciale arbeidsstatuten zouden bestaan voor (langdurig) werklozen. Mogelijk valt een bepaalde categorie dan helemaal uit de boot. In dat opzicht vormen deze statuten een dam tegen zeer langdurige werkloosheid en permanente uitsluiting. Ze slagen echter niet voldoende in het creëren van een duurzame herintegratie.

De zelfbestendingingstheorie of de vicieuze cirkeltheorie die vrij dominant is in de werkloosheidsliteratuur, wordt door onze bevindingen sterk genuanceerd. Volgens die theorie ressorteert werkloosheid bij de betrokkenen een aantal gevolgen die op hun beurt de herintegratie op de arbeidsmarkt bemoeilijken. Werklozen zouden in een neerwaartse spiraal terechtkomen. Om de psychologische druk bij langdurige werkloosheid te verlichten zouden de werklozen aanpassingsstrategieën hanteren. Deze houden onder meer in dat men zich van de arbeidsmarkt terugtrekt en in de werkloosheid nestelt. Op die manier vermijden werklozen een verdere daling van hun psychologisch welbevinden maar verlagen ze tevens hun kansen op hertewerkstelling. Men spreekt hier van een “stabilisatie op een lager niveau”, omdat enkel hertewerkstelling het psychologisch welbevinden kan herstellen tot op het oorspronkelijke niveau.

Onze bevindingen geven weinig steun aan bovenvermelde theorie. We vonden in onze onderzoeksgroep geen algemeen patroon van verwijdering van de arbeidsmarkt na langdurige werkloosheid. We vonden geen verband tussen de werkloosheidsduur en de sollicitatiefrequentie. De inschatting van de toekomstige werkloosheidsduur wordt weliswaar pessimistischer naarmate de objectieve werkloosheidsduur toeneemt, maar op enkele uitzonderingen na verwachtten alle werklozen (in 1984) ooit nog aan werk te zullen geraken. We vonden evenmin aanwijzingen van een intentionele terugtrekking uit het sociale leven (zie verder). Kortom, we vinden geen patroon van berusting in de werkloosheidssituatie. We moeten hier wel rekening houden met het profiel van onze onderzoekspopulatie.

De leeftijd, het geslacht en de gezinssituatie van onze respondenten vormen een sterke maatschappelijke druk om te werken (of werk te zoeken) en verhinderen een berustende aanpassing aan de werkloosheid.

Terwijl de werkloosheid ternauwernood zelfbestendigend is, blijkt de continuïteit van de werkloosheid daarentegen wel sterk samen te hangen met de attitudes en leefgewoonten van de betrokkenen. De tewerkstellingskansen worden sterk verlaagd door een pessimistisch en bezorgd toekomstbeeld en door het gevoel de toekomst niet in eigen handen te hebben. Onze onderzoeksresultaten laten vermoeden dat deze houdingen weliswaar worden geactiveerd door een ervaring met werkloosheid, maar voor een belangrijk deel eigenlijk al gevormd waren vóór het eerste contact met de arbeidsmarkt. Het kwalitatief onderzoeksmateriaal uit de diepteinterviews bevestigt het belang van de socialisatie en de schoolervaringen op de verdere levensloop en de arbeidsloopbaan. Opgroeien in instellingen, afwezige vaders, een verkeerde studiekeuze, blijken de verdere tewerkstellingskansen blijvend negatief te beïnvloeden. Een minderheid van onze respondenten vormt een bijzonder zwakke groep. Zij zijn grotendeels verantwoordelijk voor de waargenomen continuïteit van de werkloosheid. Deze wordt dus niet veroorzaakt door mensen die door een ongelukkig toeval werkloos werden en daarna in een neerwaartse spiraal terecht kwamen, maar wel door mensen die terwille van hun sociale achtergrond en biografie als het ware voorbestemd zijn op een preciaire arbeidsloopbaan.

De oorzaak van de zwakke arbeidsmarktpositie van deze personen ligt diep in hun biografie en kan daarom waarschijnlijk niet gemakkelijk worden gemedieerd. Het vastgestelde probleem kan met andere woorden niet worden opgelost door die zwakke werknemers te veranderen, maar veronderstelt een sociale economie die dergelijke mensen de kans geeft een economische bijdrage te leveren. In onze samenleving dreigt enkel nog plaats te zijn voor een geüniformeerde werknemer. Zijn profiel kennen we uit de jobsadvertenties in kranten en tijdschriften: dynamisch, flexibel, sportief, contactvaardig en vol zelfvertrouwen. De integratie van personen die niet aan dat ideaalbeeld voldoen, vergt eveneens een culturele aanpassing: het aanvaarden en sociaal en economisch leren omgaan met menselijke beperkingen.

VII.B.2. Het relatieve belang van opleidingen en zoekgedrag

Socialisatiepatronen, attitudes, sociale vaardigheden en de dualisering van de arbeidsmarkt verklaren in grote mate de tewerkstellingskansen. De intensiteit van het zoekgedrag, alsook het volgen van cursussen en beroepsopleidingen voegen, althans voor onze onderzoekspopulatie, nog bitter weinig toe aan de verklaring van de tewerkstellingskansen. Onze onderzoeksbevolking omvat voor het merendeel mannen die een sterke maatschappelijke druk voelen om te werken. Ook de werklozen behouden een sterke betrokkenheid tot de arbeidsmarkt. De

frequentie waarmee ze solliciteerden bleek geen invloed te hebben op hun latere kansen op tewerkstelling. De respondenten die in 1984 een cursus of beroepsopleiding volgden, hadden gemiddeld een iets hogere tewerkstellingskans, maar dat verschil is volledig toe te schrijven aan de attitudes van deze respondenten.

Het feit dat een bepaalde groep uit onze onderzoeksbevolking uiterst kwetsbaar is voor werkloosheid, wordt dus niet verklaard door werkonwilligheid of werkonbekwaamheid. Belangrijk zijn wel de houdingen, zoals een pessimistisch en bezorgd toekomstbeeld en het gevoel weinig controle te hebben over de toekomst. Een vaststelling uit de diepteinterviews die hierbij aansluit, is dat een gebrek aan sociale vaardigheden en chronische psychologische moeilijkheden een ernstige hinderpaal vormen voor een stabiele integratie op de arbeidsmarkt. Deze attitudes weerspiegelen een weinig dynamisch voorkomen en dit is een negatief selectie criterium op de arbeidsmarkt. Voor de remediëring van dit probleem kan in drie richtingen worden gewerkt. (1) Vanuit de werklozenwerking kan extra aandacht worden besteed aan de attitudes en het voorkomen van de werkloze. Van deze aanpak mag men nochtans niet al te veel verwachten, omdat deze attitudes het produkt zijn van de ganse levensloop en daarom moeilijk te wijzigen. (2) De selectiecriteria die gehanteerd worden op de arbeidsmarkt moeten grondig doorgelicht worden. Werkgevers houden niet enkel rekening met duidelijke en objectieve indicatoren van werkbekwaamheid en arbeidsgeschiktheid, maar kunnen door het overaanbod aan kandidaat-werknemers steeds hogere en daardoor waarschijnlijk ook minder pertinente eisen stellen. Er zou een strengere kwaliteitscontrole moeten komen op de selectieprocedure, onder meer op de pertinentie en de sociale aanvaardbaarheid van de gebruikte psychometrische en andere testen. (3) Verder moet resoluut gewerkt worden aan sociaal-economische maatregelen die extra kansen geven aan personen die terwille van hun sociaal-psychologisch profiel moeilijk in de reguliere arbeidsmarkt kunnen worden opgenomen.

VII.B.3. De rol van tijdsbesteding, sociale participatie en gezinsrelaties

Uit het voorgaande blijkt dat werkloosheid zich in sterke mate continueert. Werkloosheid is echter ook problematisch op zich. In deze sectie geven we een kort overzicht van de meest in het oog springende gevolgen van werkloosheid voor de betrokkene en zijn gezin.

Werklozen hebben moeite om hun tijd zinvol te besteden en te structureren. Ze vervelen zich vaak, hebben het gevoel dat ze hun tijd niet nuttig doorbrengen, kijken relatief veel tv, leven onregelmatiger en zien minder verschillen tussen de werkweek en het weekend.

We vinden geen echte indicaties voor een afname van de maatschappelijke of sociale belangstelling bij werklozen. De enige vaststelling in die zin is dat langdurig werklozen minder kranten lezen, wat misschien een gevolg is van het inkomstenverlies dat ze lijden.

Op het vlak van de sociale contacten en de sociale participatie stellen zich geen grote problemen. Uiteraard is het aantal werkcontacten (contacten met collega's, personen waaraan men diensten verleent en cliënten) sterk afgenomen. De afwezigheid van interactiepartners tijdens de werkuren leidt ertoe dat werklozen tijdens de dag vaker alleen zijn. De sociale participatie kent ten gevolge van de werkloosheid slechts een kleine afname. Deze is vooral een gevolg van de financiële problemen van de werklozen. Zij kunnen minder geld besteden aan vrijetijdsbezigheden.

Bij werkloosheid blijken de relaties tussen de gezinsleden te verbeteren. In vele gevallen konden zij niet alleen meer tijd besteden met de leden van het gezin, maar was er sprake van een kwalitatieve verbetering van de relaties met de partner en de kinderen sedert de aanvang van de werkloosheid. Slechts zeer uitzonderlijk werd gewag gemaakt van een verslechtering van de relaties in het gezin. Deze bevindingen wijzen op een spanning tussen arbeid en gezin. Arbeid, zeker in het geval van een tweeverdienersgezin, maakt de gezinsrelaties moeilijker. Ook de vaststelling dat een verbetering van de gezinsrelaties de kansen op een duurzame hertewerkstelling beperken, wijst in die zin.

Uit deze uiteenlopende bevindingen dringen zich een aantal beleidsconclusies op. De financiële deprivatie is voor een groot deel verantwoordelijk voor de negatieve gevolgen van werkloosheid, onder meer voor problemen met de tijdsbesteding en de afname van de sociale participatie. Het beperken van de financiële gevolgen van de werkloosheid is wellicht een onrealistische beleids optie vanwege de budgettaire beperkingen van de overheid. De vraag is bovendien of het een wenselijke optie is. Uit de diepteinterviews bleek dat de financiële deprivatie die gepaard gaat met langdurige werkloosheid in bepaalde gevallen een stimulans vormt om actief naar werk te (blijven) zoeken. Deze reïntegratie is bovendien de beste en misschien ook de enige manier om de gevolgen van werkloosheid te beperken. Toch is het mogelijk dat de overheid initiatieven ontplooit om werklozen een zinvolle bezigheid te geven die de gevolgen van werkloosheid verzachten. De plaatselijke werkgelegenheidsinitiatieven van de federale minister van tewerkstelling Miet Smet zijn een poging in die richting. Een belangrijke vraag die bij dit en eventuele andere gelijkaardige initiatieven kan worden gesteld, is in hoeverre de tewerkgestelde werklozen zelf deze vorm van tewerkstelling als echte arbeid ervaren. De initiatieven hebben bij de bevolking reeds een negatieve bijklank gekregen. De ingeburgerde term "klusjesdiensten" heeft de connotatie van precaire en soms vernederende arbeidsvoorwaarden. De recente discussie rond een alternatief instrument op het vlak van de buurtdiensten, met name de dienstencheque, lijkt beter tegemoet te komen aan de vastgestelde behoefte. Het

verenigen van professionalisme en “normale” voorwaarden maakt inherent deel uit van de doelstellingen van dit voorstel (Lebrun & de Selys, 1994: 43-44).

De vastgestelde spanning tussen werk en gezin wijst op een gebrekkige afstemming van de arbeidsmarkt op het gezinsleven. Een gezin met tweeverdieners is intussen de norm geworden. De tijd die in deze gezinnen kan worden vrijgemaakt voor de kinderen en het huishouden is soms erg beperkt. Deze vaststelling dient één van de belangrijkste uitgangspunten te vormen in het debat rond arbeidsherverdeling en arbeidsduurverkorting. De vrijwillige invoer van de “vierdagenweek” is alvast een stap in de goede richting. We menen echter dat extra beleidsinitiatieven noodzakelijk zijn, die specifiek rekening houden met het combineren van het arbeids- en gezinsleven over de ganse levensloop. Er is een sterke concentratie van arbeid in de leeftijdscategorieën waarin het gezin wordt uitgebouwd. Maatregelen als het brug- en prepensioen versterken die tendens nog. Vanuit onze bevindingen pleiten we voor een herverdeling van arbeid waarbij sterk rekening wordt gehouden met de gezinssituatie. De werklast van de relatief jonge leeftijdscategorie moet worden verlicht en beter worden gespreid over de levensloop. Arbeidsduurverkorting (vierdagenweek) en het recht op halftijdse en voltijdse loopbaanonderbreking zijn daartoe geschikte instrumenten. Het inkomen zou beter over de levensloop moeten worden gespreid. Op die manier kan worden gecompenseerd voor het inkomensverlies dat jonge werknemers lijden ten gevolge van arbeidsduurverkorting. De tewerkstelling van oudere werknemers wordt op die manier ook economisch aantrekkelijker.

VII.C. Werkloosheid laat blijvende sporen na op de betrokkene, het gezin en de samenleving

Werkloosheid eindigt niet met hertewerkstelling. De voormalige werklozen lopen ook na een gebeurlijke werkhervatting een groot risico op hernieuwde werkloosheid. Maar ook na een duurzame werkhervatting laat werkloosheid blijvende sporen na. Zij tekent de werkloze en zijn kinderen.

VII.C.1. Het geschokte vertrouwen van de ex-werkloze

We stelden vast dat tewerkgestelden die al minstens één jaar ononderbroken aan het werk zijn, maar die vroeger langdurig met werkloosheid werden geconfronteerd, een aantal blijvende gevolgen van hun werkloosheidservaring met zich meedragen. Sommige blijvende gevolgen van de werkloosheid worden pas zichtbaar na de werkhervatting. Pas dan beschouwen de voormalige werklozen de voorbije periode van werkloosheid als een onrecht dat hen werd aangedaan. Zij staan wantrouwiger tegenover het leven en tegenover de samenleving. Het geheel van de blijvende effecten van de werkloosheid, die we in het onderzoek hebben vastgesteld, blijkt betrekking te hebben op vertrouwen. Wie voor een

betekenisvolle periode werkloos is geweest, lijdt aan een blijvend verlies van zelfvertrouwen en ontwikkelt een negatiever zelfbeeld. Deze mensen worden pessimistischer over de toekomst, krijgen het gevoel geen vat meer te hebben op het leven en zijn geneigd een proteststem, meer bepaald een stem voor het Vlaams Blok, uit te brengen. Zij verliezen vertrouwen in de meeste instellingen, waarschijnlijk omdat hun geloof in de maakbaarheid van de samenleving afneemt. Samengevat, de waargenomen blijvende effecten van de werkloosheid geven de indruk dat werkloosheid wordt beleefd als een krenking die leidt tot een verlies van vertrouwen in zichzelf, de instellingen en de toekomst.

De maatschappelijke gevolgen van de werkloosheid verdwijnen dus niet bij tewerkstelling. In een samenleving waarin een groot aantal mensen geconfronteerd wordt met werkloosheid, heeft een groeiend deel van de bevolking het gevoel machteloos te staan tegenover de toekomst en het leven. Deze mensen hebben een geschonden zelfbeeld en relatief weinig zelfvertrouwen en vertrouwen in instellingen. De omvang van die groep is niet een functie van het aantal werklozen op een gegeven ogenblik, maar van het aantal mensen dat in het verleden geconfronteerd is geweest met langdurige of vrij langdurige werkloosheid.

Die vaststelling heeft ook implicaties voor sociologisch onderzoek. Zij maakt duidelijk dat het meten van de huidige sociaal-economische positie niet volstaat als men het denken en handelen van mensen wil begrijpen. Even belangrijk als de positie op een gegeven ogenblik is de afgelegde weg: de sociale mobiliteit ten opzichte van het gezin van herkomst en de tewerkstellingsgeschiedenis van de respondent.

De toename van het aantal mensen dat met een werkloosheidservaring werd geconfronteerd, beïnvloedt ook het culturele klimaat. Die mensen zijn immers op zoek naar een verklaring voor hun werkloosheid, naar gronden voor zelfrespect, naar mogelijkheden om weer vat te krijgen op hun leven, naar toekomstperspectieven en naar instellingen en maatschappelijke agenten waarin ze vertrouwen kunnen hebben. Op dat vlak heeft onze samenleving, concreet dan de politieke, sociaal-economische en sociaal-culturele organisaties waarvan kan worden verwacht dat zij maatschappij- en toekomstbeelden ontwikkelen en mensen handelingsbekwaam maken, hen nog niet veel weten te bieden.

In de door ons opgetekende levensverhalen tekent zich slechts één samenhangende kijk op de werkloosheid duidelijk af. Deze biedt eigenwaarde in termen van nationale of etnische identiteit, geeft de migranten de schuld van de werkloosheid, zoekt in het terugsturen van de “vreemdelingen” een oplossing voor de werkloosheid, alsook voor het herstel van een zekerder, meer beheersbare toekomst, en beschouwt het Vlaams Blok als de agent van een dergelijke oplossing. De combinatie van geschonden zelfvertrouwen en zelfwaarde, het gevoel van verlies van controle over het leven en het geschonden vertrouwen in de samenleving en haar instellingen, zal dergelijke ideologische ontwikkelingen

waarschijnlijk verder in de hand werken. Volledige tewerkstelling lijkt immers niet haalbaar op middellange termijn en het gaat daarenboven om een ideologisch effect dat, paradoxaal genoeg, pas duidelijk optreedt als het werk wordt hervat. Onze samenleving staat daarom niet alleen voor een sociaal-economische, maar ook voor een culturele of een ideologische uitdaging. De maatschappelijke krachten die in ethnocentrisme geen oplossing, maar een probleem zien, staan voor de uitdaging een geloofwaardige oplossing voor de werkloosheid voor te stellen en deze te koppelen aan een gevoel van beheersbaarheid van de toekomst.

Onze bevindingen met betrekking tot de “blijvende” gevolgen van werkloosheid werpen ook een schaduw op de tewerkstellingsinitiatieven voor werklozen. Indien regulier werk er niet in slaagt om deze gevolgen van werkloosheid te verhelpen, is het weinig waarschijnlijk dat specifieke programma’s voor werklozen hiervoor een goede remedie zijn. Integendeel zelfs, het institutionaliseren van minderwaardige jobs ten dienste van de gelukkigen met volwaardige jobs en een volwaardig inkomen zou wel eens het gevoel van sociale degradatie kunnen versterken. In die zin vormen de tewerkstellingsinitiatieven voor werklozen een mes dat aan twee kanten snijdt. Enerzijds bieden zij kansen om bepaalde gevolgen van de werkloosheid te verlichten (zie hoger), maar anderzijds is de kans groot dat ze een negatieve invloed hebben op het zelfvertrouwen, het vertrouwen in de medemens en het vertrouwen in de samenleving in het algemeen.

VII.C.2. Slechtere schoolresultaten bij de kinderen

Volgens onze bevindingen is er een effect van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van kinderen, onafhankelijk van de sociale achtergrond. De meeste verklaringen die in de literatuur voor dit effect worden gegeven, lijken voor onze groep respondenten niet op te gaan. Wij vonden dit effect op de schoolprestaties in een groep die, althans volgens de indicatoren die we hebben gebruikt, niet te kampen had met ontwrichte relaties tussen de ouders onderling en tussen de ouders en de kinderen. De negatieve effecten op de schoolprestaties deden zich ook voor in gezinnen waarvan het sociale netwerk niet ineengeschrompeld was (op contacten met de collega’s na). De tijdelijk slechtere schoolresultaten van de kinderen worden blijvend gemaakt door de manier waarop ons schoolsysteem slechtere prestaties aanpakt. Kinderen van vaders die een tijdje werkloos zijn geweest, hebben een significant hogere kans om schoolachterstand te hebben opgelopen en naar het beroepsonderwijs te zijn georiënteerd. Dit laatste maakt werkloosheid gedeeltelijk erfelijk omdat afgestudeerden van het beroepsonderwijs in het algemeen niet verder studeren en een relatief zwakke positie op de arbeidsmarkt hebben.

Het is voorlopig niet duidelijk welke mechanismen precies verantwoordelijk zijn voor de effecten van de werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van de kinderen. Het is daarom ook niet duidelijk hoe ze kunnen worden aangepakt. Men

zou binnen het onderwijs wel kunnen streven naar een voldoende zorgbreedte om rekening te houden met de bijzondere moeilijkheden van kinderen en jongeren die met werkloosheid van hun ouders worden geconfronteerd.

Meer ten gronde moet ook gewerkt worden aan de mechanismen die slechtere schoolprestaties omzetten in schoolachterstand en in een oriëntatie naar het beroepsonderwijs. Onderwijsspecialisten in Vlaanderen kennen dit probleem en er bestaat een groeiende consensus dat het bissen en de schoolachterstand moeten verminderd worden. Zo'n ontwikkeling zou in elk geval de kans verkleinen dat tijdelijk slechtere schoolprestaties worden omgezet in een onomkeerbare schoolachterstand en een moeilijk omkeerbare oriëntatie. De oriëntatie naar het beroepsonderwijs verloopt in het algemeen niet via een positieve keuze. Leerlingen glijden erin af via doubleren en slechte resultaten. Het bewustzijn van dit fenomeen stimuleert een zoektocht naar andere manieren om de leerlingen te oriënteren. Eén van de voorstellen om hieraan tegemoet te komen is het uitstellen van de keuze tussen het beroepsonderwijs, het technisch onderwijs en het algemeen vormend onderwijs tot het einde van de eerste cyclus van het secundair (Elchardus, 1994b). Dit zou eveneens de kans verkleinen dat leerlingen ten gevolge van de tijdelijke werkloosheid van hun vader terecht komen in onderwijstypes die hen niet de beste ontplooiingskansen bieden.

VII.C.3. De cultuur van sociale degradatie

Kinderen waarvan de vader werkloos is (of was) en die schoolachterstand oplopen, stellen zich racistischer en individualistischer op dan hun leeftijdgenoten. Die attitudes maken deel uit van een deprivatiecultuur waarmee kinderen en volwassenen reageren op sociale degradatie. Bij de volwassenen vergroot die cultuur de kans dat voor het Vlaams Blok wordt gestemd.

De werkloosheid van de vader is eveneens op een andere manier verbonden met deze attitudes. Ze verhoogt de kans dat kinderen in het beroepsonderwijs terecht komen. In dit type onderwijs hebben ethocentrisme, racisme en individualisme een grotere kans zich te manifesteren, omdat ze, zeker ten dele, behoren tot een overkoepelende subcultuur waarin leerlingen van het beroepsonderwijs in grotere mate participeren dan leerlingen van de andere types onderwijs. Deze subcultuur wordt onder meer gekenmerkt door een voorkeur voor de commerciële zender VTM en voor een geheel van muziekgenres dat we Wendymuziek hebben genoemd ("tien om te zien muziek", Vlaamse liedjes en House).

De geobserveerde effecten van de werkloosheid van de vader op de kinderen kunnen niet begrepen worden buiten specifieke institutionele regelingen en culturele dynamieken om. Het is via de institutionele ordening van ons schoolsysteem dat tijdelijke slechte schoolresultaten van de kinderen van werklozen vertaald worden in schoolachterstand en in een oriëntering naar het beroepsonderwijs. Dit leidt ertoe dat kinderen van werklozen uit reactie tegen die

sociale degradatie zich racistischer en individualistischer opstellen. Het aannemen van deze houdingen is echter geen individuele, psychische of rationeel voorspelbare reactie. Deze houdingen maken daarentegen deel uit van een verspreid vertoog of een subcultuur die ook tot uiting komt in een voorkeur voor bepaalde muziekgenres en in een zendervoorkeur. Deze subcultuur biedt die onfortuinlijke ouders en kinderen blijkbaar aantrekkelijke referentiekaders. Eén van de meest problematische kenmerken van deze subcultuur is het racisme en/of ethnocentrisme. Werkloosheid van de vader heeft een redelijk belangrijke invloed op deze attitude, maar deze invloed wordt volledig gemedieerd door schoolachterstand en het studeren in het beroepsonderwijs.

Terwijl slechte schoolresultaten, achterstand en oriëntering van leerlingen ruime aandacht krijgen van het onderwijsbeleid kan dit niet worden gezegd van de culturele gevolgen van werkloosheid die we op het spoor kwamen. Er is onvoldoende aandacht en een zeer gebrekkige kennis van de culturele dynamieken die hun oorsprong vinden in sociale degradatie. Het beroepsonderwijs lijkt de geprivilegieerde setting te zijn waar een cultuur van sociale degradatie tot ontwikkeling komt. Ondertussen is deze cultuur reeds voldoende uitgekristalliseerd om zich ook uit te drukken via affiniteiten met politieke partijen, tv-zenders en muziekgenres. Het aanpakken van dit probleem is geen kwestie meer van sociaal-economisch beleid maar van cultuurpolitiek. De subcultuur die we bekeken hebben verwijst naar de nood aan een coherent vertoog dat mensen toelaat te leven met relatieve deprivatie en sociale degradatie, zonder te vervallen in cynisme, individualisme, racisme en autoritarisme. In dat verband kunnen een paar denkpijlen worden geëxploreerd. Er is nood aan meer inzicht in en kennis over de culturele dynamiek die zich in de beroepsscholen voltrekt. Deze kennis moet dan worden aangewend om die scholen in hun taak te ondersteunen. Een andere mogelijkheid betreft de commerciële zender VTM. Het is duidelijk dat deze zender de voorkeur heeft van de mensen die zich gedegradeerd voelen. Een voorkeur voor deze zender is één aspect van een subcultuur die ook racisme of ethnocentrisme omvat. Toch is er geen enkele indicatie dat de makers van VTM de bedoeling hebben het racisme aan te wakkeren. Het is makkelijker in hun programmatie indicaties van het tegendeel te vinden. Het lijkt ons daarom aangewezen dat de commerciële zender, zonder zijn succesformule op te geven, zoekt naar manieren om de kans te verkleinen dat zijn kijkers persoonlijke problemen omzetten in racisme, ethnocentrisme en cynisme.

SYNTHÈSE: CONCLUSIONS ET IMPLICATIONS POLITIQUES

VIII.A. Neuf ans pris sur le vif

En 1984 nous avons interviewé trois groupes de personnes: employés, chômeurs de courte durée et chômeurs de longue durée. Il s'agissait en tout de 206 hommes de 24 à 37 ans, mariés ou cohabitant avec leur partenaire et ayant au moins un enfant à charge. Neuf ans plus tard, en 1993, nous avons à nouveau interrogé 177 des 206 participants initiaux. Nous avons également présenté un questionnaire aux enfants de ces familles, qui avaient 14 ans ou plus et qui étaient encore dans l'enseignement secondaire. Nous avons deux questions de départ pour notre recherche sur les conséquences du chômage de longue durée. (1) Comment s'est passée la réinsertion des chômeurs de 1984? Sont-ils encore désavantagés par rapport à ceux qui avaient un emploi en 1984, et si c'est le cas, comment expliquer la continuité de leur parcours incertain dans le monde du travail? (2) Le chômage laisse-t-il, même après une réinsertion réussie, des traces permanentes chez l'ancien chômeur et chez les membres de sa famille?

Ce dernier chapitre résume les conclusions centrales du rapport. L'attention y est principalement portée sur les observations qui ont une importance sociale et politique. Nous ferons des propositions en ce qui concerne la politique à suivre là où cela nous paraît à la fois possible et raisonnable.

VIII.B. La poisse perpétuelle

En 1984 notre groupe se partageait pratiquement en deux moitiés: l'une au chômage, l'autre ayant un emploi. 9 ans plus tard 13 des 177 hommes sont chômeurs complets indemnisés. Deux d'entre eux seulement ont connu le chômage sans interruption durant toute cette période. Nous pouvons pourtant difficilement en déduire que nous avons à faire ici avec une histoire de réinsertion réussie. Un nombre non négligeable de personnes interrogées ne trouve pas de situation stable et reste dans un cycle où chômage et travail dans un statut précaire se succèdent. La probabilité d'un tel itinéraire incertain est beaucoup plus importante pour ceux qui en 1984 connaissaient un chômage de longue durée, que pour ceux qui à l'époque avaient un emploi. Il y a donc clairement une continuité du chômage. Quand nous parlons de "continuité", nous ne voulons pas dire qu'un certain groupe reste au chômage sans interruption, mais qu'un groupe est prisonnier d'un cycle d'emplois précaires et que ce groupe court un risque disproportionné de se retrouver au chômage. La première partie de ce rapport est consacrée à l'explication de ce phénomène.

VIII.B.1. Plutôt détermination qu'auto-perpétuation

Pour les personnes que nous avons étudié, la continuité du chômage est surtout déterminée par une "prédestination" et en partie mineure seulement par les mécanismes d'auto-continuation engendrés par le chômage lui-même. Les caractéristiques acquises avant l'entrée sur le marché du travail apparaissent comme ayant une importance primordiale. La dimension d'auto-continuation passe surtout par les contrats de travail et les statuts liés aux emplois que les personnes occupent. Une petite partie des personnes interrogées n'obtient pas ou seulement très difficilement une situation de travail stable après avoir connu une période de chômage. Leur situation est caractérisée par une succession rapide de contrats de durée déterminée, de jobs aux statuts bidons et de périodes de chômage. Certains de ces statuts ont été conçus spécialement pour réintégrer les chômeurs, mais n'atteignent pas ce but en ce qui concerne le groupe le plus problématique. Les employeurs sont probablement moins enclins à proposer des contrats de durée indéterminée à des chômeurs de longue durée. Il est toujours dangereux de spéculer sur ce qui pourrait arriver sans les statuts de travail conçus pour les chômeurs (de longue durée). Il est probable que cette catégorie soit alors totalement laissée pour compte. Ces statuts forment à ce point de vue un obstacle contre le chômage de très longue durée et l'exclusion permanente. Ils n'arrivent pourtant pas à créer une réintégration durable pour le groupe le plus problématique.

Nos constatations nous portent à nuancer fortement la thèse de l'auto-continuation ou du cercle vicieux qui est dominante dans la littérature sur le chômage. Selon cette théorie, le chômage a certaines conséquences pour les personnes concernées, et ce sont ces effets qui rendent difficile la réintégration sur le marché de l'emploi. Les chômeurs se trouveraient donc pris dans une spirale descendante. Toujours selon cette théorie, pour atténuer la pression psychologique qui accompagne le chômage de longue durée, les chômeurs développent des stratégies d'adaptation. Le retrait du marché du travail et l'installation dans le chômage font partie de ces stratégies. De cette façon les chômeurs évitent une dégradation continue de leur bien-être psychologique, mais ils diminuent aussi leurs chances de retrouver un emploi. Ce phénomène est aussi appelé "stabilisation à un niveau inférieur", vu que l'unique moyen de restaurer le niveau initial de bien-être psychologique est de retrouver un emploi.

Les résultats auxquels nous sommes parvenus ne soutiennent que faiblement le schéma théorique présenté ci-dessus. Le retrait du marché de l'emploi n'apparaît pas comme une caractéristique générale du groupe qui a formé l'objet de notre recherche. Nous n'avons pas trouvé de rapport entre la durée du chômage et la fréquence avec laquelle les personnes interrogées faisaient des demandes d'emploi. Il est vrai que l'estimation de la durée future du chômage devient plus pessimiste à mesure que sa durée objective augmente, mais tous les chômeurs de 1984 pensaient, à quelques exceptions près, encore trouver du travail. Nous avons

tout aussi peu trouvé d'indications d'un retrait intentionnel de la vie sociale. En bref, nous ne trouvons pas de modèle selon lequel le chômeur se résignerait. Sur ce point nous devons tenir compte du profil du groupe étudié. L'âge, le sexe et la situation familiale des personnes interrogées exercent une forte pression sociale qui pousse au travail ou à la recherche d'un travail et empêche une adaptation résignative au chômage.

Alors que le chômage ne se perpétue lui-même que très peu, la continuité du chômage, par contre, est fortement liée aux attitudes et aux habitudes de vie des personnes concernées. Une vision pessimiste et inquiète de l'avenir et le sentiment de ne plus avoir son avenir en main diminuent sérieusement les chances de se faire embaucher. Nos résultats font supposer que ces attitudes, bien qu'elles soient activées par l'expérience du chômage, étaient déjà formées avant le premier contact avec le marché de l'emploi. Le matériel de recherche qualitatif, obtenu grâce à des entretiens approfondis, confirme l'importance de la socialisation et des expériences scolaires pour la vie à venir et la carrière professionnelle. Il s'avère que grandir dans des institutions, l'absence du père et un choix d'études erroné, exercent une influence négative permanente sur les chances d'emploi. Une minorité des personnes interrogées constitue un groupe particulièrement faible. Les caractéristiques de ce groupe sont en grande partie responsables pour la continuité du chômage que nous avons pu observer. Cette continuité n'est donc pas causée par des personnes tombées accidentellement dans le chômage, et qui en suite ont été prises dans une spirale descendante. Les personnes prises dans le cycle que nous avons décrit, donnent elles-mêmes lieu à cette continuité et ce par leurs origines sociales et leurs biographies qui les prédestinent, pour ainsi dire, à un parcours incertain dans le monde du travail.

La cause de la position vulnérable que ces personnes occupent sur le marché de l'emploi est profondément ancrée dans leurs biographies. C'est probablement pourquoi il n'est pas facile de remédier à cette cause. Autrement dit, le problème ne peut être résolu en changeant les employés vulnérables. La solution suppose une économie sociale qui offre à de telles personnes l'opportunité de donner un apport économique. Il risque de n'y avoir de place dans notre société que pour un employé uniformisé. Nous connaissons son profil par les offres d'emploi des journaux et des magazines: dynamique, communicatif et plein de confiance en lui-même. L'intégration de personnes qui ne répondent pas aux attentes créées par cet idéal nécessite aussi une adaptation culturelle: accepter les limitations humaines et apprendre à les manier socialement et économiquement.

VIII.B.2. L'importance relative des formations et de la stratégie de recherche d'emploi

Les formes de socialisation, les attitudes, les aptitudes sociales et la dualisation du marché de l'emploi expliquent en grande partie les chances de trouver du travail.

L'intensité de la recherche de travail, ainsi que les cours et formations professionnelles, ne rajoutent, pour le groupe étudié, que très peu à cette explication. La plupart des hommes dans la population étudiée sont sous une forte pression sociale qui les pousse à travailler. Les chômeurs aussi conservent un lien robuste avec le marché de l'emploi. Il se trouve que la fréquence avec laquelle ils postulaient pour un emploi n'ait pas influencé leurs chances (futures) de trouver un emploi. Les hommes interrogés qui suivaient un cours ou une formation professionnelle en 1984, avaient en moyenne une probabilité légèrement plus élevée de trouver un emploi, mais cette différence peut être attribuée entièrement aux attitudes de ces hommes.

Le fait qu'un certain groupe à l'intérieur de la population étudiée est extrêmement vulnérable au chômage ne peut donc pas être expliqué par leur attitude récalcitrante envers le travail ou par leur incapacité à travailler. Ce qui est important, par contre, ce sont les attitudes, comme une vision pessimiste et inquiète de l'avenir et le sentiment de ne pas maîtriser totalement son avenir. Une constatation qui se joint à la précédente provient des entretiens approfondis: le manque d'aptitudes sociales et la chronicité de problèmes psychologiques forment un obstacle sérieux à une intégration stable dans le marché de l'emploi. Ces attitudes se reflètent dans une apparence peu dynamique et ceci est un critère de sélection négatif sur le marché de l'emploi. Trois voies peuvent être empruntées pour résoudre ce problème. (1) Les différentes initiatives qui encadrent les chômeurs peuvent prêter plus d'attention aux attitudes et à l'apparence du chômeur. Il ne faut toutefois pas avoir de trop grandes attentes de cette approche, les attitudes, étant le produit de toute la biographie, sont difficilement modifiables. (2) Les critères de sélection sur le marché de l'emploi doivent être inspectés en profondeur. Les employeurs ne tiennent pas seulement compte d'indicateurs clairs et objectifs pour juger la compétence et l'aptitude de candidats. La surabondance de candidats leur permet de poser des demandes toujours plus sévères et ainsi probablement moins pertinentes. Les procédures de sélection devraient être soumises à un contrôle de qualité plus stricte, entre autres en ce qui concerne les tests psychométriques ou autres: il s'agira de juger leur pertinence et de déterminer si ils sont socialement admissibles. (3) Il faut résolument élaborer des mesures socio-économiques offrant des chances supplémentaires aux personnes qui de par leur profil socio-psychologique ne peuvent que difficilement être incorporées dans le marché du travail.

VIII.B.3. Le rôle de l'emploi du temps, de la participation sociale et des relations familiales

Ce qui précède explique en grande partie la "continuité" du chômage. Néanmoins, le chômage en tant que tel est tout autant problématique. Cette section donne un aperçu des suites du chômage les plus frappantes chez le concerné et sa famille.

Les chômeurs ont du mal à structurer leur temps et à l'employer de manière sensée. Ils s'ennuient souvent, ont le sentiment de gaspiller leur temps, passent relativement beaucoup de temps devant la télévision, vivent moins régulièrement et voient moins de différences entre les jours de la semaine et ceux du week-end.

Nous n'avons pas de vraies indications permettant de parler d'une diminution d'intérêt de la part du chômeur pour tout ce qui relève du social ou du politique. La seule constatation dans ce sens est que les chômeurs de longue durée lisent moins de journaux, ce qui peut être une conséquence de leur perte de revenu.

Il ne se pose pas de problèmes importants en ce qui concerne les contacts sociaux et la participation sociale. Il va de soi que le nombre de contacts ayant rapport au travail (contacts avec des collègues, personnes à qui on rend des services et clients) est fortement diminué. L'absence d'interlocuteurs durant les heures de travail a pour conséquence que les chômeurs sont plus souvent seuls. La participation sociale ne diminue que faiblement à cause du chômage. Ceci étant surtout dû aux problèmes financiers des chômeurs. Ils ont moins d'argent disponible pour des activités de loisir.

Il s'avère que les relations familiales s'améliorent durant la période de chômage. Dans de nombreux cas il ne s'agissait pas seulement du fait que les hommes avaient plus de temps à passer avec les membres de la famille, mais aussi d'une amélioration qualitative des relations avec le partenaire et les enfants depuis le début du chômage. Il n'était fait mention que très exceptionnellement de dégradation des relations familiales. Ces résultats indiquent les rapports tendus entre le travail et la famille. Le travail rend difficiles les relations familiales, ce qui est certainement le cas dans les ménages à double revenu. Une autre constatation qui va dans le même sens est que l'amélioration des relations familiales diminue les chances de retrouver un emploi durable.

Un nombre de recommandations pour une politique à suivre s'impose à la lumière de ses divers résultats. La déprivation financière est largement responsable des conséquences négatives du chômage, entre autres en ce qui concerne les problèmes d'emploi du temps et de diminution de la participation sociale. Il est sans aucun doute irréaliste d'essayer de limiter les conséquences financières du chômage, vu les restrictions budgétaires auxquelles les pouvoirs publics sont confrontés. La question est d'ailleurs de savoir s'il s'agit d'une option vraiment désirable. Les entretiens approfondis ont montrés que la déprivation financière qui accompagne le chômage de longue durée, est dans certains cas ce qui pousse à chercher du travail en permanence. Cette réintégration par le travail est de surcroît le meilleur, sinon l'unique moyen de limiter les conséquences du chômage. Il est pourtant possible pour les pouvoirs publics de développer des initiatives offrant des occupations sensées qui atténuent les conséquences du chômage. Les initiatives locales pour l'emploi du ministre fédéral du travail Miet Smet sont une tentative en ce sens. Une question importante qui peut être posée, est de savoir

dans quelle mesure les participants ont le sentiment que les formes d'emploi proposées par les initiatives de ce genre sont du vrai travail. Les initiatives ont déjà hérité d'une connotation négative chez la population. Étant connues sous le nom de "petits boulots", ces initiatives sont associées par le public à des situations de travail précaires et parfois humiliantes. La discussion récente à propos d'un instrument alternatif au niveau des services de proximité, le cheque-service, paraît mieux convenir au besoin constaté. Cette proposition réunit dans ses objectifs professionnalisme et conditions "normales" (Lebrun & de Selys, 1994: 43-44).

La relation tendue entre le travail et la famille que nous avons pu constater découle du manque d'harmonisation entre le marché du travail et la vie familiale. Entre-temps, le ménage à double revenu est devenu la norme. Le temps qui dans ces familles peut être libéré pour les enfants et pour le ménage est souvent très limité. Cette constatation doit être un des points de départ les plus importants dans le débat sur le partage du travail et la réduction du temps de travail. La possibilité d'opter volontairement pour la "semaine de quatre jours" est déjà un pas dans la bonne direction. Nous pensons pourtant que des mesures supplémentaires, qui prennent spécifiquement en compte l'harmonisation de la vie familiale et professionnelle durant toute la vie sont nécessaires. Le travail est fortement concentré dans les classes d'âge où la famille se construit. Cette tendance est renforcée par des mesures comme les systèmes de prépension. Nous nous basons sur nos résultats pour plaider la cause d'un partage du travail qui prenne sérieusement en compte la situation familiale. Le volume de travail localisé dans les classes d'âge relativement jeunes doit être réduit et mieux distribué durant le cours de la vie. La réduction du temps de travail (semaine de quatre jours) et le droit à une interruption de carrière à plein-temps ou à mi-temps, sont des instruments appropriés pour réaliser cet objectif. Le revenu aussi devrait être mieux distribué durant le cours de la vie. Ainsi, la perte de revenu des jeunes employés due à la réduction du temps de travail serait compensée, et les employés plus âgés deviendraient économiquement plus attractifs.

Le chômage ne se termine pas avec le retour au travail. Les anciens chômeurs courent non seulement toujours le risque de retomber au chômage après une reprise éventuelle du travail, le chômage laisse aussi des traces permanentes même après une reprise durable du travail. Le chômeur et ses enfants en restent marqués.

VIII.C.1. La confiance ébranlée de l'ancien chômeur

Nous avons pu constater que des personnes employées depuis au moins un an sans interruption mais qui auparavant avaient longtemps connu le chômage, gardent des marques permanentes laissées par le chômage. Certaines de ces marques ne deviennent visibles qu'après la reprise du travail. C'est seulement à ce moment que ceux qui ont été au chômage commencent à considérer cette période comme une injustice qui leur a été faite. Ils ont une attitude plus méfiante envers la vie et

envers la société. L'ensemble des effets persistants que nous avons pu constater pendant notre recherche s'avère avoir rapport à la confiance. Celui qui a été chômeur pendant une période significative souffre d'une perte de confiance en soi et développe une image de soi plus négative. Ces personnes deviennent plus pessimistes en ce qui concerne l'avenir, ont le sentiment de ne plus avoir de prise sur la vie et, en ce qui concerne leur comportement d'électeur, sont plus enclins à émettre un vote de protestation, pour le Vlaams Blok plus précisément. Ils perdent confiance dans la plupart des institutions, probablement parce que pour eux l'idée qu'il est possible de construire la société a perdu sa crédibilité. En résumé, les effets permanents observés donnent l'impression que le chômage est vécu comme une offense qui mène à une perte de confiance en soi, dans les institutions et dans l'avenir.

La reprise du travail ne fait donc pas disparaître les conséquences sociales du chômage. Dans une société où un grand nombre de personnes est confronté au chômage, une proportion grandissante de la population a le sentiment d'être impuissante face à l'avenir et face à la vie. Ces gens ont une image de soi abîmée, ont relativement peu confiance en eux-mêmes et dans les institutions. L'ampleur de ce groupe n'est pas fonction du nombre de chômeurs à un moment donné, mais du nombre de personnes qui, dans le passé, ont été confrontées au chômage de longue ou d'assez longue durée.

Cette constatation a aussi des implications pour la recherche sociologique. Elle démontre que si nous voulons comprendre les idées et les actions des personnes étudiées, il n'est pas suffisant de mesurer leurs positions socio-économiques au moment de la recherche. Le chemin parcouru par la personne interrogée, sa mobilité sociale par rapport à sa famille d'origine et son histoire de travail, est aussi important que sa position à un moment donné.

L'augmentation du nombre de personnes qui ont été confrontées avec le chômage influence aussi le climat culturel. Ces personnes cherchent en effet une explication pour leur chômage, des bases pour un respect de soi, des moyens de reprendre leur vie en main, des perspectives d'avenir et des institutions et acteurs sociaux en qui ils peuvent avoir confiance. Notre société, ou plus concrètement, les organisations politiques, socio-économiques et socioculturelles, desquelles on est en droit d'attendre qu'elles développent des visions de la société et de l'avenir et qu'elles rendent les gens aptes à agir, ne leur ont, jusqu'à présent, pas encore offert grand-chose.

Dans les histoires de vie que nous avons recueillies il n'apparaît qu'une seule vision cohérente sur le chômage. Celle-ci présente le respect de soi en termes d'identité nationale ou ethnique, désigne les immigrés comme cause du chômage, trouve dans le renvoi des "étrangers" une solution au chômage, ainsi qu'un moyen de rétablir un avenir plus sûr et plus maîtrisable, et considère le Vlaams Blok comme l'agent d'une telle solution. La combinaison d'une confiance en soi et d'un respect

de soi abîmes, le sentiment de ne plus contrôler sa propre vie et la perte de confiance dans la société et ses institutions, renforcent assurément un pareil développement idéologique. Le plein emploi n'a en tout cas pas l'air réalisable dans un proche avenir et il s'agit ici en plus d'un effet idéologique qui, paradoxalement, n'apparaît clairement qu'après la reprise du travail. Notre société se voit ainsi placée non seulement devant un problème socio-économique, mais aussi devant un défi culturel ou idéologique. Les forces sociales pour qui l'ethnocentrisme n'est pas une solution, mais un problème, se voient placées devant le défi de proposer une solution crédible pour le chômage et de lier cette solution à un sentiment de maîtrise de l'avenir.

Nos résultats concernant les conséquences "durables" du chômage jettent une ombre sur les initiatives d'emploi pour chômeurs. Si le travail régulier n'arrive pas à remédier à ces conséquences, il est peu probable que des programmes spécifiques pour chômeurs soient un bon instrument. Loin de là, institutionnaliser des jobs inférieurs au service des heureux ayant un emploi et un revenu à part entière, pourrait bien aggraver le sentiment de dégradation sociale. C'est en ce sens que les initiatives d'emploi pour chômeurs sont des épées à double tranchant. D'un côté elles offrent l'opportunité d'atténuer certaines suites du chômage (voir plus haut), tandis que de l'autre côté il y a de grandes chances qu'elles aient une influence négative sur la confiance en soi, la confiance en autrui et la confiance dans la société en général.

VIII.C.2. Conséquences permanentes chez les enfants

Selon nos constatations le chômage du père a une influence sur les résultats scolaires des enfants, indépendamment du milieu social. La plupart des explications pour cette influence que l'on peut trouver dans la littérature, ne paraissent pas tenir debout pour le groupe étudié. Nous avons trouvé cet effet sur les résultats scolaires dans un groupe qui, du moins selon les indicateurs que nous avons utilisé, n'était pas aux prises avec des relations disloquées entre parents ou entre parents et enfants. Les effets négatifs sur les résultats scolaires avaient lieu également dans des familles dont le réseau social (mis à part les collègues) ne s'était pas rétréci.

Les mauvais résultats scolaires temporaires des enfants sont rendus permanents par la manière dont notre système scolaire traite les mauvais résultats. Les enfants dont le père a connu une période de chômage ont une probabilité nettement plus élevée d'avoir attrapé un retard scolaire et d'avoir été orienté vers l'enseignement professionnel. Ceci rend le chômage en partie héréditaire, vu que les élèves provenant de l'enseignement professionnel ne poursuivent que rarement des études supérieures et qu'ils ont une position relativement vulnérable sur le marché de l'emploi.

Pour l'instant il n'est pas clair quels mécanismes sont précisément responsables pour l'influence du chômage du père sur les résultats scolaires des enfants. C'est la raison pour laquelle il n'est pas possible de dire comment aborder ce problème. On pourrait essayer de tenir compte des difficultés particulières des enfants et des jeunes qui sont confrontés au chômage de leurs parents.

Il faut aussi s'occuper des mécanismes qui transforment les mauvais résultats scolaires en retards scolaires et qui privilégient une orientation vers l'enseignement professionnel. Les spécialistes de l'éducation en Flandre connaissent ce problème et un consensus se forme pour réduire les retards scolaires et le nombre de redoublements. Une telle évolution diminuera en tout cas les chances que des résultats scolaires temporairement mauvais soient à l'origine d'un retard irréversible et d'une orientation difficilement réversible. L'orientation vers l'enseignement professionnel n'est généralement pas un choix positif. Les élèves y glissent en passant par des redoublements d'année et des mauvais résultats. La conscience de ce phénomène stimule la recherche d'autres façons d'orienter les élèves. Une des propositions pour remédier à ce problème est de reporter le choix entre l'enseignement professionnel, technique et général jusqu'à la fin du premier cycle du secondaire (Elchardus, 1994b). Ceci diminuerait aussi les chances que des élèves arrivent, par suite du chômage temporaire de leur père, dans des types d'enseignement qui ne leur offrent pas les meilleures possibilités d'épanouissement.

VIII.C.3. La culture de la dégradation sociale

Les enfants dont le père est (ou a été) chômeur et qui ont attrapé un retard scolaire, prennent des positions plus racistes et plus individualistes que les autres enfants du même âge. Ces attitudes font partie d'une culture de la déprivation avec laquelle enfants et adultes réagissent à la dégradation sociale. Cette culture augmente chez les adultes la probabilité de voter pour le Vlaams Blok.

Le chômage du père est encore lié d'une autre manière à ces attitudes, il augmente la probabilité que les enfants arrivent dans l'enseignement professionnel. L'ethnocentrisme, le racisme et l'individualisme ont de plus grandes chances de se manifester dans ce type d'enseignement, parce que ce sont des éléments d'une subculture à laquelle les élèves du professionnel participent en plus grande mesure que les élèves d'autres types d'enseignement. Cette culture est caractérisée, entre autres, par une préférence pour la chaîne commerciale VTM et l'ensemble de genres musicaux que nous avons appelé musique à Wendy⁶⁹. Il s'agit de la musique de "Tien om te zien", programme de variétés de la VTM, des chansons Flamandes et de la musique House.

⁶⁹ Les prénoms Wendy et Kevin apparaissent avec une fréquence disproportionnée chez les amateurs de ces genres musicaux.

Les effets du chômage du père que nous avons constatés chez les enfants, ne sont pas totalement compréhensibles en dehors d'arrangements institutionnels spécifiques et de dynamiques culturelles particulières. C'est en passant par l'ordre institutionnel de notre système scolaire que les mauvais résultats à l'école sont traduits en retards scolaires et en orientations vers l'enseignement professionnel. Il en suit que les enfants de chômeurs, par réaction contre cette dégradation sociale, prennent des positions plus racistes et plus individualistes. Le fait d'adopter de telles attitudes n'est cependant pas une réaction individuelle, psychique ou rationnellement prévisible. Par contre, ces attitudes font partie d'un discours ou d'une culture répandue qui s'exprime aussi par une préférence pour certains genres musicaux et pour une chaîne de télévision. Cette culture offre apparemment à ces parents et enfants infortunés des cadres de référence attrayants. Une des caractéristiques les plus inquiétantes de cette culture est le racisme et/ou l'ethnocentrisme. Le chômage du père influence cette attitude, mais cette influence est entièrement médiée par le retard scolaire et les études dans l'enseignement professionnel.

Alors que les mauvais résultats scolaires, le retard et l'orientation des élèves ont reçu beaucoup d'attention de la part de la politique de l'éducation, il n'en a jusqu'à présent pas été de même en ce qui concerne les conséquences culturelles du chômage que nous avons retracées. L'attention prêtée aux dynamiques culturelles qui trouvent leurs origines dans la dégradation sociale, ainsi que la connaissance de ces dynamiques sont largement insuffisantes. L'enseignement professionnel a l'air d'être le terrain privilégié pour le développement d'une culture de la déprivation. Cette culture s'est suffisamment cristallisée entre-temps pour pouvoir s'exprimer par le biais d'affinités pour des partis politiques, des chaînes de télévision et des genres musicaux. L'abordage de ce problème n'est plus une question de politique socio-économique, mais de politique culturelle. La culture que nous avons observé indique le besoin d'un discours cohérent qui permette aux personnes de vivre une déprivation relative sans tomber dans le cynisme, l'individualisme, le racisme et l'autoritarisme. Plusieurs pistes peuvent être explorées à ce sujet. Nous avons besoin de plus de connaissance et d'une compréhension plus approfondie des dynamiques culturelles qui s'accomplissent dans les écoles professionnelles. Cette connaissance doit alors être appliquée pour soutenir les écoles dans leur tâche. Une autre possibilité concerne la chaîne commerciale VTM. Il est clair que cette chaîne détient la préférence des personnes qui se sentent dégradées. Une préférence pour cette chaîne est un élément d'un ensemble culturel, dont le racisme ou l'ethnocentrisme fait également partie. Rien n'indique cependant que les producteurs de la VTM auraient l'intention d'attiser le racisme. Il est plus facile de trouver dans leur programmation des indications du contraire. C'est pour cela qu'il nous paraît possible que la chaîne commerciale cherche, sans changer sa formule à succès, les moyens d'éviter que ses spectateurs transforment leurs problèmes personnels en racisme, ethnocentrisme et cynisme.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1: TECHNISCHE FICHE VAN HET VELDWERK

B1.A. Het opsporen van de adressen

Het opsporen van de huidige adressen van de respondenten gebeurde in augustus '92. Allereerst werd via het telefoonboek nagegaan of de respondent nog op hetzelfde adres woonde als in 1984. Voor de respondenten die verhuisd waren of geen telefoonaansluiting hadden werd het adres opgevraagd bij de bevolkingsdienst van de gemeenten. Ook als tijdens het veldwerk bleek dat een respondent niet op het verwachte adres woonde, werd bij de gemeenten aangeklopt. We hebben 1 respondent niet kunnen terugvinden. Het rijksregister heeft deze persoon van ambtswege afgevoerd uit de registers. Dit kan betekenen dat hij verhuisd is naar het buitenland zonder een adres na te laten.

B1.B. Enquêteurs

Voor het afnemen van de interviews werd een beroep gedaan op de diensten en het interviewernetwerk van het Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinieonderzoek (I.S.P.O.). De enquêteurs hadden de opdracht bij afwezigheid van de respondent minstens drie keer langs te gaan op verschillende dagen en tijdstippen van de dag. Bij weigering of een foutief adres moesten ze het respondentenblad dadelijk terugsturen. Als het adres fout bleek, werd onmiddellijk terug het adres opgevraagd bij de gemeentelijke diensten en werden opnieuw minstens drie pogingen ondernomen om de respondent te ontmoeten.

B1.C. Training van enquêteurs

Het I.S.P.O. heeft elke enquêteur een algemene vooropleiding gegeven. Deze werd aangevuld met een dag training specifiek gericht op dit onderzoek. In de voormiddag werd uitleg gegeven over het onderzoek en de vragenlijst. In de namiddag nam elke enquêteur de vragenlijst af van een collega. Na bespreking van dat interview nam elke enquêteur dan een vragenlijst mee naar huis, met de opdracht een door hen zelf te kiezen persoon te interviewen bij wijze van proef. Nadat de proefenquête door ons was nagezien en gebeurlijke problemen waren uitgeklaard, kregen de enquêteurs hun opdrachten.

B1.D. Het afnemen van de interviews

De interviews hadden plaats tussen 8 februari '93 en 21 mei '93. In onderstaande tabel geven we een overzicht van het aantal afgewerkte interviews per enquêteur, met vermelding van het geboortjaar en het onderwijsniveau van de interviewers. Het aantal interviews is niet gelijk over de interviewers verdeeld omdat we in een tweede ronde de resterende, moeilijk te overhalen respondenten, aan de interviewers hebben toevertrouwd die de minste weigeringen hadden opgelopen en kwalitatief hoogstaand werk hadden afgeleverd. Alle interviewers hadden vooraleer ze aan dit onderzoek deelnamen, al interviewervaring opgedaan.

Tabel B1.1 : Afgewerkte interviews per enquêteur

Enquêteur	geboortjaar	opleiding	aantal afgewerkte interviews
1	'45	universitair	22
2	onbekend	onbekend	14
3	'66	universitair	13
4	'43	hoger ASO	7
5	'56	hoger technisch	10
6	'56	HOBU	8
7	'41	hoger technisch	24
8	'62	universitair	5
9	'40	universitair	9
10	'43	HOBU	9
11	'36	HOBU	11
12	'31	hoger ASO	17
13	'66	HOBU	5
14	'56	hoger ASO	13
15	'69	universitair	3
16	'68	universitair	7

B1.E. Non-responsanalyse

In totaal werden 177 van de 206 respondenten uit 1984 opnieuw geïnterviewd. Dit is een respons van 85.9 % . De vraag die ons hier verder zal bezighouden is of het sociaal profiel van de non-respons groep (29 personen) beduidend verschilt van dat van de responsgroep (177 personen). Mocht dat het geval zijn, dan ontstaat twijfel over de betrouwbaarheid van de longitudinale onderzoeksresultaten. We maken eerst een kwantitatieve analyse van de non-respons op basis van de data van '84. Daarna gaan we dan op basis van een kwalitatieve beschrijving dieper in op de huidige situatie van de personen uit de non-responsgroep. Dit doen we aan de hand van de individuele verslagen die de enquêteurs schreven na hun laatste contact met weigeraars of met familieleden van afwezigen.

B1.E.1. Kwantitatieve analyse

Omdat we over gegevens uit 1984 beschikken, kan het sociaal profiel van de non-responsgroep gemakkelijk in kaart worden gebracht. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de (non-)respons naar de beroepstoestand in 1984.

Tabel B1.2: Respons naar beroepstoestand in 1984.

	Werkend	kort werkloos	lang werkloos	n
afgewerkt	86 90.5 %	44 78.6 %	47 85.5 %	177
afwezig	1 1.1 %	3 5.4 %	1 1.1 %	5
geweigerd	6 6.3 %	7 12.5 %	6 10.9 %	19
overleden	1 1.1 %	1 1.8 %	1 1.8 %	3
vermist	1 1.1 %	1 1.8 %	0 0 %	2
n	95	56	55	206

De respons is het hoogst bij de respondenten die in 1984 tewerkgesteld waren en het laagst bij de toenmalig kortstondig werklozen. De langdurig werklozen nemen een middenpositie in. Allereerst werden alle mogelijke bivariate relaties getoetst tussen respons en variabelen uit 1984. De (non-)respons werd als dummy-variabele gedefinieerd (0=niet afgewerkt in '93, 1= wel afgewerkt) en in verband gebracht met alle variabelen die daartoe in aanmerking kwamen. De groep die in '93 niet heeft willen of kunnen meewerken, verschilt met de groep die wel heeft meegewerkt slechts voor twee variabelen op een statistisch significante manier. De respondenten die niet hebben meegewerkt, hebben gemiddeld een lager

inkomen ($p=0.087$), en zijn onregelmatiger in hun dagritme⁷⁰ ($p=0.057$). De beroepstoestand van de respondent in '84 verschilt niet significant ($p=0.125$) tussen de respondenten die in 1993 hebben meegewerkt en deze die dat niet deden, we behouden deze variabele desondanks in de verdere analyse omdat hij voor ons onderzoek van cruciaal belang is.

Een MCA-analyse leert ons dat de drie variabelen samen 7.4 van de variantie in de non-respons verklaren. De beroepstoestand (in 1984) blijkt na controle voor de overige 2 variabelen nog weinig aan de verklaring van de non-respons toe te voegen. De regelmaat van het dagritme en het gezinsinkomen blijven in het simultane model hun verklaringskracht behouden (béta's resp. .19 en .21).

Tabel B1.3 : Inkomen naar non-respons.

Gezinsinkomen in 1984 (Index 1993)	Respons	n
minder dan 43.000	80 %	35
43.000 tot 51.999	84 %	49
52.000 tot 67.499	85 %	41
67.500 tot 85.499	96 %	49
85.500 en meer	100 %	15
Missing values		17
TOTAAL		206

Op basis van voorgaande analyse kunnen we een aantal voorlopige besluiten trekken m.b.t. de opportuniteit van het invoeren van een wegingscoëfficiënt. Het inkomen en de regelmaat van de dagindeling zijn de enige variabelen die op een statistisch significante wijze discrimineren naar de non-respons. Beide variabelen voorspellen in ongeveer gelijke mate de non-respons en doen dit bovendien op een wederzijdse onafhankelijke manier. Indien we tot een weging zouden overgaan, zouden we dus beide variabelen moeten betrekken. Toch stelt zich hier een praktisch probleem. Van 17 respondenten kennen we het inkomen in 1984 niet en van 6 personen hebben we geen informatie betreffende de regelmaat van hun dagindeling in 1984. Een eventuele weging dient uiteraard enkel te worden uitgevoerd bij de 177 respondenten uit de analyse van 1993, en dit voor de twee variabelen (inkomen en regelmaat). Voor 14 van deze 177 respondenten (bijna 8

⁷⁰ Dit werd gemeten door vier vragen, nl. of de respondenten op een gewone weekdag steeds op hetzelfde uur opstaan, middageten, avondeten en gaan slapen.

%) beschikken we niet over de gegevens van beide variabelen, zodat bij hen geen weging kan worden uitgevoerd.

Om bijkomende informatie te verkrijgen, bekijken we de verslagen die de enquêteurs over de weigeraars en de afwezigen hebben opgesteld. Mocht daaruit blijken dat de weigeraars een sterker gemarginaliseerde groep zijn dan de respondenten, zou de één of andere vorm van weging zich toch nog opdringen.

B1.E.2. Kwalitatieve beschrijving

Indien een interview niet kon worden afgewerkt, kreeg de enquêteur de opdracht om zoveel mogelijk relevante gegevens te verzamelen en weer te geven onder de vorm van een individueel verslag. Hen werd gevraagd om zoveel mogelijk aandacht te besteden aan indicatoren van de materiële situatie en de huidige beroepstoestand. Zij mochten in dat verslag hun “objectieve” waarnemingen aanvullen met “subjectieve” indrukken. Op basis van die verslagen trachten we een ruw beeld te schetsen van de huidige situatie van de personen uit de non-responsgroep.

Voor 5 van de 29 personen uit de non-responsgroep werd geen verslag opgesteld. Het betreft hier drie personen die overleden waren en twee die vermist zijn. Eén van de twee vermisten is afgevoerd uit het rijksregister van ambtswege. De andere is verdronken bij het diepzeeduiken. Zijn lichaam is nooit gevonden waardoor hij nog niet als overleden staat geregistreerd. Voor de verdere beschrijving zullen we ons dus tot 24 personen beperken.

Als indicatoren van de huidige materiële conditie werd vooral gelet op de aard en de toestand van de woning, het bezit van één of meerdere wagens of van luxegoederen. Voor vier personen beschikken we over geen gegevens hieromtrent. Voor slechts twee personen beschikken we over ernstige vermoedens dat ze zich in een precaire materiële situatie bevinden. Eén ervan werd nooit op zijn officieel adres aangetroffen, maar het huis bevond zich in een bouwvallige staat. Het is evenwel mogelijk dat deze persoon niet op zijn domicilieadres woont. De tweede persoon weigerde aan het onderzoek deel te nemen. Zijn woning werd door de enquêteur omschreven als “een vervallen keuterboerderij”. De materiële situatie van elf personen uit de non-responsgroep werd door de enquêteurs als “normaal” of “modaal” omschreven. De resterende zeven leden van de non-responsgroep werden als welvarend tot zeer welvarend bestempeld. Twee ervan woonden in een grote villa, waarvan één met zwembad.

Het achterhalen van de huidige beroepstoestand bleek veel moeilijker. Voor 13 personen beschikken we dan ook over geen enkel gegeven hieromtrent. Van de overige 11 personen weten we met quasi zekerheid dat 10 ervan tewerkgesteld waren op het ogenblik van het onderzoek in 1993. De werkloze verklaarde trouwens niet aan het onderzoek te willen meewerken terwille van zijn

werkloosheid. Hij was in '84 tijdens het interview ook werkloos en had geen zin om nu weer over zijn hervatte werkloosheid te praten. Van de 10 werkenden waren er 4 langdurig en 3 kortstondig werkloos in '84, de drie overigen waren toen tewerkgesteld. Van 6 uit de 10 tewerkgestelden kennen we het huidig beroep: 2 zijn vrachtwagenchauffeurs, 2 zelfstandig aannemer, 1 lasser en 1 persoon die in een ploegenstelsel is tewerkgesteld, vermoedelijk als produktiearbeider.

Verder geven we nog een overzicht van de redenen die opgegeven werden door de 19 weigeraars. Negen personen verklaarden eenvoudigweg dat ze geen interesse of zin hadden in een interview. Vijf personen beweerden geen tijd te hebben. Twee personen gaven geen enkele reden op. Eén persoon vertelde ons dat hij in doktersbehandeling was en dat hij de moed en energie niet kon opbrengen om mee te werken aan het onderzoek. Bij een nieuw contact enkele weken later zei hij dat hij “al problemen genoeg rond zijn hoofd had” en niet wenste mee te werken. Een andere persoon stelde niet te willen meewerken omdat hij met zijn verleden wilde breken. Hij was verhuisd en met een nieuwe partner gaan samenwonen en wilde op geen enkele manier aan het verleden worden herinnerd. Verder was er nog één principiële weigeraar, die vreesde dat het onderzoek afbreuk zou doen aan zijn recht op privacy.

B1.E.3. Besluit

De kwalitatieve beschrijving van de huidige situatie waarin de nonrespons-groep zich bevindt, geeft geen aanwijzingen dat het om een geprecariseerde groep gaat. Bij slechts twee personen waren er sterke vermoedens van een materiële marginalisering, en van slechts één persoon weten we met zekerheid dat hij momenteel werkloos is (hoewel we van tien de beroepstoestand niet kennen). Als we van de twee respondenten waarvan het officiële adres een schamele woning was ook aannemen dat ze zich in een sociaal-economische preciaire situatie bevinden, hebben we in het totaal 3 zulke personen op 29 of zowat 10%. In de groep die wel heeft meegewerkt schatten we het aantal respondenten dat in een preciaire situatie leeft op 15, wat overeen komt met 8%. Dit laat vermoeden dat de non-respons niet samenhangt met precarisering.

Het betrekkelijk groot aantal respondenten waarvan het inkomen in 1984 en/of de regelmaat van de dagindeling in 1984 niet gekend is en de resultaten van de kwalitatieve analyse van de non-respons hebben ons er van doen afzien om wegingscoëfficiënten te gebruiken om onze steekproef te corrigeren voor (de lichte) vertekening naar inkomen die we vaststellen tussen de groep die in '93 opnieuw heeft willen meewerken en de groep die verkoos niet meer mee te werken.

BIJLAGE 2: TECHNISCHE TOELICHTING BIJ DE STRUCTURELE MODELLEN

B2.A. Het AMOS programma

Om onze structurele modellen te schatten hebben we gebruik gemaakt van het programma 'AMOS' (Arbuckle, 1988). De naam van het programma is een acroniem voor 'analysis of moment structures'. De methode die gebruikt wordt in het programma is eveneens gekend onder de term 'analyse van covariantiestructuren' en 'analyse van lineaire structurele vergelijkingen'. Het is de methode die gebruikt wordt door programma's als LISREL, COSAN en EQS. De resultaten die met AMOS verkregen worden zijn in de meeste gevallen gelijkaardig aan deze die bekomen worden met het LISREL 7 programma. (Arbuckle, J.; 1988 : 1). We kozen voor het AMOS programma van James Arbuckle omdat het zeer gebruiksvriendelijk is.

B2.B. Het Spearman model

In deze bijlage bespreken we het model uit het eerste hoofdstuk. De uitleg die we daar hebben gegeven, was intuïtief. We geven hier de meer technische uitleg en verantwoording van het model. Eén van de variabelen die we in het model hebben gebruikt, nl. 'u' of de groep waar de respondent toe behoort, is ordinaal. Deze variabele maakt het onderscheid tussen de respondenten die in '84 tewerkgesteld waren en daarvoor minder dan zes maand werkloos waren, degene die tewerkgesteld waren maar voor '84 langer dan 6 maand werkloos waren, de kortstondig werklozen en de langdurig werklozen. Voor deze variabele kunnen we geen Pearsoncorrelaties gebruiken. In dit model hebben we de rangordecorrelatiecoëfficiënt van Spearman gebruikt voor de correlaties tussen 'u' en de andere variabelen. In het onderstaande lijstje geven we de verklaring voor de gebruikte variabelen.

ondva	Leeftijd waarop de vader stopte met schoollopen
presva	Beroepsprestige van de vader
ondmoe	Leeftijd waarop de moeder stopte met schoollopen
ajoresp	Aantal jaar onderwijs van de respondent (bv. 6 = lager onderwijs)
a6	Beroepsprestige van de respondent in '93
gezink93	Gezinsinkomen van de respondent in '93
perwerk	Proportie die de respondent werkte tussen 01.01.88 en interview '93

BIJLAGEN

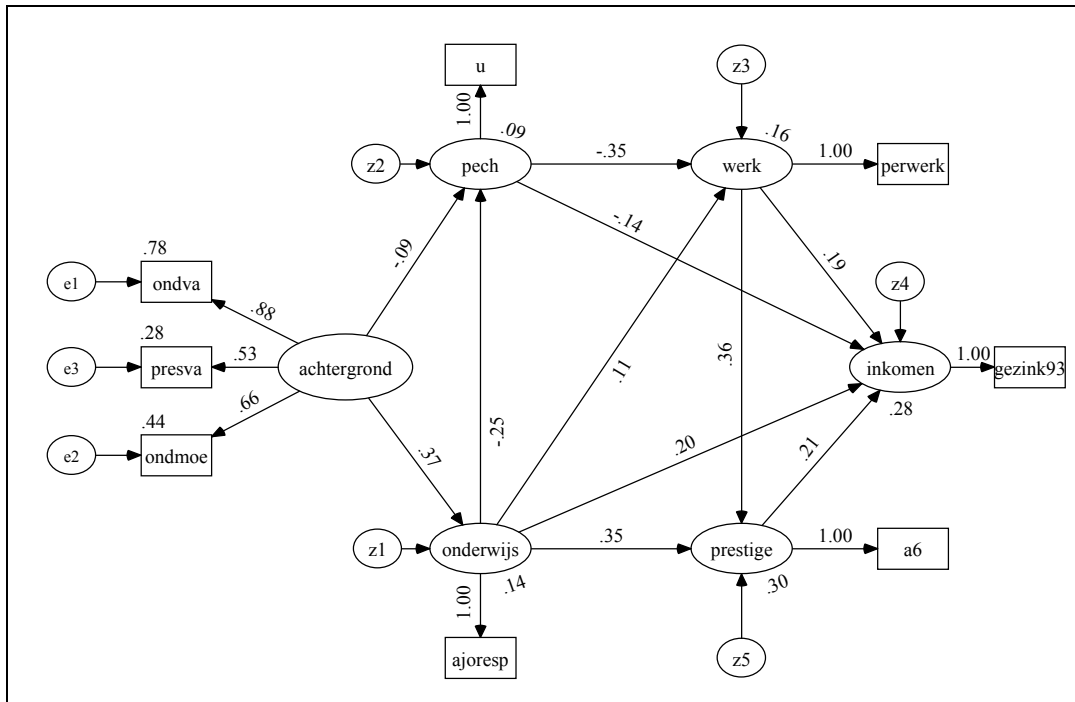
u	Groep respondent
achtergrond	Gemeenschappelijke variantie van ondva, presva en ondmoe
onderwijs	Latente variabele voor ajoresp
prestige	Latente variabele voor a6
inkomen	Latente variabele voor gezink93
werk	Latente variabele voor perwerk
pech	Latente variabele voor u

Dergelijke modellen zijn vrij complex, het is dan ook noodzakelijk om een aantal conventies aan te houden. De variabelen die weergegeven zijn in een ovaal zijn ongemeten, deze in een rechthoek zijn gemeten. De genummerde variabelen, e1 tot e3 en z1 tot z5 zijn residuen. De eersten, e1 tot e3, zijn op te vatten als de ideosyncratische variantie van respectievelijk ondva, presva en ondmoe. De gemeenschappelijke variantie van deze variabelen wordt gevat in de variabele achtergrond. Het cijfer dat boven de rechthoekige variabelen staat is de door het model verklaarde variantie van deze variabele. De getallen die boven de pijlen staan zijn gestandaardiseerde effectparameters. Deze komen overeen met een β uit een regressieanalyse.

De nulhypothese die door AMOS wordt getoetst, is dat het model past bij de data. Het programma berekent dan de significantie van de alternatieve hypothese, nl. het opgegeven model past niet bij de data. Voor ons model was deze kans 0.5. Dit betekent dus dat het model bij elke mogelijke significantiedrempel aanvaard wordt. De ratio tussen de maximum likelihood χ^2 en het aantal vrijheidsgraden moet voor een aanvaardbaar model tenderen naar de eenheid (Arbuckle, J.; 1990 : 5). Voor ons model is deze maat 0.953. De goodness of fit index (GFI) is 0.983 en de adjusted goodness of fit index (AGFI) is 0.955. Volgens de vuistregels van Verschuren is dit 'goed'. (Verschuren, P.J.M.; 1991 : 305) De 'root mean square residual' (RMR) was voor ons model 2.936.

Er bestaat een andere, veel intuïtievare test, van dit model. Deze komt voor een deel tegemoet aan de opmerking dat er misschien wel veel betere modellen mogelijk zijn (gegeven de data en de gebruikte gemeten variabelen). Deze permutatietest toetst de 'nullest of null hypotheses' (Cliff; 1973 : o.c. Arbuckle, J; 1993 : 12). Zelfs een zo eenvoudig model als het onze kan gegeven het aantal variabelen en de mogelijke relaties daartussen op 40320 manieren gespecificeerd worden. Ons model is één van die 40320 mogelijke specificaties. AMOS laat toe om na te gaan hoeveel modellen even goed als het onze de data samenvatten. Slechts 77 van de 40320 waren even goed of beter, 36 modellen bleken onoplosbaar. Dit kan geïnterpreteerd worden als een sterk pleidooi voor ons model. Deze 77 modellen zijn immers niet noodzakelijk theoretisch zinvol.

Figuur B2.1 : Het Spearman model

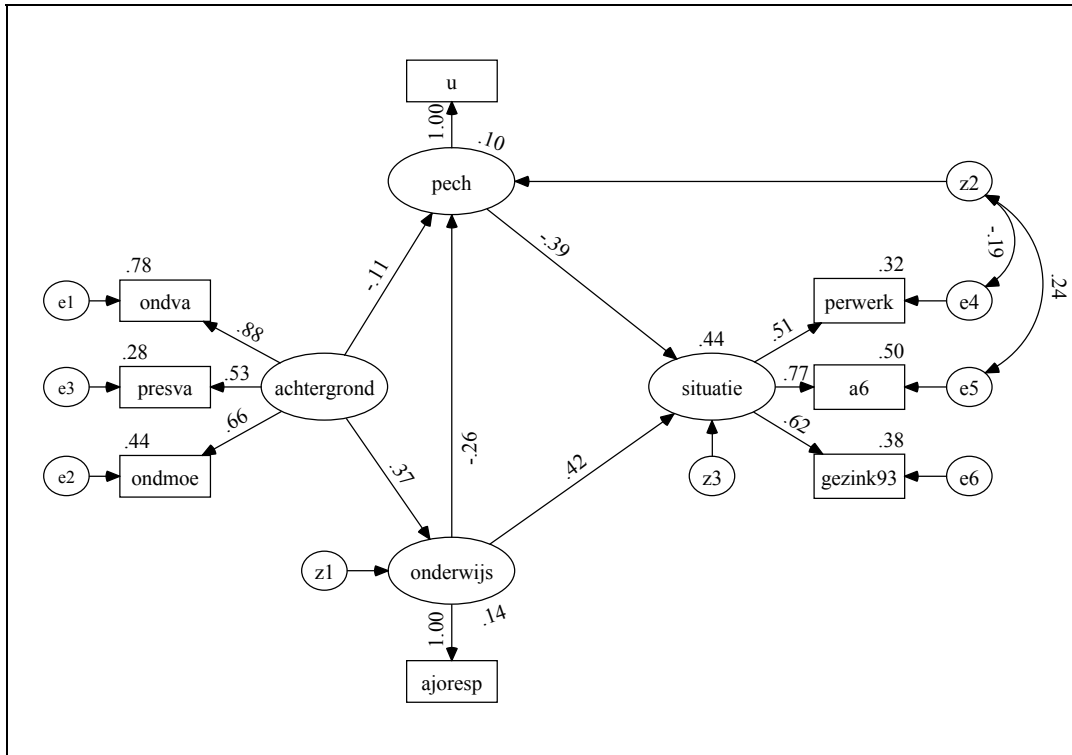
B2.C. Het geaggregeerd model

Het model dat we hierboven beschreven hebben, was niet het eerste model dat we hebben gemaakt. Onze eerste opzet was om de drie indicatoren van de economische situatie in '93, dus de proportie die de respondent de laatste vijf jaar werkte, zijn beroepsprestige en het gezinsinkomen, samen te voegen in één latente variabele.

Hoewel de statistieken voor dit model niet zo gunstig zijn als bij ons vorig model kan het zeker niet afgewezen worden. Het enige verschil tussen dit model en het vorige is dat de drie componenten van de economische situatie in '93 hier worden samengebracht in een latent concept. Dat een dergelijke latente variabele ook bestaat in de data die we hebben verzameld bleek al uit de factoranalyse van de drie variabelen en Cronbachs α voor de schaal. Dit model heeft daarenboven het voordeel van de duidelijkheid. Het belangrijkste nadeel van dit model is de correlatie tussen het residu van de tewerkstellingssituatie in '84 en de ideosyncratische variantie van het beroepsprestige in '93 en de proportie van de laatste vijf jaar dat de respondent heeft gewerkt. Bovendien, en dit heeft rechtstreeks met het vorige te maken, dekt de latente variabele 'situatie' vrij slecht de variantie van de indicatoren. Van de proportie die de respondenten de laatste vijf jaar gewerkt hebben, wordt slechts een derde van de variantie gedekt. Uit de correlatie tussen de residuen blijkt een effect dat voor ons juist heel belangrijk is

nl. het effect van de tewerkstellingssituatie in '93. In dit model wordt deze laatste onderschat door de vrij slechte latente variabele 'situatie'.

Figuur B2.2 : Het geaggregeerde model

Voor dit model gelden de volgende evaluatiestatistieken :

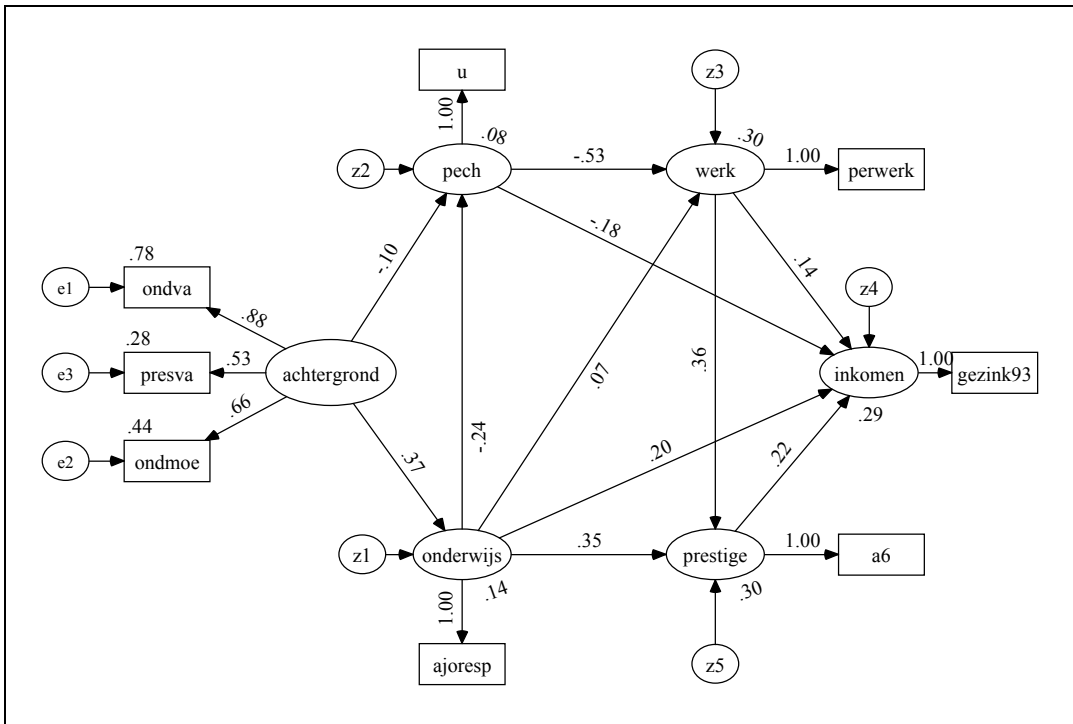
p = 0.345	ML χ^2 = 16.581
GFI = 0.979	AGFI = 0.949
RMR = 3.013	ML/df = 1.105

B2.D. Het gammamodel

Maar er blijft een probleem in ons eerste model. De techniek die door programma's als AMOS, LISREL 7 e.d. wordt gebruikt gaat uit van varianties, covarianties en correlaties, kortom momenten. Omdat de tewerkstellingssituatie een ordinale variabele is hebben wij een rangcorrelatie ingevoerd. Dit is natuurlijk niet helemaal correct. Nu is het invoeren van andere dan produktmomentcorrelaties in een structureel model natuurlijk schering en inslag in de literatuur. Toch hebben we geopteerd om een aantal testen uit te voeren om na te gaan of andere associatiematen dan produktmomentcorrelaties een fundamentele invloed hebben op de modelparameters. In deze paragraaf

vergelijken we ons model met een model waar we in plaats van een rangordecorrelatie een gammacorrelatie invoeren. In de volgende paragraaf vervangen we de tewerkstellingssituatie door een vervangvariabele die wel op intervalsniveau is gemeten.

Figuur B2.3 : Het gamma-model

Voor dit model gelden de volgende evaluatiestatistieken :

p = 0.348	ML $\chi^2 = 15.445$
GFI = 0.980	AGFI = 0.949
RMR = 2.662	ML/df = 1.103

Uit de evaluatiestatistieken blijkt dat wanneer we het model ongewijzigd laten, doch de rangordecorrelaties die we gebruiken voor de tewerkstellingstoestand in '84 vervangen door gammacorrelaties, het model eveneens goed past bij de data die we verzamelden. Het enige belangrijke verschil tussen dit model en ons eerste model is de kracht van de relatie tussen de tewerkstellingstoestand in '84 en de proportie die de respondenten de laatste vijf jaar werkten. In ons eerste model was de β van deze relatie -0.35 , in dit model is deze $\beta = -0.53$. Dit heeft natuurlijk een belangrijk effect op de verklaarde variantie van de afhankelijke variabele in deze relatie. Deze stijgt van 0.16 tot 0.30 . De oorzaak van dit verschil tussen de beide modellen is te wijten aan het even groot verschil tussen de verschillende correlatiecoëfficiënten. De rangordecorrelatie tussen de tewerkstellingstoestand in

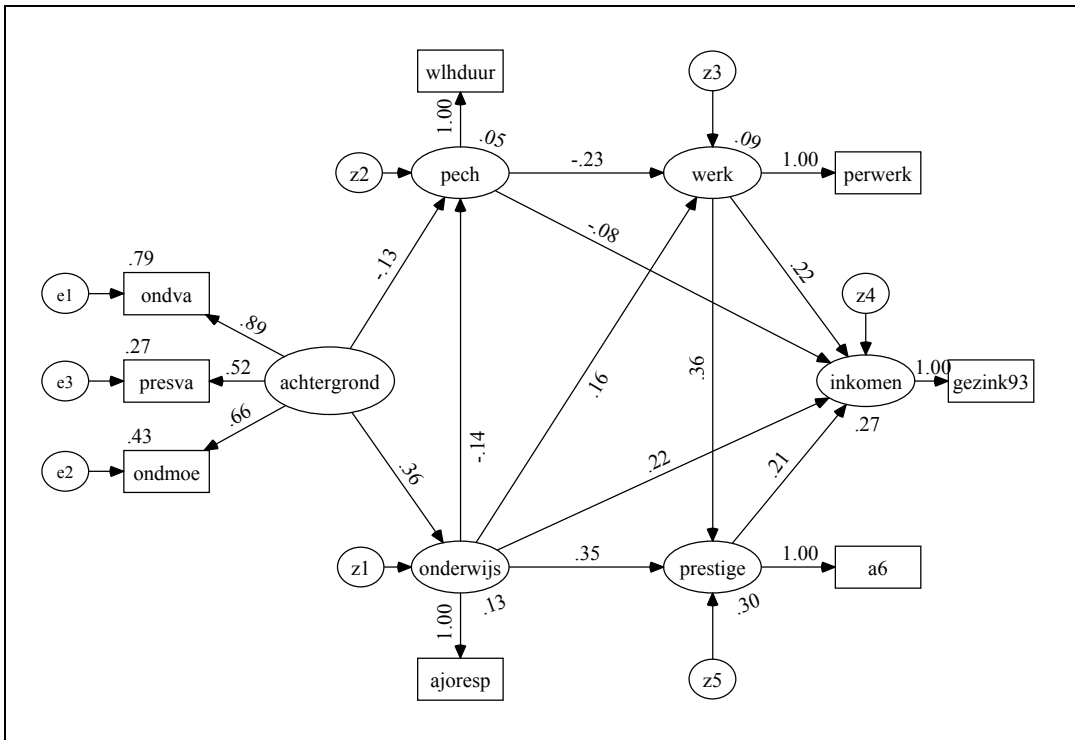
'84 en de proportie die de respondenten de laatste vijf jaar hebben gewerkt is -0.38. De gamma tussen deze twee variabelen is -.54. Wanneer we toch de produktmomentcorrelatie berekenen bekomen we -0.36. We hebben gekozen om de Spearman correlatiecoëfficiënt te gebruiken in combinatie met de produktmomentcorrelatie omdat deze beide, wat betreft de berekening, het dichtst bij elkaar liggen en dan ook gelijkaardige resultaten geven. De eerste is zelfs af te leiden uit de tweede (zie : Brouwer, F.; Nijkamp, P. en Rietveld, P.; 1983 : 11)

B2.E. Het proxi-model

Het model dat we hier gebruiken is technisch het meest juiste. Alle variabelen zijn gemeten op intervalsniveau zodat we voor elke relatie produktmomentcorrelaties kunnen invoeren. De tewerkstellingssituatie van '84 zoals ze gebruikt werd in de vorige modellen is hier vervangen door het aantal maanden dat de respondent werkloos is geweest tussen zijn afstuderen en het interview van '84. Er was een andere kandidaat om op te treden als proxi voor de tewerkstellingssituatie, nl. de werkloosheidsduur in '84. Deze variabele ligt veel dichterbij de tewerkstellingssituatie zoals ze gebruikt werd in de vorige analyses. Een doorslaggevend nadeel van deze variabele is dat alle tewerkgestelden dezelfde score krijgen. Dit zou leiden tot een sterke onderschatting van het effect van de tewerkstellingssituatie in '84. De variabele die we nu gebruiken, was precies het criterium om het onderscheid te maken tussen de eerste en de tweede groep (zie hoofdstuk 1). De langdurig en de kortstondig werklozen kunnen eveneens (hoewel niet perfect) met deze variabele uit elkaar gehaald worden. De rangordecorrelatie van Spearman tussen de tewerkstellingssituatie in '84 en de werkloosheidsduur is 0.6. We kunnen met andere woorden de werkloosheidsduur als een proxi interpreteren maar het is lang geen perfecte vervanging van onze oorspronkelijke variabele. Toch blijkt het gedefinieerde model op te gaan voor onze data. Een aantal effectparameters ondergaan een verandering doch deze zijn niet echt fundamenteel.

De sociaal-economische achtergrond van het gezin blijkt een groter effect te hebben op de werkloosheidsduur in '84, het onderwijs van de respondent daarentegen heeft een kleiner effect op de proxi dan op de tewerkstellingssituatie. Alles bij elkaar genomen is de verklaarde variantie van de proxi kleiner dan deze van de tewerkstellingssituatie. Het moment van het interview, of beter, de leeftijdsgrenzen van de respondenten in '84 waren welbewust gekozen zodat de respondenten reeds werkervaring hadden. Deze zoektijd is wellicht onafhankelijk van de achtergrond van de respondenten. De proxi, die we voor dit model hebben geconstrueerd, is wel beïnvloed door deze initiële werkloosheid. Dit is er waarschijnlijk ook de oorzaak van dat het effect van de werkloosheidsduur, de proxi, op de economische situatie in '93 (proportie gewerkt de laatste vijf jaar en het gezinsinkomen in '93) lager is dan deze van de tewerkstellingssituatie.

Figuur B2.4 : Het proxi-model

Voor dit model gelden de volgende evaluatiestatistieken :

p = 0.347	ML $\chi^2 = 15.465$
GFI = 0.980	AGFI = 0.948
RMR = 3.704	ML/df = 1.105

Op basis van de verschillende resultaten kunnen we besluiten dat het voorgestelde model (model 1) betrouwbaar is, temeer daar het ook theoretisch zinvol is en vrij robuust met betrekking tot variaties in meetniveau en associatiematen.

BIJLAGE 3: DE GEBRUIKTE SAMENGESTELDE VARIABELEN

Deze bijlage bevat technische informatie betreffende de samengestelde variabelen (schalen). De beschrijving van de enkelvoudige maten werd in de basistekst opgenomen.

B3.A. Sociaal economische status (S.E.S.)

De constructie van een globale sociale achtergrondvariabele gebeurde op een representatieve steekproef voor Vlaanderen. De representatieve data zijn afkomstig van 1267 interviews, afgenomen in 1988 (zie Elchardus & Heyvaert, 1990)

Omdat een vrij grote proportie van de moeders nooit gewerkt heeft, werden twee factoranalyses gemaakt; één met de gegevens van de moeder, en één zonder. De Pearsoncorrelatie tussen beide schalen bedraagt .96, waarna besloten werd om beide factoranalyses te gebruiken, en de respondenten waarbij we over de variabelen voor de moeder beschikken te scoren op de eerste factoranalyse, en de overigen op de tweede factoranalyse. Het resultaat van deze bewerking geeft een maat voor de sociaal-economische status, gestandaardiseerd op representatieve data uit '88. Het gemiddelde voor onze respondenten bedraagt -.22, standaardafwijking .83 (n=177).

Tabel B3.1 : Factorladingen S.E.S. met beroepsgegevens van de moeder

Indicatoren	Factorlading
Aantal jaren onderwijs respondent.	0.76
Onderwijstype (dummy : 0=diploma A.S.O of hoger)	-0.70
Beroepsprestige van de vader.	0.64
Leeftijd afstuderen vader.	0.75
Beroepsprestige van de moeder.	0.60
Leeftijd afstuderen moeder.	0.68
Beroepsprestige van de respondent.	0.65

De eerste factor dekt 46.9% van de totale variantie.

Tabel B3.2 : Factorladingen SES zonder beroepsgegevens van de moeder

Indicatoren	Factorlading
Aantal jaren onderwijs respondent.	.85
Onderwijstype (dummy : 1=diploma A.S.O of hoger)	.77
Beroepsprestige van de vader.	.65
Leeftijd afstuderen vader.	.69
Beroepsprestige van de respondent.	.77

De eerste factor dekt 56.3% van de totale variantie.

B3.B. Economische situatie van de respondenten in '93

Met deze samengestelde variabele hebben we geprobeerd de sociaal economische toestand van de respondenten in '93 te meten. Uiteindelijk hebben we deze variabele enkel indicatief gebruikt omdat de drie indicatoren teveel belangrijke ideosyncratische variantie behielden. Details hierover zijn gegeven in bijlage 2. Deze samengestelde maat is het resultaat van een principale componentenanalyse met drie indicatoren.

1. Het netto gezinsinkomen in '93
2. De proportie tijd voltijds tewerkgesteld tussen januari 88 en de datum van het interview in '93.
3. Het beroepsprestige van de respondenten in '93. (Elchardus, 1979) Voor de 13 respondenten die in '93 werkloos waren en de dertien andere die in diverse statuten als ziekteverlof, loopbaanonderbreking e.d. zaten, werd een score van 0 ingevoerd.

De principale componentenanalyse resulteerde in 1 component met een eigenwaarde groter dan de eenheid, nl. 1.82. De ladingen van de indicatoren zijn weergegeven in tabel B3.3.

Tabel B3.3 : Ladingen op economische situatie (n=177).

Indicatoren	Factorladingen
Gezinsinkomen	0.77
Proportie gewerkt '88-'93	0.78
Beroepsprestige '93	0.79

Deze component dekt 61% van de gemeenschappelijke variantie.

B3.C. Individualisme

De individualismeschaal voor de jongeren is volledig gelijk met de individualismeschaal voor de mannen (zie technisch verslag 2). Het is een sommschaal met 10 items van het Likert-type. Hieronder geven we voor elk item het percentage van de respondenten en van hun kinderen die met de uitspraak akkoord of volledig akkoord gaat. In de laatste rij van de tabel zijn de Cronbach's α weergegeven.

Tabel B3.4 : Percentage van de jongeren en de vaders die het eens of helemaal eens is met de indicatoren voor de individualismeschaal.

Indicatoren	% akkoord bij vaders	% akkoord bij jongeren
De mensheid, onze naasten, solidariteit, ..., wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen.	27.8 %	10.6 %
Men moet steeds zijn eigen plezier nastreven; naastenliefde, liefdadigheid en solidariteit zijn onzin.	10.9 %	6.4 %
Iedereen moet maar eerst voor zichzelf zorgen en niet rekenen op de hulp van anderen.	24.7 %	14.9 %
Omdat men altijd water bij de wijn moet doen als men met anderen omgaat, gaat men best niet teveel met anderen om.	21.7 %	6.4 %
Wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes.	27.8 %	9.6 %
Het nastreven van je persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met je medemensen.	18.4 %	8.5 %
Iedereen zorgt eerst voor zichzelf.	38.5 %	28.0 %
Diegenen die hun eigenbelang niet op de eerste plaats stellen, zijn dwazen en mislukkelingen.	20.6 %	9.6 %
Wie zijn brood niet kan verdienen, is niet nuttig.	14.9 %	13.8 %
Persoonlijke doelen streeft men best alleen na want zodra men samen met anderen een gemeenschappelijk doel nastreeft, is men zijn vrijheid kwijt.	28.2 %	20.5 %
Cronbach's α voor de schaal.	0.85	0.82

B3.D. Racismeschaal

De items die deel uitmaken van deze schaal werden, met uitzondering van item 3 en item 10, overgenomen van Jaak Billiet, Ann Carton en Rik Huys (1990) Een principale componentenanalyse met 13 items wijst op een ééndimensionale structuur. Er is één sterke factor die 46.2 % van de totale variantie dekt, met een eigenwaarde van 6.01 (n=89). De Cronbach's α voor de somschaal bedraagt 0.9.

Tabel B3.5 : Percentage jongeren dat akkoord of helemaal akkoord gaat met de items van de racismeschaal. (5-punt likertitems)

Indicatoren	% akkoord bij jongeren
* In sommige buurten doet de overheid meer voor de migranten dan voor de Belgen die er wonen.	29.7 %
Mensen van een verschillend ras hebben best zo weinig mogelijk contact met elkaar.	8.5 %
Ik ben een racist.	5.4 %
* De gastarbeiders komen hier profiteren van onze sociale zekerheid.	19.1 %
In ons land zijn de gewoonten en gebruiken beter dan in de meeste andere landen.	35.1 %
Alles samen genomen is het blanke ras superieur aan de andere rassen.	5.4 %
De Islam-godsdienst bedreigt onze Westerse cultuur.	18.1 %
Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen.	17.2 %
Het contact met vreemde volkeren is vaak zeer boeiend en verrijkend.	64.9 %
Ik ben een antiracist	55.9 %
België had eigenlijk nooit gastarbeiders binnen mogen halen.	28.3 %
* Gastarbeiders zijn een gevaar voor de tewerkstelling van de Belgen.	29.8 %
We moeten er op toezien dat wij ons volk zuiver houden en vermenging met andere volkeren tegengaan.	12.9 %

Naast deze globale schaal hebben we ook twee subschalen gebruikt nl. voor economisch ethnocentrisme en voor cultureel racisme. De gebruikte schalen zijn somschalen van 0 tot 100. We hebben deze subschalen slechts indicatief gebruikt

omdat zij niet voldoende intern consistent zijn. In tabel B3.5 is voor elk item het percentage van de jongeren weergegeven dat akkoord of helemaal akkoord is met de items. De items met een sterretje voor zijn gebruikt in de subschaal voor economisch ethnocentrisme, de andere werden in de subschaal voor cultureel racisme gebruikt.

B3.E. Wendymuziek

We legden de jongeren een lijst voor van 26 muziekgenres, met de vraag in welke mate deze met hun muzieksmaak overeenkomen. Ze konden hun voorkeur weergeven door elk genre te scoren van 1 tot 10. De ontbrekende scores (bv. wanneer een genre onbekend was) werden door het individuele gemiddelde voor de genres vervangen. Een principale componentenanalyse op de 26 muziekgenres resulteerde in 7 factoren met als respectievelijke eigenwaarden 5.93, 3.24, 2.75, 1.66, 1.34, 1.14 en 1.00. Ze dekken samen 65.6% van de totale variantie. De eerste drie factoren zijn vrij krachtig (ze dekken samen 45.9% van de totale variantie) en duidelijk te interpreteren. De eerste factor meet een vrij traditionele muziekvoorkeur. Ze meet genres die vaak worden begrepen als onderdeel van de 'hoge' cultuur, terwijl de muziekgenres uit de tweede factor eerder met de 'lage' cultuur worden geassocieerd. De derde factor representeert een vrij ruige of harde muziekvoorkeur.

In deze studie hebben we enkel de tweede factor, die we Wendy-muziek hebben genoemd, gebruikt. De gesommeerde schaal voor de genres Vlaamse liedjes, tien om te zien-muziek, new beat, acid house, schlagers heeft een Cronbach $\alpha = .80$.

Tabel B3.6 : Factorladingen voor Wendy-muziek en de gemiddelde appreciatie van de genres.

	factor 2	gemiddelde
Vlaamse liedjes	.89	4.00
tien om te zien	.84	3.72
new beat	.74	3.49
acid, house	.60	6.13
schlagers	.57	2.54

B3.F. De "Dyadic Adjustment Scale" (DAS)

Graham B. Spanier en Erik E. Filsinger ontwierpen de "Dyadic Adjustment Scale" (DAS) om een gestandaardiseerde meting te bekomen van de kwaliteit van de

relatie van zowel gehuwde als ongehuwde koppels.⁷¹ De schaal van Spanier en Filsinger bestaat uit 32 items, voornamelijk van het Likert type. Onderzoek (factoranalyse) wees op vier onderling verbonden dimensies: "Dyadic consensus" (de mate waarin de partners het met elkaar eens zijn over zaken die van belang zijn in de relatie), "Dyadic Cohesion" (de mate waarin de partners sociale activiteiten samen stellen) "Dyadic Satisfaction" (de mate waarin de partners tevreden zijn met de huidige relationele situatie en de mate waarin het ze de relatie in stand willen houden) en "Affectional Expression" (de mate waarin de partners tevreden zijn met de uitdrukking van affectie en seksualiteit in de relatie). De DAS-schaal werd sindsdien frequent gebruikt, de betrouwbaarheid werd telkens opnieuw bevestigd.

In ons onderzoek werden 16 items opgenomen die betrekking hebben op de relatie met de partner. 13 van de 16 hiervan zijn rechtstreekse vertalingen van items uit de oorspronkelijke DAS-schaal van Spanier en Filsinger. 11 uitspraken hiervan komen uit de "Dyadic Consensus"-subschaal, de resterende 2 behoren tot de "Affectional Expression"-subschaal (m.n. item 3 en 5 uit tabel B3.7). 3 items hebben we zelf toegevoegd; 2 hebben betrekking op de werksituatie, en zijn in een werklozenonderzoek bijzonder relevant (item 7 en 16); de derde handelt over de kinderen (al onze respondenten hebben immers kinderen).

We opteerden, in navolging van Spanier en Filsinger, voor een somschaal. Deze behaalt een Cronbach α van .89 (n=153).⁷² De schaal meet in het bijzonder de "Dyadic consensus", dit is de mate waarin de partners het met elkaar eens zijn over belangrijke onderwerpen.

⁷¹ Publicatie van de schaal: G. B. Spanier & E. E. Filsinger; Hoofdstuk 8, "The Dyadic Adjustment Scale"; in: E. E. Filsinger (ed.); Marriage and Family Assessment: A Source Book for Family Therapy; Beverly Hills, Sage; 1983. Voor een beschrijving, een overzicht van de betrouwbaarheid, validiteit en bruikbaarheid en verwijzingen naar recente toepassingen van deze schaal, zie: D. C. Miller; Handbook of Research Design and Social Measurement, Newbury Park, Sage, 1991, p.484-490.

⁷² Bij wijze van vergelijking rapporteren we dat Spanier en Filsinger een Cronbach α van .96 berekenden voor de globale schaal met 32 items, en .90 voor de "dyadic consensus"-(sub)schaal met 13 items.

Tabel B3.7: Percentage “altijd eens” of “bijna altijd eens” met de indicatoren van de “Dyadic Adjustment Scale”.

	"Hoe vaak verschilt u met uw huidige partner van mening over de onderstaande onderwerpen?" Antwoordmogelijkheden gaan van "we zijn het altijd oneens" (1) tot "we zijn het altijd eens" (5)	Percentage "altijd" of "bijna altijd" eens
1.	Het beheer van geldzaken binnen het gezin.	82.2 %
2.	De wijze van ontspanning.	68.2 %
3.	Het tonen van liefde.	82.7 %
4.	Vrienden.	77.7 %
5.	Uw seksuele relatie.	80.9 %
6.	Wat juist en gepast gedrag is.	66.2 %
7.	De tijd die u in uw werk investeert.	62.8 %
8.	De relatie met uw schoonouders of ouders.	71.0 %
9.	Dingen die u wilt bereiken, die u belangrijk vindt.	76.4 %
10.	Hoeveel tijd u samen doorbrengt.	72.0 %
11.	Uw beroepsleven of werkloosheid.	80.9 %
12.	Het nemen van belangrijke beslissingen.	79.0 %
13.	De verdeling van de huishoudelijke taken.	61.8 %
14.	Het begrip dat uw partner voor u opbrengt.	82.0 %
15.	De kinderen.	64.3 %
16.	De tijd dat uw partner in haar werk investeert.	79.0 %

BIBLIOGRAFIE

Arbuckle, J.; Amos, Documentation Package; Temple University; Pennsylvania; 1988, 1990, 1993.

Baarda, D.B., Frowijn, A.P.M., De Goede, M.P.M.; Postma, M.E., Schoolprestaties van kinderen van werkloze vaders, Een verkennend onderzoek., Pedagogische Studiën, 1983 (60), 473-484.

Bakke, E.W.; The Unemployed Man: A social study; London, Nisbet & Co; 1933.

Bakke, E.W.; Citizens without work: A study of the effects of unemployment upon the workers, social relations and practices; Yale University Press; New Haven; 1947.

Bellah, R.N.; Madsen, R.; Sullivan, W.M.; Swidler, A.; Tipton, S.M.; Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life, Harper & Row; New York; 1986.

Billiet, J.; Ondanks beperkt zicht, studies over waarden, ontzuiling en politieke verandering in Vlaanderen; SOI/KULeuven; VUB-Press; 1993.

Billiet, J.; Carton, A; Huys, R.; Onbekend of onbemind? een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten, Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U. Leuven; 1990.

Billiet, J.; De Witte, H.; Attitudinal Dispositions to Vote Right Wing: The Case of 'Vlaams Blok'; Bulletin nr 1993/9 van het I.S.P.O.; Leuven; 1993.

Bouvergne-De Bie, M.; De sociaal-culturele situatie van jongeren vandaag, een synthese van recent jeugdonderzoek; Werkdocument uitgevoerd op vraag van de Koning Boudewijnstichting; Koning Boudewijnstichting; Brussel; 1992.

Brinkmann, C.; Finanzielle und psycho-soziale Belastungen während der Arbeitslosigkeit. In: Wacker, A. (ed), Vom Schok zum Fatalismus. Campus Verlag, Frankfurt, 1981; 68-91.

Brouwer, F.; Nijkamp, P. en Rietveld, P.; Een overzicht van methoden voor de behandeling van kwalitatieve geografische data; In: Op 't Veld, D.; Van Der Smagt, T.; Timmermans, H.; Waar harde data ontbreken, Enkele methoden voor de analyse van kwalitatieve data; Bohn, Scheltema & Holkema; Utrecht / Antwerpen; 1983.

Carton, A.; Swyngedouw, M.; Billiet, J.; Beerten, R.; Source Book of the Voters' Study in connection with the 1991 General Election; Interuniversitair Steunpunt Politieke-opinieonderzoek; Katholieke Universiteit Leuven; 1993.

de Goede, M.P.M.; Werken en Niet-Werken: Een empirische vóórstudie onder (mannelijke) werklozen, arbeidsongeschikten en hun echtgenoten/partners naar de beleving van niet-werken.; Utrecht; Instituut voor Pedagogische en Androgogische Wetenschappen (Rijksuniversiteit Utrecht); 1980.

De Valck, N.; Enquête over de beleving en de gevolgen van de werkloosheid: Verwachtingen die werklozen hebben omtrent de R.V.A.. Brussel, R.V.A.; 1980.

De Witte, H.; Tussen optimisten en teruggetrokkenen. Een empirisch onderzoek naar het psychosociaal profiel van langdurig werklozen en deelnemers aan de Weer-Werkactie in Vlaanderen. K.U.L. Hoger Instituut Voor Arbeid, Leuven, 1992.

De Witte, H.; Gevolgen van langdurige werkloosheid voor het psychisch welzijn: overzicht van de onderzoeksliteratuur. In: Psychologica Belgica; 33 (1) 1993: 1-35.

De Witte, H.; ('t Is geen) leven zonder werk, Een overzicht van de recente literatuur over de psychische gevolgen van werkloosheid; Welzijnsgids noden, werken; afl.12; mei 1994.

Derks, A.; Elchardus, M.; Glorieux, I.; Pelleriaux, K.; Self-perpetuation of unemployment, a longitudinal analysis; Paper presented at C.U.R.E., Hollum, The Netherlands, 11-15 October.; Brussel, 1994a.

Derks, A.; Elchardus, M.; Glorieux, I.; Pelleriaux, K.; The effects of father's unemployment on the school career and values of the children.; Paper presented at C.U.R.E., Hollum, The Netherlands, 11-15 October.; Brussel, 1994b.

Elchardus, M.; Een internationale beroepenclassificatie en een gestandaardiseerde internationale beroepsprestigeschaal; C.B.G.S. Rapport 30/1979; Centrum voor bevolking en gezinsstudieën; Brussel; 1979.

Elchardus, M.; Gekaapte deugden; Samenleving en Politiek; 1994a (1) :20-27

Elchardus, M. (red.); De School staat niet alleen; Pelckmans/ De Koning Boudewijnstichting; Kapellen/Brussel; 1994b.

Elchardus, M.; Sociologie; Vrije Universiteit Brussel; Brussel; 1994c.

Elchardus, M.; Verschillende werelden; Samenleving en Politiek; 1994d; (7): 5-17.

Elchardus, M.; Op de ruïnes van de waarheid, lezingen over tijd, politiek en cultuur; Kritak; Leuven; 1995.

Elchardus, M.; Enhus, E.; Glorieux, I.; Van Rossem, R.; Tijdsbesteding en maatschappelijke integratie van werklozen.; Brussel; Centrum voor Sociologie; V.U.B. (4 delen, 598 blz.), 1984.

- Elchardus, M.; Glorieux, I.; De tijd als zingevoer - Onderzoek naar de gevolgen van de verdaaglijking van de uurwerktijd; In: Tijdschrift voor Sociologie, 1987; 8; 4 : 53-87.
- Elchardus, M.; Glorieux, I.; Signification du temps et temps de la signification; In: Mercure, D.; Wallemacq, A.; (eds); Les temps sociaux; Brussel; De Boeck Universit ; 1988: 97-118.
- Elchardus, M.;Glorieux, I.; De ontwrichting van het levensritme: de effecten van werk en werkloosheid; Mens en Maatschappij; 1989; (64); 2 : 115-141.
- Elchardus, M.; Glorieux, I.; The generalized meanings of the use of time: Replication and Progress Report in International Associations for Time Use Research (ed.); Time Use Studies World Wide; Socio consult; Sofia; 1991 : 209-229
- Elchardus, M.; Heyvaert, P.; Soepel, flexibel en ongebonden; VUB-press; Brussel; 1990.
- Elchardus, M.; Van Rossem, R.; Werkloosheid en verzorgende tijdsbesteding: een verklarende analyse. In: Meijer, E. (red.); Alledaags leven; Vrijetijd en Cultuur, Tilburg; KUB-NWIT; 1987 : 605-622.
- Enhus, E.; Glorieux, I.; Van Rossem, R.; Werklozen: uit de maat maar niet relatieschuw; working paper TOR 1985/2; Brussel; 1985.
- Enhus, E.; Glorieux,I.; Van Rossem, R.; Werkloosheid en sociale isolatie: een heroriëntering; In: Mens en Maatschappij; 1986; 6; 2 : 116-146.
- Enhus, E.; Glorieux, I.; Van Rossem, R.; Tijdsbesteding en sociale isolatie bij werklozen.; In: Alledaags leven; Vrijetijd en Cultuur; Tilburg; KUB-NWIT; 1987: 633-650.
- Fineman, S.; Back to employment: wounds and wisdoms. In: Fryer, D.; Ullah, P. (eds.); Unemployed People: Social and psychological perspectives.; Milton Keynes; Open University Press; 1987: 268-284.
- Fröhlich, D.; The Use of Time During Unemployment: A case study carried out in West-Germany.; Assen; Van Gorcum; 1983.
- Gaskell, G.; Smith, P.; Alienated Black Youth: An investigation of conventional wisdom explanations.; In: New Community; 9; 1981 : 182-193.
- Ginzberg, E.; The Unemployed; New York; Harper & Brothers; 1943.
- Glorieux, I.; Het Collectieve Ritme van de Arbeid.; In: von Grumbkov, J. (ed.); Tijd in Arbeid en Organisatie; Heerlen; Open Universiteit/Deventer; Kluwer Bedrijfswetenschappen; 1990: 83-90.
- Glorieux, I.; Arbeid en zingeving, een onderzoek gesteund op theoretische logica en tijdsbudget-analyse; Vrije Universiteit Brussel; Brussel; 1992.

Gurney, R.M.; Does Unemployment Affect the Self-Esteem of School Leavers?; Australian Journal of Psychology; 1980; 32 : 175-182.

Hamaker, H.G.; Het Arbeidsmarktgedrag van Werklozen.; Mens en Onderneming; 1972; 26 : 295-308.

Hartley, J.F.; The Impact of Unemployment upon the Self-Esteem of Managers; Journal of Occupational Psychology; 1980; 53; 2 : 147-155.

Haworth, J.T.; Meaningful Activity and Psychological Models of Non-Employment; Leisure Studies; 1986; 5 : 281-297.

Hayes, J.; Nutman, R.; Understanding the Unemployed: The psychological effects of unemployment; London; Tavistock Publications; 1981.

Houben, P.P.J.; Ervaringen en Oriëntaties van Werklozen.; Mens en Onderneming; 1972; 26; 5: 284-296.

Houtman, D.; Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over rechten en plichten van de werklozen.; Amsterdam / Meppel; Boom; 1994.

Hyman, H.H.; The Effect of Unemployment: A neglected problem in modern social research.; In: Merton, R.K.; Coleman, J.S.; Rossi, P.H. (eds.); Qualitative and Quantitative Social Research: Papers in honor of Paul F. Lazarsfeld.; New York; Free Press; 1979.

Jahoda, M.; Lazarsfeld, P.F.; Ziesel, H.; Marienthal: The sociography of an unemployed community.; London; Tavistock Publications; 1972 [1933].

Jahoda, M.; The Impact of Unemployment in the 1930s and the 1970s.; Bulletin of the British Psychological Society; 1979; 32 : 309-314.

Jahoda, M.; Work, Employment and Unemployment. Values, theories and approaches in social research.; American Psychologist; feb 1981 : 184-191.

Jahoda, M.; Employment and Unemployment; A social-psychological analysis.; Cambridge; Cambridge University Press; 1982.

Jones, L.P.; The effect of unemployment on children and adolescents.; Children and Youth Service Review; 1988; 10 : 199-215.

Knulst, W.P.; Een Week Tijd: Rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975.; 's-Gravenhage; S.C.P.-cahier; 1977.

Knulst, W.P.; Tijd zonder arbeid: een verkenning naar immateriële aspecten van het bestaan zonder beroepsarbeid en welzijnsbeleid op dat gebied; Beleid en Maatschappij; 1978; 5 : 124-134.

Kroft, H., Engbersen, G., Schuyt, k., van Waarden, F.; Een tijd zonder werk: een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen; Leiden; 1989.

Lebrun, J.F.; de Selys, L.; De dienstencheque, een instrument voor de ontwikkeling van de dienstverlening in de directe omgeving.; Koning Boudewijstichting; 1994.

McLoyd, V.C.; Socialization and Development in a Changing Economy, The Effects of Paternal Job and Income Loss on Children; American Psychologist; 1989; 44; 2 : 293-302.

Nievaard, A.C.; Beleving van Werkloosheid: Bevindingen uit een onderzoek.; Intermediair; 1977; 19; 21 : 29-35.

O' Brien, G. & Kabanoff, B.; Comparison of Unemployed and Employed Work Values, Locus of Control and Health Variables.; Australian Psychologist; 1979; 14; 2 : 143-154.

Pelleriaux, K.; Werkloos, ... en daarna. Eindverhandeling Sociologie; Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen; Brussel; Vrije Universiteit Brussel; 1992.

Rosseel, E.; Werkloosheidsbeleving : Bevindingen bij een onderzoek van een representatieve steekproef van Belgische werklozen.; Tijdschrift voor Sociologie; 1982; 3; 2 : 117-136.

Shamir, B.; The Psychological Consequences of Re-employment.; Jerusalem; Dept. of Sociology and Social Anthropology; The Hebrew University of Jerusalem; 1985.

Shamir, B.; Unemployment and household division of labor; Journal of marriage and the family; 1986; 46; 1; feb. : 195-206.

Sprengers, M.; Tazelaar, F.; Werkloosheid en sociaal netwerk; In: Spruit, I.P.; Tazelaar, F. (eds.); Leven met werkloosheid.; Wolters-Noordhoff; Groningen; 1987.

Swidler, A.; Culture in Action: Symbols and Strategies; American Sociological Review; 1986; 51: 273-286.

Tazelaars, F.; Sprengers, M.; Werkloosheid en Sociaal Isolement.; Sociologische Gids; 1984; 21 : 48-79.

Te Grotenhuis, H.; Dronkers, J.; Enkele gevolgen van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid in de verzorgingsstaat, ongelijke onderwijskansen voor kinderen.; Amsterdams Sociologisch Tijdschrift; 1989; 15; 4.

Te Grotenhuis, H.; Bijstandskinderen, Opgroeien aan de rand van de verzorgingsstaat.; Amsterdam; Amsterdam University Press; 1993.

Te Grotenhuis, H.; De erfelijkheid van werkloosheid, Moderne verschijningsvormen van oude ongelijkheden.; In: Brinkgreve, C., (et al.); Overdragen en eigen maken: over sociale erfenissen; Groningen; Wolters-Noordhoff; 1994

Thys, L.; Vandersmissen, V.; Onderzoek naar de schoolbeleving in Vlaanderen; Rapport 2: Omgang met medeleerlingen; Caleidoscoop; 1993; 5; 4 : 4-9.

Tillekens, G.; Het patroon van de popmuziek, De vier dimensies van jeugdstijlen; Sociologische gids; 1993; 2; 177-194.

Van Büchem, A.L.J.; Werkoos-zijn: Een grotere straf dan werken?; In: van Dijk J.J.J.; Hoeven, P.J.A. (red.); Het Vermoeide Arbeidsbestel: Een sociaal-culturele verkenning van crisis-verschijnselen.; Alphen a.d. Rijn; Samson; 1977 : 109-127.

Van Loon , F.; Pauwels, K.; Van Humskerke, H; Werkloosheid en Gezin.; Antwerpen; De Sikkel; 1982.

Verschuren, P.J.M.; Structurele modellen tussen theorie en praktijk; Het Spectrum; Utrecht; Aula nr. 197; 1991.

Vettenburg, N.; Walgrave, L.; Van Kerckvoorde, J.; Jonge Werklozen: Afglijdend naar Delinquentie? Onderzoek naar de mate en de aard van het verband tussen jeugdwerkloosheid en delinquentie.; Leuven; Onderzoeksgroep Jeugdcriminologie (K.U.L.); 1983.

Wacker, A.; Arbeitslosigkeit: Soziale und psychische Folgen.; Frankfurt am Main; Europäische Verlagsanstalt; 1976.

Warr, P.; Psychological Aspects of Employment and Unemployment.; Psychological Medicine; 1982; 12 : 7-11.

Warr, P.; Werk en Werkloosheid.; In: Drenth, P.J.D.; Thierry, H.K.; de Wolff, C.J. (red.); Handboek Arbeids- en Organisationspsychologie.; Deventer; Van Loghum Slaterus; aflevering 9; 1983.

Willis, P.; Learning to labour: How working class kids get working class jobs; Columbia University Press; New York; 1981.

Wilson, W.J.; The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy; Chicago; University of Chicago Press; 1987.

Winnubst, J.A.M.; Het westerse tijdssyndroom. Conceptuele integratie en eerste aanzet tot construct validatie van een reeks molaire tijdsvariabelen in de psychologie. Proefschrift; Nijmegen; Stichting Studentenpers Nijmegen; 1975.

Winton, M.; Heather, N.; Robertson, I.; Effects of unemployment on drinking behavior: a review of the relevant evidence.; The International Journal of Addiction; 1986; 21; 12 : 1261-1283.

Zawadski, B.; Lazarsfeld, P.F.; Psychological Consequences of Unemployment.; Journal of Social Psychology; 1935; 6: 224-251.